

İÇİNDEKİLER

Tarih

<i>Wolfram EBERHARD</i> (Çev. Osman G. ÖZGÜDENLİ)	
Orta Asya Göçebe Kavimlerinde Devlet Kurma Süreci	1-8
<i>Temel ÖZTÜRK</i>	
Trabzon Valisi Vezir Abdurrahman Paşa'nın Muhallefatı (1728-1730)	9-50
<i>Hüseyin AL-Şevket Kamil AKAR</i>	
Osmanlı Maliyesinde Kısır Döngü ve 1861 Ticarî Krizi	51-86
<i>Hayrullah CENGİZ</i>	
Avdetlikten İhtidâ Eden Selanikli Bir Kızın Evliliği	87-108

Edebiyat

<i>İsmail GÜLEÇ</i>	
Hallâc'ın Bilinmeyen Bir Menkıbesi mi, Yahut Tarak-nâme mi?	109-122
<i>Ömer ZÜLFE</i>	
Deli Birader Gazâlî'nin Cerr-nâme'si	123-140
<i>Kelime ERDAL</i>	
Halide Edib Adıvar'ın Romanlarında Evlilik Meselesi	141-166
<i>Hasan YÜREK</i>	
Mehmet Eroğlu'nun Romanlarında Aforizmalar	167-202

Kitabiyat

<i>Özer KÜPELİ</i>	
Fuzuli Şagilin Falannamesi	203-217

ORTA ASYA GÖÇEBE KAVİMLERİNDE DEVLET KURMA SÜRECİ*

Wolfram EBERHARD**

Çev. Osman G. ÖZGÜDENLİ***

ÖZET

Bu makale Orta Asya göçebe kavimlerinde devlet kurma sürecinin, temelde Çin kaynaklarına dayanılarak, sosyolojik açıdan tetkikine matuftur. Makalede göçebe kavimlerin sosyal yapıları incelenmekte ve en küçük siyasî birlik olan boy (Stamm) kavramından hareket edilerek şu iki soruya cevap aranmaktadır: Küçük kabileler hâlinde kendi yurtlarında huzurlu bir şekilde yaşayan göçebe boylar, nasıl olmuş da birkaç yıllık bir süre zarfında birden bire büyük bir kitle hâlinde bir araya toplanmışlar ve yerleşik kültürleri top yekûn değiştirebilecek bir güç oluşturabilmişlerdir? Göçebeler, nasıl olmuş da yerleşik bir coğrafyayı fethettikten sonra, tâbilerin ciddi bir başkaldırısı ile karşılaşmaksızın, orada kendi hâkimiyetlerini bir müddet devam ettirmiş, ancak daha sonra bütün gücü yitirerek ve neredeyse savaştız bir şekilde tekrar sahnedan çekilmişlerdir?

Anahtar Kelimeler

Türkler, Moğollar, Orta Asya tarihi, göçebeler, devlet yapısı.

Asya yerleşik kültürleri (*Hochkulturen*)'nin tarihi ile ilgili daha önce yapılan tetkikler, ya ilgili kültürü Akdeniz-Avrupa kültürleri ile ilişkisi nispetinde işlemiş, ya da kültürü bir bütün olarak ele alarak az veya çok

* Bu makale “Der Prozeß der Staatenbildung bei mittelasiatischen Nomadenvölkern” adıyla evvela *Forschungen und Fortschritte* (25, 1949, s. 5-6, 52-54)'de, daha sonra da araştırmacının makalelerinin toplandığı *China und seine westlichen Nachbarn. Beiträge zur mittelalterlichen und neueren Geschichte Zentralasiens* (Darmstadt 1978, s. 267-271) isimli eser içerisinde yayınlanmıştır. Tercüme esnasında, makalede geçen bazı istilâhlar, okuyucuya anlama kolaylığı sağlaması amacıyla Türkçe karşılığının hemen yanında parantez içerisinde verilmiştir. Yine, makaleye tarafımızdan yapılan ilâveler köşeli parantez içerisinde gösterilmiştir (Osman G. Özgüdenli).

** Prof. Dr. Wolfram Eberhard (1909-1989). Sinoloji, sosyoloji ve sosyal antropoloji alanlarında pek çok bilimsel eser ortaya koyan Prof. Eberhard, 1937-1948 yılları arasında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde görev yapmış ve Türkiye'de Sinoloji'nin gelişmesine ciddi ölçüde katkıda bulunmuştur.

*** Yard. Doç. Dr. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü / osmangazi@marmara.edu.tr

onları kendi çevrelerinden kopuk bir şekilde açıklamışlardır. Ancak takriben II. Dünya savaşının başlangıcından beri bu alanda yeni bir yaklaşım hissedilmektedir¹. İç Asya'nın doğu ve batıdan kaynaklanan cereyanlar için bir geçiş bölgesi olmaktan çok daha fazlası olduğunun farkına varılmış ve Asya'nın kenarında ortaya çıkan yerleşik kültürlerin hepsinin de sonunda İç Asya'dan doğan ve yerleşik kültürlerin teşekkülünden beri tarihin akışı boyunca her zaman tekrar tekrar etkili olan sâikler (*Impulsen*)'e bağlı olduğu görülmüştür. Orta Asya göçebe kültürlerini inceleyen pek çok araştırma bu şekilde ortaya çıkmıştır².

Göçebe kültürler hakkında en iyi ve aynı zamanda da en eski malûmatı kuşkusuz Çin kaynakları sunmaktadır. Bu kaynaklar her şeyden önce, göçebelerin sadece Çin ile olan siyasî ilişkilerini verdikleri için değil, aynı zamanda çok kısa da olsa onların kültürlerinin bir tasvirini sundukları için çok önemlidirler. Bu türün en önemli metinleri yaklaşık yüz yıldan beri Batı dillerine tercüme edilmiş olmakla birlikte, bu bilgilerden faydalanma hususunda henüz başlangıç noktasında bulunmaktayız. Çin, Hint ve Yakındoğu yerleşik kültürlerinin tarihi ile ilgili, en çok ilgi uyandıran ve en güncel araştırmaların merkezinde yer alan problemler şunlardır:

a) Nasıl oluyor da, küçük boylara ayrılarak kendi yurtlarında huzurlu bir şekilde yaşamakta olan göçebe kavimler, birkaç yıllık bir süre zarfında birden bire büyük bir kitle hâlinde bir araya toplanmakta ve daha sonra kolaylıkla içeride birbirine sıkı bir şekilde bağlanmış olan yerleşik kültürleri top yekûn değiştiren bir güç oluşturmaktalar?

b) Yine, nasıl oluyor da, göçebeler yerleşik bir kültürü alt ettikten sonra, tâbilerin ciddî bir başkaldırı tehlikesi ile karşılaşmaksızın, orada

¹ Bu bakış açısından hareket eden araştırmalar arasında özellikle şu çalışmalar zikredilebilir: W. Ruben, *Eski Hint Tarihi*, [Türkçe terc. Cemal Ziya Şenbay] (Türkçe metin, İngilizce özet ile), Ankara Üniversitesi İndoloji Enstitüsü Yayını, Ankara [1944]; *Indisches Mittelalter [Hindistan Ortaçağı Tarihi]*, Istanbul Schriften, nr. 3, İstanbul [1944].

² Özellikle bk. R. Grousset, *L'Empire des steppes*, Paris 1939 [Türkçe terc. M. Reşat Uzmen, *Bozkır İmparatorluğu*, İstanbul 1980]; [W.M.] McGovern, *Early Empires of Central Asia*, Chapel Hill 1939; L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, [Türkçe terc. Sadrettin Karatay], Ankara Üniversitesi İndoloji Enstitüsü Yayını, Ankara 1947; B.Y. Vladimirtsov, *Moğollar'ın İçtimai Teşkilâtı*, [Türkçe terc. Abdulkadir İnan], Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1946; W. Eberhard, *Das Reich der T'o-pa in Nordchina*, Leiden 1949: Bu kitabın bölümleri Ankara'da "*Belleten*", "*Türk Dili*" ve "*Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*" gibi dergilerde bir seri makale hâlinde Türkçe olarak yayınlanmıştır.

kendi hâkimiyetlerini bir müddet için devam ettirebilmekte, ancak daha sonra bütün gücü yitirerek, çoğu kez neredeyse savaşız bir şekilde, tekrar sahnedan çekilmekteler?

Bu sorulara, görüldüğü üzere, ancak göçebe kavimlerin sosyal yapılarının daha dakik bir şekilde incelenmesi ve bunun yanında da “millet” (*Volk*) kavramından değil, en küçük siyasî birlik olan boy (*Stamm*) kavramından hareket edilmesi suretiyle cevap verilebilir.

Orta Asya'nın siyasî bakımından önemli kavimleri; dil yönünden Indo-Germenler, Türkler, Moğollar ve Yeniçağ'dan itibaren de Tunguzlar'dır. Tibetliler ise her zaman sadece ikinci derecede, başka göçebe kavimlerin etkisiyle, ya da onların maiyetinde siyasî bir rol oynamışlardır. Göçebe kavimleri, kültürel açıdan da öncelikli olarak her ikisi de atçılığa dayanan Indo-Germen ve Türk kültürüne, sığırcılığa dayanan Moğol kültürüne, domuzculuğa dayanan Tunguz kültürüne ve koyunculuğa dayanan Kuzey Tibet kültürüne ayırmak gerekir. Bu tabî ki pratik kullanım için geliştirilmesi gereken çok kaba ve şematik bir ayırmadır. Biz bir “Moğol kültürü”nden bahsederken, bu kültürün hâmlerinin genellikle Moğol dillerini konuştuklarını veya bir zamanlar konuşmuş olduklarını kastediyoruz. Yine, göçebe kültürleri ırk bakımından da en azından biri “beyaz ırka” mensup olanlar (Indo-Germenler ve Türkler), diğeri de “sarı ırka” mensup olanlar (Moğollar, Tunguzlar ve aynı zamanda Tibetliler) olmak üzere iki gruba ayırmak mümkündür. Tabî bu alanda da spesifik araştırmalar hâlen devam etmekte ve bilimsel tefrikler yapılmaktadır.

Ancak bu durum, örneğin Cengiz Han devrindeki Moğol devletinin siyasî teşekkülünü ele alacak olursak, tamamen farklıdır. Bu devlet Moğol dilinin, kültürünün ve sarı ırkın bir Moğol devleti midir? Peki Hunlar, Uygurlar ne idiler? Bu devletlerden pek çoğu hakkında yapılan araştırmalar, bu devletlerin birer boylar birliği (*Föderationen von Stämmen*) olduğunu göstermiştir. Çoğu kez yüzden fazla boy bir araya gelmiştir (meselâ M.S. IV-VI. yüzyıllarda T'o-palar [Tabgaç]'da olduğu gibi). Yine, birçok kez de bundan daha az şekilde olmuştur (meselâ Moğollar 70 boyu geçmemişlerdir). Münferit boylar, dil ve kültür açısından çok farklı gruplara mensup idiler. Moğol boyları arasında pek çok Türk ve bir miktar da Tunguz ve Tibet kabilesi bulunmakta idi. T'o-palar'ın muhtemelen % 60'ı Türkler'e, % 35'i ise Moğollara mensuptu, fakat en az iki boyu Tunguz ve bir boyu da Indo-Germen idi. Böyle bir boylar birliği (*Stammesföderation*)'nin karakteri “lider boy” (*Führerstamm*) tarafından belirlenmekte idi. Şu hâlde biz T'o-

palar'dan "Türk" olarak bahsederken, onlara, hepsinin veya boylar birliğinin çoğunluğunun dil ve kültür olarak Türk olmasından dolayı değil, siyasî idareyi elinde tutan hâkim boyun dil ve kültür olarak Türk olmasından dolayı, Türk diyoruz.

Boylar, sosyal açıdan eşit değillerdi. Bilhassa Türk boyları gözle görülür bir aristokrasi geliştirmişlerdi. Bunun yanında, hepsi köle olan boylar (*Sklaventämme*) da vardı. Bunlar bir savaşta mağlup edilerek itaate alındıktan sonra bütünüyle federasyona köle olarak hizmet verenlerdi. Yine, bunun yanında özel köleler (*Individualsklaven*) de vardı ki, bunlar bir boya veya boy üyelerine mensup olanlardan ve savaşta esir düşenlerden oluşmakta idi. Daha M.Ö. 200'lerden itibaren Tu-ku veya T'u-ko adıyla aristokrat bir boyun (*Adelsstamm*) varlığını kanıtlamış bulunuyoruz³. Bu boy, herhangi bir kabile gibi kendi içinde birbiri ile akraba olan ailelerden oluşmaktaydı ve Ortaçağ'ın sonuna kadar pek çok boy birliğinin siyasî liderliği bunlardan çıkmıştı. Doğu Asya'daki ilk Büyük Hun İmparatorluğu'nun kurucusu olan "Mao-tun" [Mete] bu kableden gelmekteydi. Bu imparatorluk aynı dönemde kurulmuş olan Ortaçağ Çin Millî Devletini ciddi olarak tehdit etmiş ve ancak, Çin'e karşı yüzyıllarca süren savaşlardan sonra parçalanmıştır. Mao-tun'un ailesi ve boyu, Hun birliğinde uzun süren bu liderliği sayesinde öylesine güçlü bir prestij elde etmiştir ki, M.Ö. 200 ile 500 arasında sadece Hunların halefi olan devletler "meşru" (*legitim*) görülmüş ve bunlar da yine aynı asil boya mensup kimseler tarafından yönetilmiştir. Bu boy, ispat edildiği üzere Türk olduğu için (Tu-ku "tuğ" ile yani 'sancak', 'bayrak', 'alem' ile ilgilidir),⁴ Hunlar'a halef olan devletler de "Türk" olarak addedilmişlerdir. Bu boyun prestiji başka kabile birliklerinin oluşumundan sonra da devam etmiştir; meselâ Türklerin diğer bir koluna mensup olan Köktürk ve Uygur birlikleri ile Kitanların eski Moğol birliği gibi. Bu birliklerde meşruiyet (*Legitimität*) fikri o denli gelişmemiştir.

Orta Asya'nın bütün göçebe kültürlerinin daha bidayette, iktisadî olarak elzem olan hayvancılığın yanında, tarım ile de bir miktar uğraştıkları günümüzde kanıtlanmıştır. Bu durum etnolojik açıdan ekonomik yapının oluşumu sorunu ile doğrudan ilgilidir. Çoğu kez kadınlar tarafından yapılan tarım, kışın hayvanların az ya da hiç süt vermediği zamanlarda, ihtiyaç

³ Bu boy hakkında bk. Mustafa Köymen, "Hsiung-nuların Tu-ku (T'u-ko) Kabilesi", *A.Ü. DTCFD*, III/1, (1944), s. 51-59 (Çeviren).

⁴ Meslektaşım L. Bazin (Paris)'in araştırmalarına göre.

duyulan ek besin kaynağını oluşturmaktaydı. Yine, şurası da bir hakikattir ki, bütün boylar, biri kışlık olarak ovalarda [*kışlag*], diğeri de yazlık olarak dağlarda [*yaylag*], kendilerine has ve başkalarınınkini ile sınırlandırılmış otlığa sahiptiler. Kışlık meralardan dağlara vuku bulan göç umumiyetle birçok boy ile topluca yapılmakta ve aynı zamanda bazı kutsal sayılan mekânlarda, çoğu kez de dağlarda büyük şöenlere vesile olmaktaydı. Küçük, birbirine bağı olmayan ve henüz siyasî olmayan kabile grupları, kendiliğinden böylelikle meydana gelmekteydi.

Ekonomik yapı, göçebe kültürlerin kenar bölgelerindeki tarıma bağı yerleşik kültürlerle temas noktasında hemen değişmekteydi. En önemli tarım ürünleri, komşu çiftçilerle değiş tokuş yoluyla, daha kolayca temin edilebilmekteydi. Böylelikle bir nevi hayat-ı müştereke (*Symbiose*) oluşmuş oluyordu. Her ne kadar bu hayat-ı müştereke her iki tarafın menfaatine olsa da, aynı zamanda muhtemel bir krizi de beraberinde getiriyordu. Yerleşik devlet ('tarım devleti', *Agrarstaat*) ile göçebeler arasındaki bu ticaret çoğu kez "devlet tekelinde" (*Staatsmonopol*) olduğundan, mal mübadelesinin önemli bir kısmı yerleşik devletin hükümdarı ile göçebe birliğinin başkanı arasında cereyan etmekte ve böylelikle yerleşik devlet bu değiş tokuşu siyasî bir koz olarak kullanabilmekteydi: Örneğin zirai ürünlerin fiyatlarını yükselterek, ya da mübadele edilen malları boykot ederek. Zira, yerleşik devletin hayvansal ürünlere bağımlılığı yoktu. Buna karşın göçebelerin daimi surette kış yiyeceklerine ihtiyacı vardı. Tali olarak devam ettirilen hususî ticaret, yerleşik devletin daha gelişmiş para ekonomisi ile kendi çiftçilerine kredi vermek suretiyle göçebeleri kendisine bağımlı hâle getirmekte ve böylece göçebelerin topraklarını satın almaktaydı. Otlakların daralması ile birlikte de göçebelerde kriz ortaya çıkmış oluyordu.

Göçebelerin bu duruma en basit reaksiyonu yağma ve talan idi. Çoğu kez bu mal mübadelesinden vazgeçerek ek besin ihtiyaçlarını sadece "cengâverlik yoluyla" ('şövalye usulüyle', *ritterliche Weise*) temin etmekteydiler. Bu yağma ve talanı bir boy veya toplu olarak göçebe bir grup yaptığı müddetçe, bu iş siyasî bir önem taşımıyordu.

Bu durum siyasî bir amaç ortaya çıktığı zaman değişmekteydi. Şöyle ki, yağmacı bir grubun lideri, besin probleminin nihai olarak ancak yerleşik devletin tamamen veya kısmen kendi hâkimiyetine girmesinden sonra çözümlenebileceğini görmekte, ya da yerleşik devletin karşı saldırıları göçebelerin liderini enerjik bir müdafaaya zorlamaktadır. Her iki durumda da ilk şart bir ordu kurulmasıydı. O ana kadar var olan boylar birliği bu iş için

yetersiz kalmakta ve birliğin boy olarak organizasyonu ihtiyacı teknik olarak karşılayamamakta idi.

Boylar birliğinin lideri, Mao-tun, Cengiz Han, Timur ve Babür örneklerinde görüldüğü üzere, gayet bilinçli olarak, komşu boylara karşı yalnızca adamlarını kendi birliğinde dâhil edebilmek amacıyla, saldırı seferlerine başvurmuştur. Bundan dolayı, birlikte sosyal bir basamak (*Stufung*) ortaya çıkmıştır: Liderin boyunun altında, lider boyun daha önce sürekli birlikte göç etmiş olduğu kabileler, hemen hemen eşit haklara sahip olarak yer almaktadır. Daha sonra ilk tâbi kılınan ya da gönüllü olarak itaate girmiş olan boylar, yukarıdan aşağıya doğru bunu takip etmektedir. En sonda ise şiddet yolu ile birliğe sokulmuş olan köle boylar bulunmaktadır. Birliğin çekirdeği “demokratik” iken, boy lideri çekirdek boyların beyleri ile geleceğe ait planlar üzerinde müzakere eder ve böylece diğer boylar doğrudan birliğin liderine tâbi olurlar ve şahsen ona itaat ederler. O, artık tabîi olarak eski boy sistemini yıkararak, onları salt askerî birlikler olarak organize eder ve bu şekilde vurucu gücü yüksek bir ordu yaratır. “Göçebe devlet” (*Nomadenstaat*) böylelikle kurulmuştur. Komşu yerleşik devletin tâbi kılınması ve büyük ganimet elde edilmesi ortak hedefi bu devleti dâhilde bir arada tutmaktadır. Bununla birlikte, “çekirdek kabileler” (*Kernstämme*)’in imtiyazlı konumu devamlı bir huzursuzluk sebebidir. Zira, liderin herhangi bir başarısızlığı ya da lider değişikliği durumlarında, idareye katılmak, hatta bizzat idareye sahip olmak talebiyle seslerini yükseltirler.

Yeni askerî topluluk tarafından yerleşik devlete karşı düzenlenen askerî seferler çoğunlukla başarılıdır. Zira yerleşik devlet, (göçebe) devletin kuruluş hızını ve güç topluluğunun süratini doğru olarak kestirememiş ve yeterince hazırlanamamıştır. Fetihden sonra muzaffer göçebe lider için yerleşik ülkelerden ne şekilde iyice istifade edileceği sorunu ortaya çıkar. Tarihin akışı içerisinde en farklı çözümler burada denenmiştir. En radikal çözüm (zaman zaman Cengiz Han ve Timur tarafından denenilen) yerli halkın, kendilerine ihtiyaç duyulan zanaatkârlar hariç, vahşice katledilmesi ve ziraat alanlarının otlağa dönüştürülmesidir. Ziraat alanları daha güneyde yer aldığı için, hayvanlar orada fazladan yeme ihtiyaç duymadan, kışın da iyi bir şekilde otlayabilmekteydiler. Bu çözüm, katledilenlerin sayısının çokluğu yüzünden, daima başarısız kalmıştır.

İkinci çözüm, yerli nüfusun tamamıyla köleleştirilmesi ve farklı kabile üyelerine tahsis edilmesidir. Göçebe nüfus daha sonra bütün ülkeye dağıtılmak zorunda kaldığı ve böylece askerî güç ve savaş kudretini yitirdiği

için, bu çözüm çok tehlikelidir. Bu yüzden de bu çözüm her zaman sadece çok kısa bir süre için denenmiştir (Meselâ T'o-pa hâkimiyetinin başlarında).

Üçüncü çözüm normal olandır: Göçebeler hâkim tabaka olarak yerleşik nüfusun üzerinde yer alırlar; askerî ve sivil idareyi (örneğin Mançular), ya da sivil idareyi tâbilerin ellerine bıraktıklarında (T'o-pa) veya hiç değilse kısmen “yardımcı kavimlerin” uhdesine terk ettiklerinde (Moğollar), sadece askerî idareyi kendi üzerlerine alırlar.

Burada, yerleşik devletleri istilâ eden göçebelerin sayıca çoğu kez sadece çok küçük bir azınlık teşkil ettiklerini göz önünde bulundurmak gerekecektir. Çin'i 80 yıl boyunca yöneten Moğollar'ın nüfusun % 10'unu dahi teşkil etmedikleri ve X. yüzyılda Kuzey Çin'de üç kısa ömürlü hanedan kuran Şa-t'olar'ın 100.000 kişiden bile daha kalabalık bir nüfusa sahip olmadıkları unutulmamalıdır. Yabancılar (göçebeler), sivil idareyi de kendi üzerlerine aldıkları zamanlarda, kaçınılmaz olarak tâbilerin dillerini öğrenmek zorunda kalmışlar ve böylece tâbilerin kültürel tesirine girmişlerdir. Karışık evlilikler başlamış ve çoğu kez 50 yıldan daha kısa bir süre zarfında yabancılar tamamen asimile olmuşlardır.

Onlar daha sonra yerleşik devletin eski üst tabakasının bir parçası hâline gelmişler ve bu nedenle de bu tabakanın gelişimlerine tâbi olmuşlardır. Daha sonra onların yok oluşu, tıpkı hâkim bir hizbin (*Clique*) başka biri tarafından yok edilmesi gibi, kolay olmuştur ve çoğunlukla savaşız bir şekilde cereyan etmiştir.

Göçebeler askerî rütbeleri ellerinde tutmuşlar ve sivil idareyi yerleşik coğrafyanın kendileri ile iş birliği yapan memurlarına devretmişlerdir. Bu onların kaderi idi. Büyük isyanlar vuku bulmadığı için, savaşçılar hiçbir şey yapmamışlar ve disiplinleri birkaç on yıl içerisinde çözülmüştür. Bunun yanında, ekonomik olarak da kısa sürede sivil memurlar tarafından saf dışı bırakılmışlardır: Sivil memurlar para sahibi olmanın yollarını bilmekte idiler. Buna karşın askerler, devletten sabit gelire sahip oldukları için fakirleşmişlerdir (meselâ T'o-palar ve Mançular). Göçebelerin hâkimiyeti daha sonra kolaylıkla, ya yerleşik devletlerde genel olarak üst sınıf baskısına karşı vuku bulan normal halk ayaklanmalarından biri nedeniyle (Moğollar ve Mançular), ya da bizzat göçebe gruplardan kaynaklanan sebeplerle dâhilî parçalanmaya uğrar. Eğer çoğu zaman olduğu gibi, fatih göçebelerin hâkimiyet alanı hem eski bozkırları hem de yeni yerleşik coğrafyayı kapsı-

yorsa, boy ve boy parçalarının sosyal durumu çok çabuk farklılaşır (meselâ T'o-palar sıradan boy halkını (*das gewöhnliche Stammesvolk*) sürülerinin yanında bozkırda bırakmışlar ve sadece boy liderlerini askerî vazifelerle yerleşik coğrafyaya çekmişlerdi): Bir kısım kendi eski hayat tarzını muhafaza ederlerken, diğer bir kısım büyük ölçüde yerleşiklerin kültürünü alır. Tarım ürünlerini artık hiç kimse satın almadığı için, bir grup fakirleşirken, diğer bir grup zenginleşir. Bu durum kaçınılmaz olarak gerginliklere ve dâhilî çözülmeye yol açar (X. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar Kuzey Çin'de Kitanlar ve Cürcenler gibi).

Göçebeler çoğu kez bu gidişattan habersiz kalmamışlardır. Onların arasında kendiliğinden eski vatana geri dönme ve eski "romantik" hayatı yeniden yaşama eğilimi ortaya çıkmıştır (meselâ Moğollar'da). Destanları ideal hayat tarzını anlatır: Birbiri ardına ülkeler fetheden, zevkler tadan ve daha sonra dünyanın sonuna kadar durmaksızın ilerleyen savaşçıları tasvir eder.

Asya tarihinin akışını belirleyen, İç Asya'nın çoban göçbeleri (*Hirtennomaden*) ile Asya kenarındaki yerleşik tarım kültürleri (*agrarische Hochkulturen*) arasındaki bu etkileşimdir. Biz burada bu konuyu sadece göçebe kültür noktası nazarından inceledik. Ancak, bu etkileşimin yerleşik kültürler üzerindeki tesirlerinin tetkiki de, dünya tarihi açısından en az aynı derecede mühimdir. Modern kültürlerin hem teşekkülünü anlayabilmenin, hem de dâhilî yapıları ve karakteristik özelliklerini kavrayabilmenin yolu şüphesiz burada durmaktadır.

"THE ESTABLISHMENT OF NOMADIC STATES IN CENTRAL ASIA"

Abstract

This article deals, from a sociological perspective, with the process of state formation by the nomadic peoples of Central Asia, according to Chinese sources. It investigates the social structure of the nomadic people and –proceeding from the smallest political entity (tribe)– seeks to answer the following questions: How did it come about that nomadic peoples, peacefully living in small tribes with their cattle, suddenly –over a period of only a few years– gather in big crowds and form a power, easily capable of overthrowing firmly established sedentary cultures? How does it come about that the nomads –after subjecting a sedentary culture– are able to maintain their rule for a certain time without seriously being threatened by an uprising of the subjected people, and yet suddenly lose all their power and very often leave the field without a fight?

Keywords

Turks, Mongols, History of Central Asia, Nomads, State concept.

TRABZON VALİSİ VEZİR ABDURRAHMAN PAŞA'NIN
MUHALLEFATI (1728-1730)

Temel ÖZTÜRK*

ÖZET

Bu makalede ilk olarak çalışmanın önemi ve Abdurrahman Paşa'nın hayatına dair kısa bilgi verildi. Akabinde devlete olan borcu dolayısıyla Vali Abdurrahman Paşa'nın muhallefatinin müsadereyi aşamasında alacak ve borcu değerlendirilirken müsadereye izlenilen yol hakkında açıklamalar yapıldı. Arşiv belgeleri ölçüsünde gruplandırılıp değerlendirilen muhallefatin, bilhassa ekonomik açıdan devletin gider alanlarına kaynak oluşturduğu kısımlar belirtildi ve neticede çalışmanın iktisadî ve kültürel tarihe olan katkısı vurgulandı. Ekler kısmında ise, muhallefât listelerinde geçen Abdurrahman Paşa'ya ait malların tabloları yanında bunların bazıları için mini sözlük hazırlandı.

Anahtar Kelimeler

Muhallefat, Trabzon, Vali Vezir Abdurrahman Paşa, Müsadere.

Muhallefat veya metrukât diğer adı ile tereke¹ yahut kassam defterlerinin iktisadî ve içtimaî tarihimiz açısından önemi büyüktür. Muhallefat ıstılahî olarak ölen bir kişinin para, eşya, mal, alacak-verecek çeşidinden geriye bıraktığı şeyler hakkında kullanılan bir tabirdir. Bu yönleriyle muhallefât çalışmaları sadece iktisadî, sosyal ve kültürel tarihimize değil, biyografi araştırmalarına da katkılar sağlamaktadır. Bu noktada muhallefât ölen kişilerin medenî halleri ve aile yapıları yanında hayat seviyeleri ve sosyal yönleri hakkında da bilgiler sunmaktadır².

* Yard. Doç. Dr., KTÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / tozturk61@gmail.com

¹ M. Z. Pakalın halk arasındaki bu kullanımın yanlış olduğunu ve doğrusunun “terike” olması gerektiğini ifade eder (*Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, III, 460-461).

² Muhallefat defterlerinin önemi ve içerikleri hakkında geniş bilgi için bkz. Halil İnalcık, “15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları”, *İstanbul Üniversitesi*

Muhallefatı değerlendirilen vali, bölgenin en üst idarî ve askerî amiri olup, imparatorluk içerisinde de vezir rütbesiyle İran Savaşları (1723-1746) sırasında Hemedan ve Tebriz gibi kritik cephelerde görevlendirilmiş önemli bir yöneticiydi³. Ayrıca valinin, Anadolu'nun Trabzon gibi önemli bir şehrinde bulunması, savaş yıllarında yönetici kesiminden verilen bu örnek ölçüsünde bölgenin genel görüntüsüne ipucu sunmaktadır. Valinin muhallefatının, genelde imparatorluğun XVIII. yüzyılı gibi yenileşme temayüllerinin de olduğu önemli bir yüzyıl ve yoğun lojistik faaliyetlerini sergilendiği İran savaşlarına tekâbül etmesi de ayrı bir önemi vurgular. Doğu seferlerinde lojistik açıdan önemli bir üs olan Trabzon'da vali olmanın da araştırma konusu olarak muhallefatın seçilmesinde etkisi vardır. Yani lojistik faaliyetler ve savaş görevleri mukabilinde birçok maddî kaynağın gelip gittiği liman şehrinde yönetici sınıfında olmanın önemi ve sorumluluğu büyüktür. Gerçekte savaş döneminde Trabzon bir kaç vali değiştirmiştir. Ancak muhallefatını incelediğimiz valinin, Trabzon valiliği görevinde iken vefat etmesi ve muhallefatına ait değerli arşiv kaynaklarının olması bu çalışma için yeterli bir sebeptir. Ayrıca valinin muhallefatı, hem müsadereye konu olması, hem listesi ve hem de alacak-verecek ilişkisi yönünden yukarıda ifade edilenler ölçüsünde tipik bir örnek konumundadır.

Muhallefatını incelediğimiz vali, Köprülüzâde ailesinden olup⁴, Köprülüzâde Abdullah Paşa'nın oğludur⁵. Vezir rütbesiyle daha önce Van valisi olan Abdurrahman Paşa, Şubat-Mart 1728 (Receb 1140)'de Trabzon valisi tayin edildi⁶. İran savaşlarına tekâbül eden bu tarihlerde Hemedan

İktisat Fakültesi Mecmuası, XV/1-4, İstanbul 1953-1954, s. 51-75; Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, III/5-6, Ankara 1966, s. 1-6; Said Öztürk, *Askerî Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, İstanbul 1995; Hüseyin Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul 1988.

³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Mühimme Defteri*, nr. 136, s. 122 (Evâhir-i Z 1142/16 Temmuz 1730).

⁴ BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)*, nr. 10323, s. 326 (27 R 1143/9 Kasım 1730).

⁵ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, İstanbul 1311, III, 319. Şehit Sadrazam Fazıl Mustafa Paşa'nın ikinci oğlu olan Abdullah Paşa için ayrıca bkz. Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, III, 376-377.

⁶ Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, III, 319.

ve Tebriz gibi çeşitli cephelerde görevlendirilen Vali Vezir Abdurrahman Paşa, yaklaşık 2,5 yıl Trabzon valiliğinde bulunup, 10 Ağustos 1730 (25 M 1143)'da Trabzon dışındaki Kanboz Sahrası'nda çadırında hasta yatarken vefat etmiştir⁷. Vefatı sonrası arkasında bir eş ve uzun bir muhallefata listesi bırakmıştır.

Muhallefatın Müsadere Hususu

Muhallefat kayıtları müsadere hususu ile birlikte ele alındığında, Osmanlı malî politikalarında var olan bazı önemli uygulamalara işaret etmektedir. Muhallefat konusunu yakından ilgilendiren müsadere ise vezirlerle devlet erkânının ve memleket zenginleriyle tanınmış kişilerin ölümünden sonra muhallefatinin, bazen de hayatta iken mallarının devlet adına zapt edilmesi anlamında kullanılan bir tabirdir. Bu açıdan müsadereye konu olan mal varlığına muhallefata denir. Kadı'nın muhallefata normal yollardan müdahalesi, varislerden birinin başvurusu veya küçük yaştaki varislerin haklarının korunması üzerine olurdu. Kadı, muhallefata kassamlara taksim ettirir ve muhallefata ilgili faaliyetlerinden dolayı "resm-i kısmet" adıyla harc alırdı. Askerîlerin muhallefata yönelik "resm-i kısmet" kazaskerler için toplanırdı. Bu işi mahallî kadılıklarda bulunan "beledî veya şehri" kassamlar değil de kazasker kassamı yürütürdü⁸. Kadıların muhallefata yönelik bir diğer müdahalesi, ölenin devlete borcu olması dolayısıyla muhallefatinin müsaderesi şeklinde gerçekleşirdi. Ayrıca askerîlere ait muhallefata devlet tarafından her durumda müsadere edilirdi⁹.

⁷ *Trabzon Şer'iye Sicili (TŞS)*, nr. 1892-78, s. 109 (20 Ş 1143/28 Şubat 1731). Valinin ölüm tarihi Sicill-i Osmanî'de 1733-1734 (1146) olarak kaydedilmiştir (Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, III, 319).

⁸ Ö. L. Barkan, *a.g.m.*, 4.

⁹ Muhallefatın Kadı tarafından tespiti, taksimi ve tesliminde geniş bilgi için bkz. H. İnalçık, *a.g.m.*, s. 51-75; Ö. L. Barkan, *a.g.m.*, s. 1-6; H. Özdeğer, *a.g.e.*, s. 8-16. Müsadere hakkında geniş bilgi için bkz. Cavit Baysun, "Müsadere", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1979, VIII, 669-673; Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985, s. 295-298; Mehmed Ali Ünal, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Müsadere", *TDA*, 49, İstanbul 1987, s. 95-111; Klaus Röhrborn, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Müsadere ve Mutavassıt Güçler", *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi-I*, İstanbul 1979, s. 253-260; Tunçay Ögün, "Osmanlı Devleti'nde Müsadere Uygulamaları", *Osmanlı*, (ed. Güler Eren), Ankara 1999, VI, 372-380.

Vali Abdurrahman Paşa'nın askerî sınıftan olması yanında borcunun da olması mallarının müsadere edilmesine sebep olmuştur. Ölümünün hemen akabinde borcu dolayısıyla sahip olduğu mal ve eşyasının devlet tarafından zapt edilmesi emredildi¹⁰. Merkezden bu fermanın gönderilmesi kadının muhallefata müdahalesi açısından önemli idi. Böyle bir emir olmadan muhallefatin tahriri ve furuhtu, yani satışı yapılamazdı. Valinin muhallefatinin zaptına yönelik emir iki kıta ferman halinde merkezden tayin olunan bir mübaşirle Trabzon'a gönderilmiştir. Dergâh-ı Âli Kapıcıbaşılardan İbrahim Ağa mübaşir olarak bizzat muhallefatin zaptıyla görevlendirilmiş ve Trabzon'da bulunan mütesellim, yeniçeriler zabiti, vilayet âyanları vs.nin kendisine yardımcı olmaları emredilmiştir¹¹. Ayrıca emirlerde valinin her nesi var ise bir zerresinin bile gizlenerek geri bırakılmaması da bildirilmektedir¹². Böylece ilgililere hitaben, ölenin bütün mallarının soruşturulup ortaya çıkarılmasını ve bir defter halinde kaydedilerek İstanbul'a gönderilmesini emreden fermanlar yazılmıştır¹³. Ölenin malları Trabzon'da olduğundan ilgili mahkeme de burada kurulmuştur. Muhallefatin zaptına yönelik yukarıda ifade edilen emir mahkemeye geldiğinde, Kadı önce bunu sicile geçirmiş ve herkes önünde okunarak ölünün tüm muhallefati özenle tespit edilmiştir. Listeye giren her cins mal ve eşya için de bir kıymet belirlenmiştir.

Muhallefatin müsaderesine konu olan borç, valinin ordu hazinesi ve Trabzon'a ait çeşitli gelirlerden aldığı miktarlardan oluşuyordu. Buna göre vali, İran seferi dolayısıyla Hemedan tarafında görevli iken defterdar vekili aracılığı ile ordunun zahire ücretinden 62.628 kuruş almıştı. Yine bu bölgede Hemedan hazinesinden 8.000 kuruş borç almıştı. Tuğ-ı hüma-

¹⁰ TŞS, nr. 1892-78, s. 109 (20 Ş 1143). Bu husus belgelerde; "... bi'l-cümle mâlik ve mutasarrıf olduğu emvâl ve eşyası deyni mukâbelesinde taraf-ı mîrîden zapt ve furuht ettirilmesi ..." şeklinde yer almaktadır (BOA, MAD, nr. 10323, s. 325 [15 S 1143/30 Ağustos 1730]).

¹¹ TŞS, nr. 1892-78, s. 109 (20 Ş 1143). Emir verilen bu kadro hükümlerin içeriğine göre şehrin mevcut valisi vilayet merkezi kadısı ile civar ilçelerin kadıları, mütesellim, kethüdayerleri, yeniçeri serdarları, Hatuniye Vakfı ihtiyarları, muhallefatin zaptı için görevlendirilen İbrahim Ağa ve muhallefata dair kendisine özel görev verilenler olarak genişlemekte ve değişmektedir (TŞS, nr. 1892-78, s. 108-109 (21 C 1143/1 Ocak 1731); nr. 1893-79, s. 118 [27 N 1143/5 Nisan 1731]).

¹² BOA, MAD, nr. 10323, s. 325 (15 S 1143).

¹³ BOA, MAD, nr. 10323, s. 325 (15 S 1143); TŞS, nr. 1982-78, s. 108-109 (21 C 1143).

yun caizesinden olarak teslim etmediği 17.500 kuruş yanında Trabzon'daki 80.000 adet resen-i ihlamur ücretinden de 14.800 kuruş almıştı. Ayrıca kethüdası Çeşidoğlu Mehmed'in uhdesinde olan 1717 (1129), 1718 (1130) ve 1727-1728 (1140) Trabzon cebelü bedelileri ile 1726-1727 (1139) ve 1727-1728 seneleri Trabzon cizyesi malından 9.766,5 kuruş ödemesi kalmıştı. Toplam 112.694,5 kuruş zimmeti olduğu Hazine-i Âmire defterlerinde kayıtlı bulunduğundan bütün malına ve gelirine el konulmuştu¹⁴.

Müsadere emirlerinde, valinin borçlarının ödenmesinden sonra geri kalan nakit, mal, eşya, gulâm, davar ve mevaşi, mücevherat, silah her nesi varsa dikkatlice yazılıp zapt edilerek İstanbul'a gönderilmesi bildirilmektedir¹⁵. Zaten muhalledatın yazılma işlemi bitince sıra borç ve alacak hesaplarının görülmesine gelirdi. Bu hususta bir yandan ölenin alacakları tahsil edilirken, öte yandan borçları da ilgili kimselere ödenirdi. Bu noktada alacak-verecek hesaplarında temessük (senet) arandığını görmekteyiz. Senet yoksa halkın şahitliğine başvurulur ve bu husus gerekli belgelerle resmîleştirilirdi. Valinin yukarıda ifade edilen borcu yanında alacakları arasında, kethüdası Çeşidoğlu Mehmed'deki 185.000 kuruş yer almaktadır¹⁶. Valinin mal ve eşyasının yazımı sırasında Kethüda Çeşidoğlu Mehmed öldüğünden, bu borcuna karşılık kethüdanın bütün emlak, eşya, bağ, bahçe vs. her nesi varsa el konulması emredildi. Görüldüğü üzere müsadereenin önemli bir sebebi de vali ve Çeşidoğlu Mehmed'in birbiriyle alacak-verecek ilişkiydi. Çeşidoğlu'nun muhalledatını noksan ücret ile almak isteyen bazı kimselere karşı yöneticiler uyarılmakta ve bunların hapsedilerek İstanbul'a bildirilmesi üzerinde önemle durulmaktadır¹⁷. Tablo 1'de gösterildiği üzere valinin diğer alacakları Görele, Ordu, Sürmene, Hatuniye vakfı vs. yerlerdeki bazı kimselerde olup, senetli ve senetsiz verilen akçelerin tahsili için Karahisar-ı Şarkî müftüsü görevlendirilmiştir¹⁸. Ancak Görele, Akçaabat, Yomra, Ordu ve Pazar, su kazaları

¹⁴ BOA, *MAD*, nr. 10323, s. 325 (15 S 1143); nr. 9924, s. 101 (15 S 1143).

¹⁵ BOA, *MAD*, nr. 10323, s. 325 (15 S 1143).

¹⁶ BOA, Cevdet, Maliye, nr. 23772 (13 C 1143/24 Aralık 1730); BOA, *MAD*, nr. 10323, s. 327 (27 N 1143); *TŞS*, nr. 1892-78, s. 116-117 (27 N 1143).

¹⁷ BOA, *MAD*, nr. 10323, s. 327 (27 N 1143).

¹⁸ Bu borçlara ilişkin senetler valinin ölen kethüdası Çeşidoğlu Mehmed'in hazine-darı Ali, mühürdarı Abdullah ve kayını diğer Abdullah'ın beyanlarıyla tespit edilmiştir. Bkz. *TŞS*, nr. 1892-78, s. 108-109 (21 C 1143).

ile Hatuniye Vakfı'nda bulunan borçluların ödeme yönünde muhalefetleri sonucu bunların uyarılması ve cezalandırılması bildirildi¹⁹. Öte yandan valinin hayatta iken tahsil ettiği imdad-ı seferiyesinden geri kalan miktarın da borcuna karşılık acele alınması ve hazineye teslimi için İstanbul'a gönderilmesi emredildi²⁰.

TABLE 1: Trabzon Valisi Vezir Abdurrahman Paşa'nın Şehirdeki Bazı Alacakları

<i>Borçlular</i>	<i>Borcun Cinsi</i>	<i>Borcun Miktarı (Kuruş)</i>
Sürmene Kazası ahalileri	6.000 resen-i ihlamur	5.000
Giresun Kazası ahalileri	6.000 resen-i ihlamur	4.000
Keşap Kazası ahalileri	6.000 resen-i ihlamur	4.000
Giresun Kazası ahalileri	Resen-i ihlamur	2.975
Görece Kazası	Validen istikraz	5.000
Balı Bey-zâde Hüseyin Bey ve Osman-zâde İbrahim Ağa	Validen istikraz	1.050
Dizdar-zâde Hüseyin Ağa (Giresunlu)	Resen-i ihlamur	550
Üveys Abdülkerim, Hocaoğlu Ali ve Molla İbrahim Efendiler, Telli Mehmed Ağa, Odabaşı, Hüseyin ve Mustafa Paşa	Validen istikraz	850
İskender-zâde Ömer Efendi, Arab-zâde Mustafa Ağa, Şaban-zâde İsmail Ağa vs.	Validen istikraz	639
Arab-zâde Mustafa Ağa, İskender-zâde Ömer Efendi ve Hacı Süleyman-zâde İsmail Ağa (Yoroslu)	Validen istikraz	150
Şeyh Efendi ve el-Hac Ahmed Ağa (Ordulu)	Validen istikraz	110
<i>Toplam</i>		24.324

Borçlarla ilgili tüm ödemelerin hemen yapılabilmesi için ölenin ya yeterince nakit parasının mevcut olması ya da borçlarını karşılayabilecek alacaklarının hemen tahsil edilmesi gerekmektedir. Aksi halde ödemeler muhalefatın satışından sonra yapılabilirdi. Görevliler tarafından yapılan incelemelerde alacakları hariç valiye ait nakit miktarlara rastlanmamıştı.

¹⁹ TŞS, nr. 1892-78, s. 108-109 (21 C 1143); TŞS, nr. 1893-79, s. 118 (27 N 1143).

²⁰ BOA, MAD, nr. 10323, s. 326 (16 S 1143/31 Ağustos 1730).

Bu yönde borcun kapatılması için durum ikinci aşamayı veya muhallefatın satışından elde edilecek gelirin uygulamaya konmasını gerektiriyordu. Böyle bir pratik için devlet, muhallefattaki İstanbul'a naklinde zorluk çekilen yün, yapağı, avânî nühas, kumaş gibi eşyaların müzayede ile talip olanlara satılmasını ve elde edilen gelirin mübaşir Kapıcıbaşı İbrahim Ağa tarafından zapt edilmesini bildirmektedir²¹. Geri kalanlardan düşük kıymet (zî-kıymet) olarak adlandırılan eşyalar yanında kitap, silah, hayvan ve mücevheratın İstanbul'a gönderilmesi emredilmişti²². Ayrıca müsadereden itibaren bütün bu işlemler gerçekleştirilirken esnaftan hiçbir kimsenin muhallefata düşük ücret yönünde müdahale etmemesi konusunda yöneticiler uyarılmıştı²³. Tüm bu uyarılara rağmen Trabzon esnafı hukuk iddiasıyla valinin eşya ve mallarına müdahale etmelerinden öte imdâd-ı hazariyeden kalan miktarın da kendilerine verilmesini istemişlerdi. Ancak valinin devlete olan borcu dolayısıyla hazariyenin devlet namına tahsili ve esnafın müdahalesinin önlenmesi ile muhallefattan bir zerre bile verilmemesi emredildi²⁴. Aslında müsadere sırasında bilinen genel bir eğilim olarak esnafın muhallefata müdahale tutumu yanında muhallefatın sayım ve yazımına memur edilen kişiler de muhallefatı olduğundan yüksek göstermek çabasıındaydılar. Bunun en başta gelen sebebi; görevlilerin aldıkları harç ve kalemiyelerin muhallefatın belli bir yüzdesi olarak hesaplanmasından dolayı kendi paylarına düşen miktarın artmasıydı. Devlet, bu durumdaki görevlileri ve yöneticileri emirlerle uyarılmıştı.

Abdurrahman Paşa'nın zapt edilen muhallefatının bir kısmının fûruhtu yani müzayede yöntemiyle satışı da önemlidir. Zira kaynakların yeniden dağılımı meselesi bir bakıma muhallefatın satışı anında gerçekleşiyordu. O halde satış yapıldığında satılanları kimlerin alabileceği meselesi müzayede miktarının tahsili açısından göz ardı edilemeyecek bir durumdu. Naklinde zorluk çekilen ve çok fazla değeri olmayan eşyaların satılacağı yönündeki emir²⁵ göz önünde bulundurulursa, bunları alabilecek olan kişilerin hem ayan ve eşraf gibi varlıklı hem de orta gelirli kişiler

²¹ TŞS, nr. 1892-78, s. 109 (20 Ş 1143).

²² TŞS, nr. 1892-78, s. 109.

²³ BOA, MAD, nr. 10323, s. 327 (20 N 1143/29 Mart 1731).

²⁴ TŞS, nr. 1895-81, s. 12 (17 Ra 1144/19 Eylül 1731).

²⁵ TŞS, nr. 1892-78, s. 109 (20 Ş 1143).

olacağı muhtemeldir. Nitekim belgeler bu yönde bize bazı isimleri sunmaktadır. Ancak bu isimler muhtemelen orta gelirli sınıfa ait olduğundan, müzayedede sonrası tahsilâtta yaşanan zorluklar yönünde zikredilmektedir. Mesela merhum valinin müzayedeye çıkarılan eşyasından bir kısmını alan Hatuniye Vakfı'nın Mütevellisi Veli Murteza'nın yardımcılarında Hortoloğlu Hüseyin ve kardeşi Serdar, aldıkları eşyaların ücretlerini vermekte muhalefet etmişlerdi. Buna binaen hapsedilmeleri ve zimmetlerindeki ücretlerin kendilerine ait mal ve eşyalarından tahsil olunması emredildi²⁶. Ayrıca Trabzon'da ağa vekili olan Lezgi Ali, Çorbacı ve Polat, müzayededen aldıkları eşyaların ücretlerini ödemekte muhalefet ettiklerinden, bu gibi hareketlerin diğer alıcılara da kötü örnek olacağı vurgulanarak gereken miktarın acilen tahsil olunması bildirildi²⁷. Bu emir üzerine Ali Ağa'da olan 270 kuruş hemen tahsil olundu²⁸. Bunların yanında isimleri zikredilmeyen bir grup esnafın müzayededen 7.000 kuruşluk eşya aldıkları ancak miktarı ödemedikleri anlaşılmaktadır. Bu durum karşısında, 7.000 kuruşun İran savaşları dolayısıyla Erzurum, Revan ve Gence taraflarına gönderilecek mühimmatın naklinde kullanılacak hayvanların ücretlerine verileceği vurgulanarak acele tahsil ve Ambar Emni Ömer'e teslim edilmesi emredilmiştir²⁹.

Muhallefatla ilgili hesaplar kapanmadan önce görevli kişilere belirli harçların ödenmesi gerekirdi. Aynı borçlar gibi bunlar da muhallefattan tahsil olunurdu. Bunların hesaplanmasındaki ölçü, muhallefatın toplam değeridir. Yani görevliler muhallefat gelirinden kendi harç paylarını alırlardı. Müzayedede sonucu valinin muhallefatından 9.790 kuruş 20 akçe gelir elde edilmişti. Bu gelirden ilk olarak Mütesellim Murteza Ağa; muhallefat için İstanbul'dan gelecek kapıcıbaşı Trabzon'a varana dek 47 günde valinin hayvanları ve sorguya çekilecek hazinedârı, gulâmları vs. etbânının masrafları karşılığında müzayededen aldığı 2.100 kuruşluk eşyadan 600 kuruşunu iade ve geri kalan 1.500 kuruşluk eşyayı da takas olarak tarafına almıştı. Valinin Karahisar'da olan 41 devesine 6,5 ayda yiyecekleri için

²⁶ BOA, Cevdet, Maliye, nr. 23772 (13 C 1143).

²⁷ TŞS, nr. 1893-79, s. 118-119 (14 Ş 1143/22 Şubat 1731).

²⁸ TŞS, nr. 1893-79, s. 141 (1144/1731-1732).

²⁹ TŞS, nr. 1894-80, s. 64 (4 C 1143/15 Aralık 1730).

deveciye hüccetle 305 kuruş verilmişti³⁰. Yine katır, at vs. hayvanlardan 6,5 ayda yiyecekleri için kapıcıbaşının masrafı olarak 505 kuruş ödenmişti. Kapıcıbaşıya ise Trabzon'a gelişinden şubat ayının sonuna dek yiyecek vs. masraf için 500 kuruş verilmişti. Mahkeme ve kapıcıbaşı tarafından kâtiplere 61 kuruş ödenmişti³¹. Kefenlenme, defin vs. levazım masrafı olarak da 200 kuruş ödeme yapılmıştı. Son olarak dellâliye ve hamaliye ücreti karşılığında 45.5 kuruş verilmişti. Görüldüğü üzere toplam gelirden gider alanı olarak 3.116,5 kuruş ödenmiş, geriye 6.673,5 kuruş 20 akçe kalmıştı³².

Mahkeme alacak-verecek hesaplarını kapattıktan ve gerekli harçları tahsil ettikten sonra geri kalan miktarı tespit eder ve ilgililer defterleri mühürleyip mahkemeye teslim ederdi. Bu sonuç merkeze duyurulur ve oradan gelecek emre göre hareket etmek üzere her şey muhafaza edilirdi. İncelediğimiz muhalledatta merkezin müsadere yönündeki emrine binaen müzayedede elde edilen gelirin seferde harcanmak üzere ambar eminine teslimi ve muhalledatın diğer kısımlarının İstanbul'a gönderilmesi bildirilmişti³³. Bu grup içerisinde valinin gulâmları vs. etbâi³⁴, eşyaları ve kitapları yer almaktadır. Eşyalarından bir kısmı Mehterhane'ye bazıları da Enderun'a gönderilmişti³⁵. Ayrıca Enderun hazinesine; bir adet Hint tabanı alâ murassa' altın kılıç ile bir adet 12 taşlı altın yollu ve iki altın yazı

³⁰ Bu miktar bir başka belgede 385 kuruş olarak kayıtlı olup, develerin biri öldüğünden 40 deve kaldığı belirtilmektedir. Bkz. BOA, D.BŞM.MHF (Bâb-ı Defterî Baş Muhasebe Kalemî Muhalledat Halifelîği), 27/132. Vali Abdurrahman Paşa ve Tebriz Defterdarı Müteveffâ Hasan Efendi'nin eşyalarına dair Kapıcıbaşı İbrahim Ağa tarafından gelen kâğıtların hulâsasını yansıtan bu belge üzerinde tarih kaydına rastlayamadık. Ancak Başbakanlık Osmanlı Arşiv çalışanları tarafından belgeye 1736-1737 (1148) kaydı konulmuştur.

³¹ Başka bir belgede bu rakam farklı kaydedilmiştir. Bu belgede İbrahim Paşa, Mehmed Kethüda vs.ler ile Abdurrahman Paşa'nın muhalledatından Sadr-ı Rum hazretleri ile muhalledat kâtiplerinin resimleri (vergileri) 1.892.411 akçe olarak hesaplanmıştır. Burada Abdurrahman Paşa muhalledatı için 311.365 akçe kaydı vardır. Yine bu kayıta resm için her 1.000 akçede 24 akçe olarak hesaplanması öngörüldü. Buna göre Abdurrahman Paşa'nın 311.365 akçelik resminden 7.472,76 akçe yani yaklaşık 62 kuruş 27 akçe kâtiplere verildi. Bkz. BOA, D.BŞM.MHF, 23/130 (1 C 1144/1 Aralık 1731).

³² TŞS, nr. 1892-78, s. 110 (20 Ş 1143).

³³ BOA, MAD, nr. 10323, s. 327 (27 N 1143).

³⁴ TŞS, nr. 1892-78, s. 109 (20 Ş 1143).

³⁵ BOA, D.BŞM.MHF, 23/51 (7 R 1144/9 Ekim 1731).

bendli taşıyla birlikte zırh da gönderilmişti³⁶. Ancak Vali, Arabgir Kazası Karabük Mahallesi'nde Murat'tan aldığı 7.900 kuruşa karşılık bir murrassa' altın kılıç rehin vermişti. Buna binaen Murat'ın talebi üzerine valinin Enderun hazinesindeki kılıcı kendisine verilmişti³⁷. Görüldüğü üzere vali borçlarına karşılık bazı eşyalarını rehin göstermiştir. Böylece 26,5 kıyye sim avânî, 3 mükemmel sim kemer raht, bir mükemmel sim haydârî raht ve 2 sim topuzu Van tüccarlarından Süha Grikor ve Ohen isimli zimmîlere rehin vermişti³⁸. Bu rehin verilen eşyaların bazıları için olduğu gibi valinin muhalledatından aynî ödeme yapılmıştı. Ancak bazılarında da nakit verilerek eşyalar kurtarılmıştır. Meselâ 2 samur kürk, bir sincap kürk, 2 Bağdad abası, 3 yüzük ve 2 saat muhalledattan verilen nakitle rehinden kurtarılmış ve İstanbul'a gönderilmişti³⁹. Yukarıdaki örnekte çok değerli olan kılıcın rehin karşılığı aynî ödeme yapılmasının nedeni muhtemelen hazineden fazla miktarda nakit çıkışını önlemektir.

Valinin kitapları da Enderun'a gönderilmiştir. Bu kitapların tespitinde dikkat çeken bir husus vardır; o da kitapların tespiti ve zaptı için ayrı bir mübaşir gönderilmesidir. Daha önce Van muhafızı olan Mustafa Paşa'nın kapıcıbaşlarından İsmail, kitapların zaptı ile görevlendirildi⁴⁰. Böylece biri İbrahim Ağa diğeri de İsmail Ağa olmak üzere iki mübaşir muhalledatın zaptı için görevlendirilmiştir. Bunlara alacak ve borçların tespitinde daha önce ifade edilen Karahisar-ı Şarkî müftüsünü de ekleyebiliriz. Bu durum muhalledatın zaptına yönelik kriterlerle mübaşirlerin güven, bilgi ve ilgilerine yönelik görevlendirilmiş olmaları gerektiğini ortaya koymaktadır.

Müsadereye konu olan muhalledatın zapt edilen grubu içerisinde hayvanlar da yer almaktadır. Valinin hayvan olarak Trabzon'da 18 katırı ve 7 beygiri bulunmaktaydı. Bunlardan 4 katır ve 2 beygir öldüğünden 14 katır ve 5 beygir zapt edilmiştir. Ancak valinin zevcesi olan Numan Paşa'nın kızı Rabia Hanım'ın bunları kendisi için istemesi üzerine katır-

³⁶ BOA, MAD, nr. 103223, s. 326 (Selh R 1143/11 Kasım 1730); BOA, D.BŞM.MHF, 23/140 (8 B 1144/6 Ocak 1732).

³⁷ MAD, nr. 10323, s. 326 (7 B 1144/5 Ocak 1732).

³⁸ BOA, D.BŞM.MHF, 19/25 (29 B 1141/28 Mart 1729).

³⁹ BOA, D.BŞM.MHF, 19/25 (29 B 1141).

⁴⁰ BOA, MAD, nr. 10323, s. 323 (29 L 1143/7 Mayıs 1731).

ların her biri 15, beygirlerin ise 2 kuruş hesaplanarak 220 kuruş müeccel mehir⁴¹ karşılığında valinin zevcesine verilmiştir⁴². Ayrıca Abdurrahman Paşa'nın, zevcesi Rabia Hanım'a müeccel mehir karşılığı vereceği 2.000 altının her biri 2,5 kuruş üzerinden 5.000 kuruş olarak tespit edilmiş ve 220 kuruşu yukarıda ifade edildiği şekilde ödenerek geriye 4780 kuruş kalmıştır. Bu miktarın 2.280 kuruşu da Kapıcıbaşı İbrahim Ağa'nın Trabzon'dan tahsil ettiği akçeden verilip geriye valinin zevcesine ödenmek için 2.500 kuruş kalmıştır⁴³. Öte yandan, yukarıda ifade edilen hayvanlardan başka Karahisar'da da 41 devesi vardır. Ancak Karahisar'daki develerden birisi ölüp geriye 40 devesi kalmıştır. Bu develerin 30 tanesi 40 kuruş, 10 tanesi de 10 kuruş üzerinden satılıp elde edilen 1.300 kuruş ile her çifti 24 akçeye satılan 796 çift sim rikabdan alınan 159 kuruş Hazine-i Amire'ye gönderilmişti⁴⁴.

Görüldüğü üzere Trabzon Valisi Vezir Abdurrahman Paşa'nın müsadere olunan muhallefatından; Trabzon'da müzayede olunan kısmının geliri bazı borçlara, resm-i kısmet olarak çeşitli görevlilere, müeccel mehirin bir kısmı karşılığında zevcesine ve sefer harcaması için ambar eminine verildi. Geri kalanlardan hayvanlarının geliri yine müeccel mehirin bir kısmı karşılığında zevcesine ve Hazine-i Amire'ye teslim

⁴¹ Mehir, erkeğin evlenirken karısına verdiği veya vermeyi taahhüt ettiği para veya sair bir mala denir. Mehir, ödeme zamanına göre muaccel veya müeccel olmak üzere ikiye ayrılır. Muaccel mehir evlilik anında peşin ödenen mehirdir. Ödenmesi sonraya bırakılan mehire de veresiye mehir anlamında müeccel mehir denmektedir. Müeccel mehir için bir ödeme zamanı belirlenmişse o zaman ödenir. Ancak bir vade belirtilmemişse mehirin vadesi boşanma anında veya erkeğin ölmesi durumunda gelmiş kabul edilir (M. Akif Aydın, "Aile Hayatı", *İlmihal*, İstanbul 1999, II, 217-219).

⁴² BOA, *MAD*, nr. 10323, s. 326 (27 R 1143).

⁴³ 'An-mehr-i mü'eccele-i Rabia Hanım zevce-i müteveffâ Abdurrahman Paşa Vali-i Trabzon der-sâbık kerîme-i merhûm Numan Paşa ki emvâl ve eşyâ-yı müteveffâ-yı müşârun-ileyh Abdurrahman Paşa berây-ı düyûn-i mîrî 'an-cânib-i mîrî zabt şude ve piş-ez-în bâ-mukâbele-i mehir-i müeccel-i müşârun-ileyhâ ber-bahâ-i esterân ve bârgirân-ı müşârun-ileyh in kadar meblağ edâ bûde ve kusûr-eş in kadar meblağ 'an-bahâ-i eşyâ-i müteveffâ-yı müşârun-ileyh 'an-cânib-i mîrî edâ istid'â-yı 'inâyet-gerde ve hâlâ gayr ez-dâde mukaddem in kadar meblağ 'an-bahâ-i eşyâ-i müteveffâ-yı müşârun-ileyh ki 'an-Âsitâne-i se'âdet âmed ve fûrûht ve hâsil-eş dâde fermûde el-vâkı' der-sene 1144 ve tezkire-i hazîne nevişte be-cihet-i 'arzuhal-i müşârun-ileyhâ ve der-kenâr ve i'lâm ... kadî-i İstanbul ve telhîs ve fermân-ı âli 10 C 1144 ve bâ-fermân-ı şerif. Bkz. BOA, *MAD*, nr. 10323, s. 326 (10 C 1144/10 Aralık 1731).

⁴⁴ BOA, D.BŞM.MHF, 27/132.

olundu. Etbâi, diğer eşyaları ve kitapları İstanbul'a gönderildi. Bunlar İstanbul'a gemilerle nakledilmiştir. Valinin etbânının sevki ve tayinatları için 320 kuruş verilmiştir⁴⁵. Merhum valinin diğer eşyaları ve kitapları ise 40 kuruşa Seyyid Ali Reis'in gemisiyle nakledilmiştir⁴⁶.

Muhallefatın Değerlendirilmesi

Vali Abdurrahman Paşa'ya ait tüm kalemlerin yer aldığı toplu muhalefat kaydına ulaşamadık. Bu nedenle muhalefat kayıtlarının çoğunlukla bir arada bulunduğu Şer'iyeciler ve Başmuhasebedekiler yanında diğer arşiv malzemesi de gözden geçirildi. Bu şekilde dağınık olan belgelerdeki veriler arasında kurulan korelasyon valinin muhalefatına dair net bilgileri ortaya çıkarmıştır. Bu açıdan muhalefatın değerlendirmesini yaparken kalemler olarak adlandırabileceğimiz grupları belgelerin bizi yönlendirmesine göre tasnif ettik. Bu tasnife yönelik oluşturulan ilk değerlendirme, gruplar arasındaki madde sayıları, miktarı ve toplamları göz önüne alınarak yapılmıştır⁴⁷. Buna göre; ilk grubu Trabzon'da müzayecesi yapılan maddeler oluşturmaktadır. İkinci grubu muhalefattan İstanbul'a gönderilenler ve üçüncü grubu da Enderun'a nakledilenler oluşturur. Bu grup içerisindeki kitaplar ayrı bir alt grup olarak incelenebilir. Yine bu grupta Enderun hazinesine aktarılan bazı mücevherat da alt grup olarak değerlendirilebilir. Dördüncü grup içerisinde muhalefattan Mehterhane'ye gönderilenler yer almaktadır. Beşinci grup içerisinde ise valinin hayvanları bulunmaktadır. Altıncı ve son grup olarak ifade edilebilecek muhalefatın alacak-verecek ve harçları, müsadere bahsinde değerlendirildiği için burada ayrıca zikredilmeyecektir.

⁴⁵ TŞS, nr. 1893-79, s. 128 (28 Z 1143/3 Temmuz 1731).

⁴⁶ 'An-navl-ı sefâyin-i Seyyid Ali Reis berây-ı tahmil-i eşyâ-i muhalefat-ı müteveffâ-yı Vezir Abdurrahman Paşa Vâli-i Trabzon ki eşyâ-i mezkûrîn 'an-Trabzon ilâ Asitâne-i se'âdet nakil ve teslim-i mehterhâne-i âmire şûde bûde el-vâkı' der-sene 1143 în kadar meblağ hazîne-i âmire dâde fermûde ... 'arzuhal-i Ali Reis ve i'lâm ... el-Hac İbrahim Ağa Emîn-i Gümrük-i İstanbul ve der-kenâr ve telhis ve fermân-ı âli 3 B sene 1143 ve bâ-fermân-ı şerif.

Sefine 1 kıt'a

Kuruş 40. [BOA, MAD, nr. 10323, s. 326 (6 B 1143/15 Ocak 1731)].

⁴⁷ Bu tür değerlendirme dışında aşağıda görüleceği gibi, bilhassa kültür tarihine dair çeşitli bilgilerin verilmesi açısından muhalefat listesi farklı eşya grupları içerisinde de incelenmiştir.

Yapılan bu tasnifte nakit ve gayr-i menkullere değinilmediği görülmektedir. Belgelerde bu kalemlere ilişkin bilgilerin olmayışı bunları tasnif dışı bırakmamıza neden olmuştur. Valilerin gelirleri, imdad-ı seferiyeleri ve hazariyeleri de göz önünde bulundurulmasına rağmen Abdurrahman Paşa'nın savaş masrafları vs. birçok giderleri dolayısıyla elinde nakit kalmadığı ve gayr-i menkul edinemediği muhtemeldir. Zaten seferlerden fırsat buldukça vilayette oturduğu konağının tamiri ve bakımı ile çeşitli harcamalarının şehir gelirleriyle karşılandığı göz önünde bulundurulursa, valinin nakit ve gayr-i menkul edinimine dair verilerin olmayışı daha bir anlam kazanır. Öte yandan valinin borçları dışında muhallefatinin satışı sonucu elde edilen gelirleri ve alacakları nakit kısmı oluşturmaktadır. Önceki bilgiler hatırlanacak olursa müzayededen 6.673,5 kuruş 20 akçe, kethüdasından 185.000 kuruş, şehirdeki bazı alacaklarından 24.324 kuruş, develeri ve sim rikab satışından 1459 kuruş olup toplam 217.456,5 kuruş alacağı yani nakdi vardır. Ancak kethüdasının kendisine olan borcuna karşılık malı müsadere edileceğinden ne kadarının nakit, ne kadarının aynî olarak tahsil olunacağı belli değildir. Bu nakit gurubuna daha önce değinilmeyen gelirler de eklenebilir. Bunlardan bir miktarını valinin cevâhir kuşak, bilezik, saat, küpe, inci, anber vs.nin 5.525 kuruşluk kıymeti oluşturur⁴⁸. Diğer miktar ise müzayede listesinde belirtilmeyen bazı maddelerin satışından elde dılmıştır. Buna göre hamam döşemesi 25; 310 çift sim matara 62; 835 çift sim rikab 139; Bağdâdî kesmesi 62,5 ve yine küçük Bağdâdî kesmesi 35 kuruş olup toplam 323,5 kuruş elde edilmiştir. Ancak bu miktar, müzayede sonucu elde edilen 3.127,5 kuruşluk bir kısım gelir ile birlikte 3.451 kuruş olup, İbrahim Ağa'nın 239,5 kuruşluk masrafı⁴⁹ dışında geri kalan miktar Ambar Emîni Halil'e teslim olunmuştur⁵⁰.

Muhallefatın eşya olarak en önemli kısmını birinci grup olarak da nitelendirdiğimiz müzayedesini yapılanlar oluşturmaktadır. Bu grup giyim eşyası, silah, mutfak ve kilere ait malzeme yanında kap-kacak, bazı bakır eşyaları ile birkaç hayvanı da içermektedir. Ek 1 kısmında belgedeki sıralarına göre ayrıntılı dökümünü verdiğimiz bu maddeler bir dereceye kadar

⁴⁸ BOA, D.BŞM.MHF, 19/25 (29 B 1141).

⁴⁹ İbrahim Ağa'nın bu masrafında 200 kuruş İstanbul'a giden adamlarına, 39,5 kuruş da kubur sandukası ücretine verildi (BOA, D.BŞM.MHF, 27/132).

⁵⁰ BOA, D.BŞM.MHF, 27/132.

kendileri arasında gruplara ayrılmıştır. Mesela giyim eşyaları, basmalar, kaplar, silahlar peş peşe gelmekte ve bir grup oluşturmaktadırlar. Ancak bu gruplandırmaya uymayan şeyler de bulunmaktadır. Nitekim daha önce yazılan bir grupta ilgili eşyaya birkaç madde sonra tekrar rastlanılmıştır. Maddeler müzayede edildiğinden miktar ve fiyatları bunların yanında belirtilmiştir. Bu maddeler içerisinde en ucuzu bir kuruş ile köhne çinilik, miktar olarak düşünülürse en pahalıyı da 476 kuruş ile iki adet vaşak kürk oluşturmaktadır. Bazı maddeler eşyanın tarifini de vermektedir. Örneğin bir giysinin ne renkte olduğu, neden yapıldığı, kürkün cinsi yazılmaktadır. Öte yandan maddelerin bazıları da kısa kesilmiştir. Listede kullanılan ölçü birimleri çoğunlukla adet olmak üzere çift, kıyye ve kumaşlar için de top adetleri zikredilmektedir. Yine özellikle çukalarda muhtemelen bir top kumaştan kesilen parça karşılığı olarak “kesme” tabirine de rastlanılmıştır. Ayrıca yine çukalarda sıkça geçen uzunluk birimi olan “zira” da listede yer almaktadır. Bu grup içerisinde bir alt sınıflandırmaya gidersek; mutfak eşyası, kumaş ve örtüler, yastık ve minderler, halı ve kilimler, silahlar, hayvanlar ve çeşitli kapları içeren bir tasnif oluşturulabilir. Bunların açık dökümleri Ek 1’de verildiği için burada ayrıca zikredilmeyeceklerdir. Diğer yandan Şer’iye Sicilinde yer alan bu müzayede listesindeki bazı maddelerin silik oluşu, bu grup üzerindeki değerlendirmemizi kısıtlamakta ve bu bilgilerle yetinmemizi gerektirmektedir⁵¹.

İkinci grup olarak nitelenen ve muhalledattan Kapıcıbaşı İbrahim Ağa’nın yardımıyla İstanbul’a gelenler içerisinde bulunan eşyalar da önemli yer tutmaktadır. Bu grup içerisindeki çoğunluğu, silahlar ve valiye ait eşyalar oluşturmaktadır. Bunlar arasında tüfekler, hançerler, zırh, eyalet mührü bulunmaktadır. Liste içerisinde yine valiye ait şahsî ev eşyaları da vardır. Bunlar içerisinde de tarak, sim tespih, sim saat, nargile, eldiven yer alır. Ayrıca listenin en başında sim zarf içerisinde Kur’an yer almaktadır. Çalışmanın sonunda Ek 2’de ayrıntılı dökümünü verdiğimiz bu maddelerin kayıtlarda sadece miktarları bulunmaktadır. Bu miktarların ölçü birimleri de adet, kıta, takım ve dirhem olarak ifade edilmiştir. Bu maddeler listede dağınık olarak bulunmakla beraber bazılarının renkleri, cinsleri ve özellikleri belirtilmektedir. Özellikle hançerler ve nargileler

⁵¹ Bu açıdan Ek 1’de silik olan yerler üç nokta (...) konularak geçilmiş, okunamayan maddelere de soru işareti (?) konulmuştur.

üzerindeki ayrıntılı mücevherat bilgileri dikkat çekmektedir. Bazı maddeler de sadece ismi ve miktarı belirtilerek geçilmektedir⁵². Bu gruptaki listede Enderun'a ve Mehterhane'ye teslim edilenler de bulunmaktadır.

Enderun'a teslim edilenler muhalefat içerisinde üçüncü grubu teşkil etmektedir. Bu listenin başında bir önceki grupta olduğu gibi bir adet Kur'an yer almaktadır. Liste süslü ve değerli mücevherat, silah, kitap ve eşyalardan oluşmaktadır⁵³. Bu gruba ait maddelerde de sadece miktar belirtilmiştir. Ek 3'te ayrıntılı bir şekilde belirtilen listedeki maddelerin pahalı ve değerli oldukları yakut, altın ve sim ile kaplı olmalarından anlaşılmaktadır. Aynı grup içerisinde bir alt grup olarak zikredilecek madde kitaplardır. 223 cilt olan kitapların 103 cildi Farsça, 120 cildi ise Arapça'dır. Bu kitaplar valinin okumaya eğilimli, bilgili ve kültürlü bir kişi olduğunu göstermektedir. Kitaplar genel olarak dinî, fikhî, tarihî, edebî, tıbbî ve ilmî konuları içermektedir. Çoğu dinî olan kitaplardan ancak birkaç tanesi tarihle ilgilidir. Bunlar da Timur ve Acem tarihleri hakkında bilgi vermektedir. Kitaplar arasında bazı mecmualar, sözlükler, şerhler ve Arapça dil bilgileri de mevcuttur. Ayrıca tasavvufa yönelik kitapların varlığı valinin bu yöndeki eğilimlerini de göstermektedir. Son olarak eserler arasında bazı âlimlerin biyografilerine de rastlamaktayız.

Bu alt grup yanında yine Maliyeden Müdevver Defterleri arasında tespit ettiğimiz iki değerli mücevher niteliğindeki silah bu grupta ikinci alt tasnifi oluşturabilir⁵⁴. Silahlardan biri bir adet Hint tabanî âlâ murassa' altın kılıç olup diğeri yine bir adet 12 taşlı altın yollu iki altın yazı bendli taşıyla birlikte zırh idi. Ancak kılıç daha önce ifade edildiği üzere valinin borcuna karşılık Enderun hazinesinden alacaklıya verildi.

Abdurrahman Paşa muhalefatından Mehterhane'ye teslim edilenler dördüncü grubu oluşturmaktadır. Bunlar 4 madde olup sadece çadırlarla alakalıdır. Eşyalar içerisinde; bir kıta 18 hazineli içi sürh şemse ve

⁵² BOA, D.BŞM.MHF, 23/140 (8 B 1144/6 Ocak 1732); 23/49 (7 R 1144/9 Ekim 1731). Baş muhasebeye ait muhalefat kayıtlarında bulduğumuz bu belgede muhalefattan Enderun-ı Hümayun ve Mehterhane'ye teslim edilen maddeler de vardır. Bkz. BOA, D.BŞM.MHF, 23/51 (7 R 1144).

⁵³ BOA, D.BŞM.MHF, 23/48 (7 R 1144).

⁵⁴ BOA, MAD, nr. 10323, s. 326 (Selh R 1143).

mihrablı münakkaş müsta'mel iki direkli çerçe ve muşamma⁵⁵, bir kıta 12 hazine içi sürh sâde, dışı zengâr köhne çadır, bir kıta 9 hazine yalın kat zengâr köhne çadır ve muşamma ile bir kıta da kırmızı tepeli köhne çeşme vardı⁵⁶. Valinin sefer ve tören malzemelerinden olduğu anlaşılan eşyalar yine sefer ve törenlerde kullanılmak üzere Mehterhane'ye teslim edildiler.

Muhallefatın son grubunda valinin hayvanlarını değerlendirebiliriz. Valinin 18 katırı ve 7 beygiri mevcutken bunlardan 4 katır ve 2 beygir müsadere sonrasında ölmüştür. Geriye kalan 14 katır ve 5 beygirin, valinin zevcesinin talebi üzerine müeccel mehirin bir kısmı olarak verildiği daha önce belirtilmişti. Bunların yanında müzayede olunan 8 beygiri ve Karahisar'da 40 devesi olduğunu da daha önce ifade etmiştik. Neticede, kaydedildikleri belgeler açısından dağınık olan valinin muhallefatı çeşitli tasniflere ait belgelerden araştırılarak ortaya çıkarılmış ve belgelerde buldukları sisteme göre tasnif edilerek bir ön değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Muhallefatın tümüne yönelik yapılacak değerlendirme iktisadî, içtimâî ve kültürel tarih açısından değerli bilgileri yansıtır. Eşyaların fiyatlarını göz önünde bulundurarak dönemin fiyat tarihine ilişkin bazı tespitlerde bulunulabilir. Ancak bilinmesi gerekir ki; listemizde görülen fiyatlar ile herhangi bir malın piyasa satış fiyatı arasında farklılıklar olabilir. Yani bu fiyatlar narh listeleri gibi gerçek piyasa fiyatlarını yansıtmaz. Nitekim listede hayvanlar için verilen fiyatlar ele alınırsa, bunların yaşına mı, cinsine mi, neye göre belli oldukları bilinmediğinden fiyat yönünden bir tahlile gitmek sakıncalı sonuçlar verebilir. Bu nedenle okuyucuyu doğrudan listelere yönlendirmek faydalı olacaktır. Ancak öte yandan bir malın cinsi, miktarı ve özellikleri belirtildikten sonra ortaya çıkan satış fiyatı, piyasa fiyatına yakın olabilir. Bu hususta bazı eşyaları gruplandırmaya gidersek, fiyatlar hakkında genel olarak aşağıdaki bilgilere ulaşabiliriz. Bilhassa müzayede üzerinden yapılabilecek bir incelemede bu sahanın önemli bir kesimini oluşturan giyecekler yaklaşık 2.300 kuruşla birinci

⁵⁵ Bu madde bir başka belgede "derûnu sürh şemse ve mercanlı münakkaş ve müsta'mel zengârî çerçe ma'a muşamma" olarak geçmektedir [BOA, MAD, nr. 10323, s. 327 (3 Ca 1144/3 Kasım 1731)].

⁵⁶ BOA, D.BŞM.MHF, 23/51 (9 R 1144/11 Ekim 1731); 23/50 (9 R 1144).

sırayı almaktadır. Bunlar içerisinde kaftan ve kürklerin bol ve pahalı oldukları görülmektedir. Listede 18 kalem olarak yer alıp miktarca fazla olan silahlar yaklaşık 1.500 kuruş ile ikinci sırayı alır. Bu fiyatın sadece 850 kuruşunu ise tüfekler oluşturmaktadır. Müzayede listesinde üçüncü sırayı 1.200 kuruş ile kumaş ve örtüler oluşturur. Bu üç genel grup dışında kalanlar ise fazla bir yekûn oluşturmadığından ekteki tablolardan daha geniş bilgilerle takip edilebilir.

Yukarıdaki açıklamalarımıza binaen iktisat tarihine ilişkin asıl noktayı, kredi ilişkilerini gösteren borçlar hususu ve belki de ticaretle ilgili bazı bilgiler oluşturur. Valinin giyecek ve şahsî eşyalarına ait bilgiler, Trabzon'daki iç ve dış ticaret hakkındaki bazı noktaların açıklanmasına imkân sağlayabilir. Mesela kalembeg tespihi yanında laden ve telâtin gibi maddelerin Trabzon'a dışarıdan geldiği malumdur. Çünkü bunların ana maddeleri veya bizatihi kendileri Rusya, Girit ve Hint Okyanusu'nda bir ada olan Kalembeg'den gelmekteydi. Fakat valinin seferler dolayısıyla çeşitli bölgelerde görev alması ve görevi sırasında kendisine bazı hediyelerin verilmesi bu maddeleri bu yoldan da temin edebileceğini akla getirebilir. Burada akla gelebilecek olan bir diğer husus da; valinin bu eşyaları veya bazılarını daha önce görev yaptığı bölgelerden temin etmiş olabileceğidir. Her ne kadar durum böyle olsa da; iki yıldan fazla Trabzon'da vali oluşu ve muhalledatındaki eşyaların çokluğu ile özellikleri, Fransız ve İngiliz çukaları ile Mısır sarısı gibi bazılarının ticarî mal olarak Trabzon piyasasına girdiğini göstermektedir. Kredi ilişkileri açısından ise valinin 24.324 kuruş alacağı bu sistemin oldukça yaygın kullanıldığını gösterir. Gerçi bu miktarın büyük bir çoğunluğu "resen-i ihlamur", yani bir tür halat ücreti olarak tespit edilmiştir. Fakat bunların yanında vali, muhtemelen sermaye amaçlı olarak Balı Beyzade Hüseyin Bey ile İbrahim Ağa'ya 1.050 kuruş vermiştir. Ayrıca gerek askerî gerekse sivil halktan çeşitli kişilere küçük oranlarda borç verdiği de görülmektedir. Bu yönde çeşitli kazalarda bulunan şahıslardan alacağı 2.299 kuruş ve bilhassa müsadere hususunda belirtildiği üzere toplam 112.694,5 kuruş borcu kredi ilişkilerini açıkça teyit etmektedir.

Muhallefata ilişkin içtimaî alandaki tespitlerimiz kısa da olsa valinin sosyal konumunu ortaya koymakta ve kültürel tarihe ilişkin bilgilere de işaret etmektedir. Özellikle giyecek bakımından zengin olan muhalledat, bir nebze de olsa halkın giyindiği ve kullandığı eşyalar hakkında net bul-

guları ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca bu eşyalar, valinin hayat tarzı açısından bazı değerlendirmelerin yapılmasına da imkân tanımıştır. Vali çeşitli cephelerde görevlendirilmiş olsa bile, bu hususun onun hayat standardını değiştirmedigini göstermiştir. O, toplumun sosyal kesiminde bulunduğu konumunu muhafaza etmiştir. Nitekim evindeki eşyaların hemen hemen tümü kullanılabilir türde iyi muhafaza edilmiş ve bazıları yeni alınmış olup, oldukça da değerlidirler. Bunların arasında sadece müzayede listesinde bile değerleri yaklaşık 300 kuruşu bulan İngiliz, Londra, Fransız ve çeşitli özellikleri havi çukaları, yaklaşık 2300 kuruşu tutan giyecekleri içerisinde çeşitli özelliklere sahip kürk, kaftan, kuşak, gömlek, pantolon ve diğer giyim eşyaları vardır. 8-10 çeşit kürkünün çoğu 50 kuruştan fazladır. Bilhassa 105,5 kuruş değerindeki bir samur kürk oldukça kaliteli olmalıdır. Vali, muhtemelen kuzeyden Trabzon'a gelip Tatarların bir çeşit giysisi olan, mavi bir kontuşa da sahiptir. Valinin günlük giysilerinin 190 kuruşluk bir kısmı gömlek, pantolon ve onu bağlamak için gerekli olan uçkur olup, tümü yeni idi. Ayrıca 47,5 kuruş ferace⁵⁷ ve 30 kuruşluk dolama-sıyla⁵⁸ ilmî sınıfa ait olduğu düşünülebilir. Ancak valinin hem görevi hem de "Paşa" unvanı dolayısıyla askerî sınıfa dahil olduğu açıkça belli olduğundan, bu eşyaları ulemadan birine hediye vermek için almış olabileceği de muhtemeldir. Aynı şekilde ince softan hafif dar üstlük elbise olan 4 kerrakesi de bunu göstermektedir. Tabii hepsi bu değildi. Valinin muhallefâtından sadece müzayede listesinde 250 çeşidi aşkın madde vardı. Bunların tümünün izahı hem gereksiz hem de imkânsız olduğundan aşağıda birkaç gruba daha değinilerek valinin yaşamı ve malî durumu hakkında fikir verilecektir.

Vali Abdurrahman Paşa'nın evinde küçük bir Acem halısı yanında birçok yastık çeşidi, yorgan ve döşek veya döşeme olarak geçen yatak mevcuttur. Bunların içerisinde 21 kuruşa 6 kadife yastığı ve 3 tane kullanılabilir Sakız hatayisi yorganı bulunmaktadır. Aynı şekilde zevcesi için de yatak takımı düşünülürse, evinin yatak takımı açısından zengin olduğu

⁵⁷ Feraceyi kadınlar giyerdi. Erkeklerden sadece ilmiye sınıfına mensup olanlar ferace giyerlerdi. Bu kıyafet bilhassa resmi günlerde giyilirdi (M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, I, 601-602).

⁵⁸ Dolama, kadın ve erkekler arasında giyilen cübbemsi bir elbisedir. Ancak ilmiye sınıfında gelişigüzel sarılan sarıya da dolama denilmektedir (M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, I, 470-471).

söylenilebilir. Gece yatarken haşereden korunması için bir sinekliğe, yine gece veya gündüz terlediğinde terini alması için bir arakçine de sahiptir. Bunların yanında valinin “Hacı” lâkabı olmamasına rağmen 5 Cezayir ihramına sahip oluşu onun ya hacı olduğuna ya da hacca gitmek niyetinde bulunduğu dair kanaatleri ortaya koyabilir.

Valinin giysileri ve diğer eşyaları, mütevazı bir paşa eşyasını andırıyor. Ancak sahip olduğu bazı eşyaları bulunduğu rütbe ve makama uygunluk da göstermektedir. Bu yönde hayvanları için 708,5 kuruş değerinde 10 tane kaliteli Van yapımı ince mükemmel başlık ve zincirden gem yanında, çifti 40 kuruşa olan yaldızlı sim büyükçe at koşum takımı olması bile bu durumun bir göstergesidir. Ayrıca 11 adet kadife kınlı sim gaddaresi ve 3.600 dirhemi aşkın sim ile 9 adet sim tarağı da aynı şeyi teyit etmektedir. Bulduğu mevki ile eşyalarının uygunluğunu muhallefatından İstanbul’a giden maddeler içerisinde de net olarak görmekteyiz. Bunlar arasında kâse içinde anber ve torbalarda öd ağacı bulunmaktadır. Yine birçoğu simli olan silahları yanında altın ve yakut eşyalarına da rastlanılmaktadır. Bilhassa hançerler dikkat çekmektedir. Som balık dişi kabzalı ve kabza ile kılıfında 9 adet zümrüt taşı bulunan hançer oldukça değerlidir. Bunlar içinde Enderun’a gönderilen bir altın kılıç ile altın yazı bendli taşlı zırhı da oldukça pahalı ve değerli olan eşyalarındandır. Aslında bu derece değerli eşyalar sıradan her valide olamayacağından, meslektaşları arasında önemli bir yere sahip olduğu aşikârdır. Zaten vezir rütbeli oluşu ve belki de daha önemlisi Köprülüzade ailesinin bir ferdi oluşunun da bunda bir etkisi olduğu söylenilebilir.

Yukarıda ifade edilenler yanında valinin kültürlü ve okumaya meraklı bir kişi olduğunu da görmekteyiz. Muhallefatından Enderun’a teslim olunan 223 cilt kitabı bunun açık bir kanıtıdır. Kitaplarının dil bakımından eşit dağılımı Farsça ve Arapçayı iyi bildiğini gösterebilir. Aslında bu hususun net olduğunu tam olarak söyleyemeyiz. Çünkü sahip olduğu kitapların tamamını okuyup-okumadığını bilemiyoruz. Her ne kadar bu aşamada böyle bir tespitimiz yoksa da, valinin kitap toplaması ve buldurması bir ayrıcalık olduğu gibi, sahip olduğu kitapların konuları bir dereceye kadar onun eğilim ve ilgisini de ortaya koymaktadır. Bu noktaya daha önce değinildiğinden kısaca valinin ilim alanında tarihî, edebî ve tıbbî konulara, dinî alanda ise İslam hukuku ile tasavvufa ilgisi olduğu söylenilebilir. Öte yandan tarih kitapları içerisinde İran tarihine yönelik

kitapların çokluğu, bölgeye yakın olması itibarıyla bunları rahatlıkla temin edebildiğini ve İran hakkında bilgi sahibi olma isteğini de göstermektedir. Gerçi bu husus; İran sınırına yakın vilayetlerdeki valilerin bölgeyi tarihî geçmişiyle çok iyi bilmesi gerektiği düşüncesini, yani bir başka ifade ile bu bölgenin uzmanı olan kişilerin İran sınırına yakın stratejik vilayetlere vali tayin olunabileceğini akla getirmektedir.

Muhallefatın kültür tarihi ile olan ilişkisine yukarıdaki açıklamalarda da değinilmiştir. Ancak muhallefatın gruplara ayrılması sonucu maddelerin gruplar içerisindeki dağılımı onların kullanım alanlarını belirlemesi dolayısıyla kültürel değerlendirmeleri daha net bir şekilde ortaya koyar. Bu noktayla çok bağlantılı olmayan hayvanlarla ilgili maddeler dışında, ancak hayvan takımları dahil olmak üzere bir gruplandırmaya gidersek; burada giyecekleri, mutfak eşyası, kumaş ve örtüler, oturma ve yatak takımları, silahlar ve şahsî eşyalar yanında çadırları görebiliriz. Şahsî eşyalar bahsinde yukarıda belirgin bir gruba dahil edemediğimiz maddeler burada sıralanabilir. Dürbün, hamam rahtı (içerisinde yatak olarak kullanılan bir döşeme, 7 yastık, oturmak için iki mak'ad ve 3 seccade olan 13 adet raht 25 kuruş idi), eski zurnalar, saat (sim ve kirişsiz olmak üzere), şamdan (küçük ve piringten yapılmıştır) ve tespihleri bunlar arasında yer almaktadır. Bunların yanında belki de daha bariz olanları gümüşten devatı ve biri sarı yakut, diğeri de Yemenî altın olan iki hâtemdir. Vali, mürekkep ve kalem kutusu olan devatı muhtemelen belinde, mühür ve kaşe özelliği taşıyan hâtemlerini ise parmağında taşımaktadır. Ayrıca yine önemli bir şahsî eşyası veya valilere ait olan 45 kuruş değerindeki sim eyalet mührü de bu grupta değerlendirilmekle birlikte İstanbul'a gönderilmiştir. Valinin muhallefatındaki maddeleri açıklamak üzere ek kısmına koyduğumuz sözlük onların ne oldukları ve nerede kullanıldıkları hakkında bilgi vermektedir.

Valinin oldukça fazla olan giyecekleri içerisinde kürklerini, kaftanlarını, ferace, dolama, cübbe, kavuk, kerrake, gömlek, pantolon, uçkur, kuşak, mintan, gecelik için entari, sarık vs. çeşitli maddeleri görebiliriz. Bunların tümü kullanılabilir ve bilhassa kürkler farklı özellikleri dolayısıyla oldukça çeşitlidir. Geremsûde kaplı kürklerden güvezî ve kontuş çukaya kaplı kürklere kadar birçok kürk listede mevcuttur. Kumaş ve örtüler cinsinden en fazla çukalar ve bunlardan kesme olarak ifade edilenler yanında peşkirler, eşarplar ve bohçalar göze çarpar. Bu grupta çu-

kalar İngiliz, Fransız kaynaklı ve çeşitli özelliklere sahip ve değerli olup kaliteli giysiler yapımında kullanılabilir durumdadırlar. Yine İngiliz çuka üzerine çok ince bir nakışla işlenmiş haseler de bu gruptaki önemli maddeler arasındadır. Ayrıca burada Musul sarısı gibi kaliteli bezleri de görebiliriz. Yastık ve minderlerin bazıları ise kadife ve çarşaf gibi bir yüzle kaplı olup, küçük bir Acem halısı da bu gruba renk katmaktadır.

Valinin muhallefatında mutfak eşyaları ve hayvan takımları da ayrı bir yer tutar. Hele liste mutfak eşyaları açısından oldukça zengindir. Kâse, tabak, taslar, ibrikler, kahve ibrikleri, kahve altı tabakları, iskemleler (demir ve sedef-kâri) yanında oldukça fazla miktarda bakır kaplara da rastlanmaktadır. Taslar belki mutfak malzemesi olarak kullanılıyordu ama, muhallefatin verdiği bilgiler içerisinde bunlara sim konulduğu da görülmektedir. Bu sayılan maddelerin tümü kullanılabilir durumdadır. Yine bunlar arasında 16 tane Acem porseleni kâse ve tabak yanında 15 tane sertas olarak da geçen büyük taslar ve muhtemelen çorbalık ile hoşaf türü içecekler için kullanılan 6 tane küçük kâse önemli bir yere sahiptir. Gerek mum olsun, gerekse normal veya meşin sofrası olsun, bazıları gümüş işlemeli olup mutfağın baş köşesinde yer almaktadır. Mutfak eşyası arasında son olarak yemek sırasında öne serilen makramalar yani çevre veya mendiller ile listede yemek malası olarak geçen bir eşya yer alır. Yemek malası ise büyük bir ihtimalle yemek yapımı ve karıştırılmasında kullanılan bir alettir. Mutfak eşyaları yanında hayvan takımlarını da kültür tarihi açısından ayrı bir grup olarak değerlendirebiliriz. Bunlar içerisinde dizginlerden, başlık, bağlık, rişme ve rahtlara kadar çeşitli malzeme listede yer almaktadır. Bazıları yeni olup hemen hemen hepsi mükemmel işlenmiş, kullanılabilir durumdadır. Zincirden gem olan rişme ile başlık, Van işi olup mükemmel bir incelikte yapılmıştır. Bir adet akıncı atı takımı olan raht 105 kuruşluk fiyatından anlaşılacağı üzere oldukça değerli olup, yine Van yapımı olmakla beraber gümüşle mükemmel bir şekilde işlenmiştir. Bu grupta son olarak dikkati çeken at gömleğidir. Vali, eyerin altına konularak atların üzerine serilen bu gömlekten 7 taneye sahiptir.

Valinin muhallefatında kültür tarihine ilişkin son olarak belirtilmesi gereken onun silahları ve çadırlarıdır. Silahları içerisinde bilhassa tüfekleri ve hançerleri çoğunluktadır. Valinin askerî yönü göz önünde bulundurulursa sahip olduğu kapı halkının da ihtiyaçlarını temin etmesi bakımından oldukça fazla silaha sahip olması doğaldır. Ancak değerli taşlarla

süslü hançerleri, altın kılıçları ve altın taşlarla süslü zırhı onun ayrıcalığını ortaya koymaktadır. Tüfeklerinden çoğu pirinç bilezikli ve sim bileziklidir. Valinin tabanca türünden kabzası sim işlemeli olan 10 tane de piştovu vardır. Tüfekler içerisinde İstanbul'a gönderilen ve muhtemelen yapıldığı yer ismiyle adlandırılan Osmanî ve Galata tüfekleri de yer almaktadır. Bunların yanında silahlar grubunda teberler, topuz ve gaddareler olduğu gibi birkaç tane ok ve yay da bulunmaktadır. Ancak bir adet mermer şahî topu valinin silah birikimi ve çeşidi açısından dikkat çeken bir husustur. Aslında silahlar kısmına bir askerin kalkan, matara, keçe vs. her ihtiyacı muhallefât listesi ölçüsünde dahil edilebilir. Ancak bunlar ekler kısmındaki tablolarda da belirtilmiştir.

Valiye Mehterhane'den verilip muhallefât listesinde yer alan ve çoğunlukla sefer zamanlarında kullandığı çadır ve takımları ile belki de onlarla birlikte değerlendirilebilecek çelenk, tuğ ve sancakları da oldukça dikkat çekicidir. Çadırlar önce de ifade edildiği gibi 4 tane olup, 9 hazine yani bölümden 18 hazineliye kadar bulunmaktadırlar. Çadırlar, tuvalet ve sokak gibi çeşitli kısımları da içermektedir. Bunların birçoğu çeşitli renklerde mihrap ve güneş işlemeli olup tümü kullanılabilir durumdadır. Bunların yanında tuğ, sancak gibi diğer maddeler sim ve yaldızlı olup, hemen hemen hepsi İstanbul'a gönderilmiştir. Neticede denilebilir ki; muhallefata yönelik her madde değerlendirilemeyeceğinden bu noktada valinin muhallefâtındaki maddelerin ne oldukları ve nerede kullanıldıkları hakkında bilgi vermek üzere ek kısmına konulan sözlük oldukça yardımcı sağlamaktadır.

Muhallefatın Kaynak Olduğu Yerler

Devlet tarafından zapt yani müsadere olunan muhallefâtın gelirleri çeşitli giderlerin karşılanmasında kullanılırdı. Bu hususa malî açıdan bakılınca; müsadereenin, Osmanlı hazinesine gelir sağlamada önemli bir uygulama olduğu görülür. Hakikaten, bazen merkezin muhallefât gelirlerinden çok şey umduğu ve hatta birçok acil ve önemli masraflarını bu gelirlerle karşıladığı bilinmektedir. Ancak bu gelirlerin Osmanlı bütçelerine katkılarının ne olduğu tam tespit edilememiştir. Yine muhallefât gelirlerinin düzensiz bir kalem oluşları yanında, bunların hangi birime ait oldukları da net olarak belli değildir. Nitekim muhallefattan sağlanan gelirlerin bir kısmı Enderun hazinesine dahil edilirken, bir kısmı da doğ-

rudan Hazine-i Amire'ye gitmektedir. Ancak incelenilen örneğe göre müzayedede sonucu vs. yolla ele geçirilen nakit gelirler Hazine-i Amire'ye aktarılırken, mücevherat vs. değerli eşyaların Enderun'a dahil edildiği ve hatta çadırların da ayrı bir birim olarak Mehterhane'ye teslim edildiği anlaşılmaktadır.

XVII. yüzyılda uzun süren savaşlar ve bu savaşların meydana getirdiği malî krizleri en aza indirmek yanında bilhassa başarısız 1683 Viyana Kuşatması sonrası ve XVIII. yüzyılın ilk yarısındaki savaşlar dolayısıyla hazineden ödeme yapılan bazı giderlere muhalefat gelirlerinden kaynak oluşturmak için müsadere uygulamalarına sıklıkla başvurulmakta idi⁵⁹. Müsadere yoluyla ele geçirilen muhalefattaki sefer mühimmatına ilişkin eşyalar ya öncelikle devlet tarafında alınır ya da hazinenin nakde ihtiyacı olduğu zamanlarda peşin ödeme karşılığı mirasçılara bırakılırdı. Tabii ki bu uygulama mirasçılarının mevcudiyeti ve alım güçlerine göre gerçekleştirilirdi. Valinin muhalefatı için böyle bir uygulama yapılmamış, ancak bazı eşyalarının müzayedesinden elde edilen gelir ile alacakları hazineye aktarılmıştır.

Malî kaynak açısından valinin muhalefatının bir kısmı Enderun hazinesine, bir kısmı Mehterhane'ye, bir kısmı da nakit olarak Hazine-i Amire'ye teslim olunmuştur. Enderun ve Mehterhane'ye teslim edilenler hakkında daha önce bilgi verildiği için bunlar burada ayrıca ele alınmayacaktır. Ancak bu bahisle ilgili olması açısından Mehterhane'ye geri gönderilenlerin yine seferlerde kullanıldığı, hazinenin nakit sıkıntısı halinde Enderun Hazinesi'ne başvurulması durumunda buradaki mevcuttan istifade edildiği söylenilebilir. Öte yandan merhum valinin nakdinin Hazine-i Amire'ye teslim edilmesi gerektiği belgelerde emredilmektedir. Bu yönde valinin muhalefatından çeşitli masrafları gösteren bir belge, Karahisar'daki develeri ile 796 çift sim rikabının satışından elde edilen 1.459 kuruşluk gelirin hazineye teslim edildiğini belirtir⁶⁰. Ancak farklı bir belgede, muhalefattan elde edilen akçelerin sefer masraflarına harcanmak

⁵⁹ XVIII. yüzyılın ilk yarısında 1723-1746 İran Savaşları dolayısıyla Trabzon'dan sağlanan muhalefat kaynakları için bkz. Temel Öztürk, *İki Savaş Döneminde Trabzon (1680-1690/1723-1746)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2004, s. 259-263.

⁶⁰ BOA, D.BŞM.MHF, 27/132.

üzere Trabzon Ambar Emini el-Hac Halil'e teslim edilmesi bildirilmektedir⁶¹. Haliyle böyle bir durum Hazine-i Amire defterlerine kaydedilmekteydi. Bu yönde Erzurum, Revan ve Gence taraflarına nakledilecek mühimmatın davar ücretleri için muhalledattan 7.000 kuruşun Ambar Emini Ömer'e teslim edilmesi Kapıcıbaşı İbrahim Ağa'ya emredilmektedir⁶². Bir başka kayıta muhtemelen 7.000 kuruşun diğer bir kısmı olan 4.500 kuruşun sefer masrafı için Kapıcıbaşı İbrahim Ağa tarafından Ambar Emini Ömer'e verildiği bildirilmektedir⁶³. Yine aynı kayıta Abdurrahman Paşa'nın muhalledatından Ambar Emini el-Hac Halil Efendi'ye İbrahim Ağa tarafından 3.127,5 kuruşun sefer masrafı olarak verildiği ve buna dair eminden makbuz alındığı zikredilmektedir. Bu gelire valinin çeşitli eşyalarının satışı sonucu 323,5 kuruş eklenerek, toplam 3.451 kuruş Ambar Emini Halil Paşa'ya verildi⁶⁴. Bunlara daha önce de ifade edilen İbrahim Ağa'nın 239,5 kuruşluk masrafı ve Karahisar'daki develeri için verilen 385 kuruş eklenirse şu ana kadar toplam masraf 8.575,5 kuruşa ulaşmış olur⁶⁵.

Vali Abdurrahman Paşa'nın hazineye aktarılan muhalledat gelirinden ödeme yapılan diğer masraf kalemleri arasında çeşitli palangaları koruyan muhafızlar ile sipah ve silahdarlara yapılan mevacib ödemeleri gelmektedir. Halkalı Palangası'ndaki 438 nefere ilk etapta 535 kuruş 17 para⁶⁶ ve daha sonra da 47,5 kuruş 10 para mevacib olarak valinin muhalledatı gelirinden verilmiştir⁶⁷. Yine Sarı? Palangası'nda bulunan 45 nefere mevacib olarak 431 kuruş 13 para muhalledat gelirinden verildi⁶⁸. Palangalardaki muhafızlar yanında sipah ve silahdarlara muhalledattan yapılan ödemeler de önemlidir. Bu yönde 1143 (1730-1731) senesine mahsuben sipah ve silahdarlara mevacib olarak 183 kuruş ödendi⁶⁹. Yine silahdarlara 1144

⁶¹ BOA, MAD, nr. 10323, s. 327 (27 N 1143/).

⁶² TŞS, nr. 1894-80, s. 63 (4 C 1143/).

⁶³ BOA, MAD, nr. 10323, s. 326 (Gurre-i N 1144/1 Mart 1732); BOA, D.BŞM.MHF, 27/132.

⁶⁴ BOA, D.BŞM.MHF, 27/132.

⁶⁵ BOA, D.BŞM.MHF, 27/132.

⁶⁶ BOA, D.BŞM.MHF, 23/122 (22 Ca 1144/22 Kasım 1731).

⁶⁷ BOA, D.BŞM.MHF, 23/127 (22 Ca 1144).

⁶⁸ BOA, D.BŞM.MHF, 23/57 (23 R 1144/25 Ekim 1731).

⁶⁹ T. Öztürk, *a.g.t.*, s. 260-261.

(1731-1732) senesinin ilk iki kısmının (masar ve recec) mevacibi için 107 kuruş 5 para 1 akçe muhalefat gelirinden ödenmiştir⁷⁰. Böylece muhalefattan yapılan tüm masraf ödemesi 9.879 kuruş 5 para 1 akçedir.

Sonuç

Görüldüğü üzere Köprülüzâde ailesine mensup Trabzon Valisi Vezir Abdurrahman Paşa'nın muhalefatına dair yaptığımız inceleme iktisadî, içtimaî ve kültürel tarih alanında değerli kanaatlere varılacak bilgiler sunmuştur. Bu yönde 2,5-3 yıl gibi kısa Trabzon valiliği sırasında vefat eden Vezir Abdurrahman Paşa'nın muhalefatında geçen müzayede fiyatları ve kredi ilişkileri iktisadî tarih açısından önemlidir. Valinin borcu dolayısıyla muhalefatının müsaderesi aşamasında alacak-verecek ilişkileri ortaya çıkarılmıştır. Muhalefatta geçen eşyalar ve aletler kültürel ve içtimaî tarih açısından çeşitli örnekler sergilemektedir. Ayrıca muhalefatın değerlendirilmesi valinin biyografisine dair sosyal ve kişisel yaşantısı hakkında bilgiler sunmuştur. Burada, valinin çoğu zamanının cephelerde geçtiği de göz önünde bulundurulursa, onun bulunduğu konum itibarıyla iyi düzeyde bir geçim seviyesine sahip olup, okumaya meraklı, bilgili ve kültürlü bir kişi olduğu söylenilebilir. Bilhassa valinin muhalefatındaki simli, işlemeli samur kürkleri ile Enderun'a teslim edilen değerli eşyaları onun toplum içerisindeki sosyal seviyesini koruduğunu ortaya koymaktadır. Öte yandan muhalefat, müsadere uygulamalarına bir örnek teşkil etmiştir. Valinin devlete olan borcu dolayısıyla muhalefatı zapt edilmiş, bunun için Dergâh-ı Âli kapıcıbaşlarından ilgili kimse görevlendirilmiştir. Ayrıca müsadere hususunda değişik bir uygulama olarak; kitaplarının müsaderesi sırasında bu hususta bilgili olan ayrı bir kapıcıbaşı görevlendirilmiştir. Müsadere edilen muhalefatın tespiti yapıldıktan sonra gerekli harcamalar dışında kalanlar hazineye aktarılmıştır. Bu miktarlardan İran Savaşları dolayısıyla çeşitli sefer harcamaları karşılanmıştır.

⁷⁰ BOA, D.BŞM.MHF, 24/102 (23 Ş 1144/20 Şubat 1732).

E K 1. Vali Vezir Abdurrahman Paşa'nın Muhallefatından
Trabzon'da Müzayede Olunanlar⁷¹

<i>Maddenin İsmi</i>	Maddenin Miktarı		Maddenin Fiyatı	
	<i>Adet</i>	<i>Diğerleri</i>	<i>Kuruş</i>	<i>Akçe</i>
Elvan Fransız çuka		70 zira ^ç	267,5	
Londra		40 zira ^ç		
İngiliz çuka		21,5 zira ^ç		
Müsta ^ç mel sedefli piş-tahta	2		8	
Tîr ve keman bisatları			7	
Müsta ^ç mel ve fersûde avânî-i nühâs		370 kıyye	285	
Sedefli iskemle	2		13	
... asacak ... perdeleri			2,5	6
Demir rikab		8 çift	14	20
Köhne koyun postu	8		665	
Fersûde kahve ibriği ma ^a demir iskemle			2	6
Acemî fağfür kâse ve tabak	16		10	6
Ser-tas	15			
Sağır kâse	6			
Köhne gaddârî döşeme	...		27	
Müsta ^ç mel dizgin	1...		1	
Üstüvâne don	...		0,5	30
Yaldızlı sim kebir raht		1 çift	40	
Van işi ince mükemmel tül sel-bend ve başlık ve rişme	10		708,5	30
Van işi mükemmel sim çapkın raht	1		105	30
Müsta ^ç mel sırma şeritli siyah çuka kesme	9	
Sim bilezikli tüfenk	25...		822,5	
Pirinç bilezikli tüfenk	94			
Sim devât	...		15	30
Cedîd işleme Yemenî ma ^a hurda bağlık	42...		107,5	
Cedîd ve müsta ^ç mel melez gömlek	27		89,5	50
Cedîd ve müsta ^ç mel don	19			

⁷¹ Bu tablo valinin şehirde müzayedesini yapılan Şer'iye Sicilindeki muhallefat listesinden hazırlanmıştır. Listenin bazı yerleri silik ve okunamadığından silik olan yerler üç nokta (...), okunamayan yerler de soru işareti (?) ile tabloda belirtilmiştir.

Cedîd ve müsta‘mel uçkur	2			
Sim kakma köhne mum sofrası	2		7	
Müsta‘mel kılabdanlı sedefî peşkirlik			7	
Müsta‘mel Sakız hatâyisi çuka		1... zira‘	20,5	
Tüfenk tabancaları	9		5	
Müsta‘mel lâhor kuşak	1		13	20
Müsta‘mel telli şal kuşak	1		35,5	
Müsta‘mel telli kaftan	1		27,5	
Müsta‘mel alaca kaftan	1			
Müsta‘mel uzun şallı kaftan	...		3	30
Güvezî-niş geremsûde kaplı müsta‘mel samur kürk	1		105,5	
Müsta‘mel mor ve kırmızı sof ferâce	2		41,5	
Müsta‘mel güvezî kerrâke ma‘a güvezî sof ferâce			47,5	
Müsta‘mel ...	11		28	
Müsta‘mel mâî kontuş	...		16	
Müsta‘mel cübbe kakum kürk	1		11,5	
Etrafi şeritli işleme siyah çuka kesme	1		26,5	20
Müsta‘mel nefî kontuş çukaya kaplı kürk	1		95	
Müsta‘mel dîbâ köşe mak‘adı	2		31	
Köhne ve müsta‘mel dürbün	5		5,5	15
Müsta‘mel kırmızı çuka divan dolaması	3		30	
Kırmızı kafes	10		5,5	
Müsta‘mel çuka şatır tulumba	6		45,5	
Köhne meşin sofa	1		1	
Köhne kapu perdesi	3		5,5	15
Müsta‘mel kadife yastık yüzü	3...		48,5	
Müsta‘mel çavuş ...	3		13,5	
Köhne kadife çavuş şalvarı	3		6,5	
Yeniçeri keçeleri	3		70	
Kadife kınlı sim gaddâre	11		159,5	
Sivas astarı top	37		37	
Beyaz bogasî	2		2,5	
Atik zurnalar			3	
Turuncu şal kerrâkeye kaplı karışık kürk	1		55,5	
Bağdat korse darâyî donluk	10		7	30
Necv kalembeg tesbihi	1		19	

Köhne çinilik	1		1	
Köhne ve müsta‘mel işleme ve aziz kuşağı	2		31	
Ruganî sağır devat	2		4,5	
Yeni madenî fağfür fincan	16		6,5	18
Köhne işleme çuka ocak yaşmağı	3		4,5	30
Köhne yüz yastığı ma‘a bir miktar darâyî			2	
Müsta‘mel beyaz terlik	4		4	
Müsta‘mel sedef-kârî baş-tahta	1		15,5	
Müsta‘mel işleme toygu	2...		11	
Müsta‘mel dizgin	4			
Darâyî zencefli elvan çuka hil‘at ferâceleri	8		54,5	
Köhne ve müsta‘mel elvan çuka yan mak‘adı ma‘a baş ve süzenî mak‘ad	14		101,5	30
Kırmızı çuka hil‘at kerrâkeleri	4		24,5	
Mükemmel müsta‘mel hamam rahtı	...		12	
Köhne kılabledanlı mum sofrası	1		2,5	
Köhne dağ bezi hamam donu	3		2,5	
Köhne ve müsta‘mel beyaz ‘arakçîn	10		1,5	33
Köhne müsta‘mel elvan hatâyî boğça	5		13,5	5
Köhne çavuş eşarpları	2...		7	
Köhne kutu boğça			3,5	
Sağır sim kuşak	...		11	30
Sade doğan yemenisi	20		15	
Müsta‘mel kadife yastık	6		21	
Boşnak kalpağı zerdava	30
Müsta‘mel beyaz karışık kürk	...		14	25
Müsta‘mel ve mor nebşe kaplı karışık kürk	...		25	
Müsta‘mel güvezî şal kaplı kakum kürk	...		40,5	
Köhne cübbe	...		2,5	
Müsta‘mel mâî levend yağmurluk		42,5	
Müsta‘mel hamam poşusu	...		5	
Mâî levend şalvar	30
Müsta‘mel bogasî dizlik	3...		5...	15
Müsta‘mel kırmızı nebş	...		4,5	
Müsta‘mel geremsûde şal cebe karışık kürk	...		20	
Sürh bosadî?			2,5	
Seymen Acem bıçağı	...		12	
Müsta‘mel kutnî entârî	2		14,5	11

Müsta‘mel yıldız ve hâre üzerine işleme ön peşkirleri	2		25,5	
Elvan hâre üzerine işleme ön peşkirleri	2		25	5
Müsta‘mel Halep hatayisi sofra	1		10,5	
Müsta‘mel Mardin çukaları		2 zira‘	12	
Köhne hamam rahtı	1		7	
Müsta‘mel çuka seccade	2		11,5	26
Halep ve Acemî kutnî parçaları		55 zira‘	15	
Müsta‘mel beyaz sade...	2		4	
Hindî kasnî boğça	2		...	7
Sofya kutnî müsta‘mel entârî			4	
Elvan Halep atlas bu merre?
Elvan Halep darâyîsi?		47 zira‘	1	20
Köhne Halep atlas donluk	1		8	
Halep hatâyîsi		1,5 zira‘	6,5	
Müsta‘mel çuka şeritleri		2 zira‘	4,5	
Müsta‘mel dağ bezinden ... mintanı	2		22	18
Müsta‘mel ... çifte ...	1		2	20
Müsta‘mel hatâyî dibâ kesme	2		85	
Köhne ... çuka kesme	1		1,5	
Sim kakma kabzalı piştov	10		201,5	
Köhne çuka beden örtüsü	7		12	
Kırmızı çuka nebş	1		10	
Köhne elvan çuka at gömleği	7		18,5	15
Def‘a müsta‘mel çuka kaplı dülger gömleği	1		85	
Köhne çuka mintanı	1		2,5	
Elvan şalı donluk	7		115,5	
Köhne müsta‘mel Cezayir ihramı	5		48,5	
Müsta‘mel yemek makramaları	10		12,5	42
Sim kınlı bedenli harbî kerrâke	12		18	3
Müsta‘mel ve köhne sarık örtüsü	11		55	36
Köhne çuka davul örtüsü	9		9,5	32
Müsta‘mel işleme boğça	2		5	3
Müsta‘mel yeşil şâl-ı mukaddem	4		15	
Müsta‘mel atlas kaftan	2		12	30
Sim saat	1		20	
İbrişim ve penbe kolan		101,5 zira‘	21	
Müsta‘mel sim kama eğe	9		91	33

Ma'a köhne ...	9			
Müsta'mel simli tirkeş	1		17	
Köhne kolan	1		3	30
Şişe fanus	1			
Yeşil ibrişim mak'ad sacakları			15	
Müsta'mel Sakız hatâyîsi yorgan	3		45	5
Çiçekli yüz yastık	1			
Etrafı billur safir sandık	1		6	
Müsta'mel sof neş	2		17	
Köhne ve müsta'mel çuka heybe	2		7,5	15
Müsta'mel sūzenî İngiliz çuka hase		1 zira'	9	
Su samuru ve zerdava parçaları	5		21,5	
Köhne şeritli ... şeridi ve yağmurluk			8,5	
İşleme yüz yastığı	5		18,5	
Elvan geremsüde donluk	5		61,5	3
Ma'a sūzenî alaca donluk	2			
Köhne yayar tesbih	1		5	35
Siyah menbuşca donluk	2		19	20
Kılebdan bıçak şeritleri		14 zira'	130	...
Mermer şâhî top	1		15,5	48
Ma'a hassa	2			
Çiçekli ağa bânî		15 zira'	17,5	6
Palaska ma'a vezne			5	
Müsta'mel döşeme	2		16,5	
Yaldızlı bakır leğen	2		1,5	
Ma'a ibrik	2			
Yaldızlı kebir bakır leğen	1		26	
Ma'a kebir ibrik	1			
Sağır leğen	2		6	
Sağır ibrik	2			
Sağır tas sim		65 dirhem	10	
Hasır mak'adı	2		51	
Yemek malası	1		5	
Sağır seccâde	1		5	
Gecelik kavuk			1,5...	
Bakır kalkan	21...		22	
Müsta'mel Bağdat ...	1		7	
Sağır kâse	2		5	30

Kehribar dökme	7			
Bir miktar attar hırdavatı			15	
Etrafı simli münkesir iğne			6	30
Müsta‘mel çuka basma yastık	5		17	
Köhne ... ön peşkirleri	2		15	
Müsta‘mel Mısır ...	1		12	
Cezayir balın?	1		10	
Müsta‘mel çuka kırmızı yağmurluk	1		49	30
Köhne taht-ı revân örtüsü çuka		1 zira‘	6,5	
...			...	18
Kakum kürk tafta	2		36	30
Müsta‘mel işleme taam makraması	3		5	
Müsta‘mel sarı şâlî kaplı kaburî kakum kürk	1		51	
Vişne rengi çuka		4 zira‘	12,5	
Kese baş-tahta	1		2,5	
Sim kilebdan	1		62	
Ma‘a buhurdan	1			
Sağır sini	1		10,5	
Güğüm	1			
Maşraba ibriği	1			
Sağır Acem kaliçesi	1		5	
Müsta‘mel Selânik döşemesi	1		32	
Köhne cibin yorgan	6		6	
Göz karacintan?	3		2,5	30
Kahve tabağı	1		0,5	
Acem tûrî	1		3	
Sırma yeşil harcî ...	1...		1,5	...
Kara yaşmak	22		31	45
Def‘a leğen ma‘a bîrûn tası	...		3	30
Müsta‘mel penbe kutnî yastık	7		12	30
Acem çiti yastık	2		4	
Def‘a alaca yorgan	...		8	
Mermer devat ma‘a boğça	2...		2	
Müsta‘mel kemersiz kuşak	1		...	20
Çatma şereş-ker?	1		23,5	20
Orta şâhi	1			
Hindî kırmızı atlas donluk	2		29,5	30

Elvan geremsûd şal donluk	4		45	
Hindî telli ve telsiz ... kutnî	2...		72	15
Ma'a câlis kutnî	1			
... donluk	4		14,5	33
...	2			
Musul sarısı		30 zira ^c	78,5	
Diyarbakir bezi		5 zira ^c	27	6
Ma'a sereş-ker?	1			
Bendî sarık	6			
Hezarî sarık	6		65	9
Kûse	2			
Müsta'mel köhne şilte penbe-i Mısırî	5		20	30
Ve çârşeb	3			
Köhne tirkeş ve kalkan-deş?			3	3
Müsta'mel poşu	2		9,5	30
Müsta'mel sof kerrâke	1		20	
Bir miktar gazzaz harcî?			5	45
Sağır pirinç şamdan	10		7	
Köhne entârî	2		2	
Köhne müsta'mel sepet sandıkları	16		8	51
Telâtîn işleme bardak	1		7	30
Yeni dünya kaşık	17			
Sandık	5		15	18
Balık desti	1			
Kukus burnu	1			
Müsta'mel korneş	1		11	30
Sedef-kârî mataracı tüfenkleri	2		45	
Sim çukadar sehise?	1		38	30
Sim vezne	1		20	
Sim yıldızlı seng ferh? tası	1		7	
Sağır kahve ibrîği sim		77 dirhem	13,5	
Sim yıldızlı balta	1		13,5	
Sim topuz	5		78	
Ma'a külünk	1			
Itr-i şâhi yağ şise	...		25	
Hint işi sağır çekmece	1		20	
Siper-i keman-keş	2		1,5	6
Kemik tulumba, tiryak ve laden			2	39

Kırmızı şâle kaplı müsta‘mel kuburî kakum kürk	1		50	
Sineklik	3		1	21
Sim tarak	9		17	3
Kadife kaplı sağır tahta sandık	2		6,5	
Ok ile memlû ve tehî kubur	12		38	
Sağır kutu sim		24 dirhem	4,5	36
Sarı ve alaca beyaz şâli donluk	35...		58,5	
Çizme		8 çift	6	
Sim dağlumbaz	1		33	30
Müsta‘mel yeşil kantûş çukaya kaplı cild faka? dönmüş çukaya kaplı vaşak kürk	2		476	
Sim kirişsiz saat	1		45	
Mağşûş avânî sim		3.600 dirhem	350	13
Katır derisi	44		904,5	
Dorî ve kûlî ve kır at	5		260,5	
Fenâr-ı müsta‘mel sarı pirinç	1		10	
Amel-mande beygir	2		9	
Dorî ve al beygir	3		41	
<i>Cem'an</i> ⁷²			9.790	20
<i>El-İhracat</i>			2.116,5	
<i>Sahih yekûn</i>			6.673,5	20

⁷² Belge üzerinde her maddenin fiyatına ilişkin yaptığımız toplamda 9.792,5 kuruş 5 akçe rakamını tespit ettik. Ancak belgedeki bazı maddelerin silik ve okunamayışı hatalı bir sonuca ulaşmamıza da sebep olabilir.

EK 2. Valinin Muhallefatından İstanbul'a Gelenler⁷³

<i>Maddenin İsmi</i>	<i>Maddenin Miktarı</i>	
	Adet	Diğerleri
Sim zarf içinde Kelâm-ı Kadim cilt / Sim gılaflar içinde sancak Mushaf-ı Şerif	1	
Al çukaya işleme kesme	3	
Bad-zehrî çukaya işleme kesme	1	
Tüfenk-i Osmanî	13	
Tüfenk-i Galata	2	
Tahta gılaflar içinde kalıç	1	
Zırh-ı ketm / Köhne zırh	1	
Sim kalkan ma'a gılafları	7	
Yıldızlı sim kebir rahtı	8	
Yıldızlı kabareli sim topuz	7	
Sim kemer şatır ve mataracı gaddareleri	10	
Yıldızlı sim çavuş çelenkleri	7	
Sim rikab	4 (bir çifti 172 kuruş)	
Yıldızlı sim kebir gaddare	8	
Altın çemberli billur nargile / Tuc çukalı billur altın mükemmel nargile	1	
Altın nargile	1	
Altın fincan zarfı	1	
Elmas altın yüzük	1	
Sağır altın kutu	1	
Hurda inciluce fincan zarfı / Hurda incilu sim zarf	2	
Müsta'mel safiri sancak ve bayrak / Müsta'mel bayrak sancak / Sakız işi kumaş sancak ma'a bayrak	6	
Çuka sancak ve gılafları / Sancak gılafları / Kırmızı sancak gılafları	8	

⁷³ Bu tablo D.BŞM.MHF tasnifinde bulunan 23 nolu dosya içinde 49, 51 ve 140 numaralı gömlelerdeki belgelerden istifade edilerek hazırlanmıştır. Bu belgeler, İstanbul'a gelenler, Enderun ve Mehterhane'ye teslim edilenlerle ilgili olmakla beraber, belgelerden birinde zikredilen madde bir başka belgede farklı özellikleriyle de yer almaktadır. Bu gibi durumlarda belgelerdeki maddeler karşılaştırılarak kontrol edilmiş, bir maddenin diğer belgelerde yer alan farklı ismi, özellikleri ve miktarı taksim (/) işareti konularak tabloda belirtilmiştir.

Yaldızlı sim çavuş kuşağı ma'a kolan	4	
Yemeni altın hâtem	1	
Sarı yakut hâtem	1	
Hurda la'l / Seylânî ve hurda la'l taşlar	21	
Cevzî destâr / Gılaf içinde zengârî destâr	2	
Zerr-nişanlı tarak / Altı adet hurda taşlı sakal tarağı ma'a gılafı	1	
Kabza ve gılafında dokuz adet zümrüt ve la'l ile şîr-mâyî kabzalı altın hançer / Dokuz adet taşlı şîr-mâyî kabzalı altın hançer / Dokuz taşlı som balık dişi kabzalı hançer		1 kıta
Yeşim taş üzerine altın zer-nişanlı hançer		1 kıta
Yaldızlı sim şatır kuşağı ma'a hançer	6	
Şîr-mâyî çerkesçi bıçak / Def'a bir taşlı şîr-mâyî kalemlî hançer bıçak	1	
Yaldızlı nühas fener / Yaldızlı bakır kebir fener	1	
Hargül fincan	2	
Fağfûr fincan	1	
Yapılmamış matla Bağdadî kesme / Yapılmamış matla Bağdadî kesme ve hase / Matla Bağdadî kesme ve hase	1 ve 1 hase ve 1 boğça	
Sim kebir kahve askıları	2	
Sim matara / Ma'a sim ibrik matara	1 (62 kuruş)	
Sim kebir sini	1	
Yaldızlı sim sancak alemleri	1	
Sim bayrak topu	1	
Sim sancak topları	6	
Yeşil çuka ferâceye kaplı samur kürk	1	
Som sırma işleme sûzenî seccade	2	
Som sırma işleme köşe mak'adı	1	
Kırmızı tobra içinde 'öd ağacı		300 dirhem
Beyaz kâse içinde anber		40 dirhem
Elvan çuka üzerine zengârî işleme kese	4	
Billur şentranç		1 takım
Simli heset	8	
Simli teber	8	
Sim sağır kahve altı tabakları	13	
Mercan tespîh	1	
Sim saat / Kirişsiz sim saat	1	

Sim eyalet mührü	1 (45 kuruş)	
Kırmızı kese içinde sancak bayrak gaytanı / Beyaz tobra içinde sancak bayrak gaytanı / Beyaz kese içinde sancak bayrak gaytanı	Bir miktar	
Kırmızı kese içinde eldiven / Sim işleme ve sade şahin eldivenleri	6 / (ikisi incilidir)	
Kırmızı kese içinde şahin üşkûfi takım / Kırmızı tobra içinde şahin üşkûfi takım	6	
Zümrüt ve la'1 yüzük / Zümrüt sağır hâtem ve la'1 hâtem	2 (biri meksûr) / 2 (meksûr)	
Yaldızlı nühas top	3	
Tuğ	7 (topları yoktur)	
Tabl-baz / Tablin-baz / Davlin-baz	1	
Asr-ı şâhî	1	
Feğfur fincan	3	
Tahta kın içinde kılıç	1	
İbrişim sancak nişanları	1	
Çuka sancak gılafları	6	
Bakır sîvan topu	2	
Pirinç dağlı tombaz		
12 hazineli mükemmel muşammalı çerçe çadır	1	
Sağır köhne çadır	2	
Köhne çeşme	1	
Hamam rahtı (1 döşeme, 7 yastık, 2 mak'ad, 3 seccade)	13 (25 kuruş)	
Deve mehârı	41 (1.300 kuruş)	
Katır re's	12 (500 kuruş)	

EK 3. Valinin Muhallefatından Enderun-ı Hümayuna Teslim Olunanlar⁷⁴

<i>Maddenin İsmi</i>	<i>Maddenin Miktarı</i>	
	Adet	Diğerleri
Kelâm-ı Kadim cilt / Mushaf-ı Şerif cilt	1	
Kebir sağır ciltlenmiş kitap ve mecmua	223	
Sim kalkan / Sim kalkan ma'a gılaf	7	
Yıldızlı kebir raht / Yıldızlı sim kebir kemer raht / Yıldızlı sim divan rahtı	8	
Yıldızlı sim gaddâre / Yıldızlı sim kebir gaddâre	8	
Yıldızlı sim topuz / Yıldızlı sim kabareli topuz	7	
Sim kemerli şatır ve mataracı gaddâresi / Yıldızlı sim kemerli gaddâre	10	
Sim kebir kahve askısı / Sim kahve askısı	2	
Sim çavuş çelengi / Yıldızlı sim çavuş çelengi	7	
Yıldızlı sim çavuş kuşağı ma'a kolan	4	
Yıldızlı sim şatır kuşağı ve hançer	6	
Sim rikab		2 çift
Sim kebir sini / Sim sini	1	
Yıldızlı sim alem / Yıldızlı sim sancak alemi	1	
Sim matara / Sim ibrik matara	1	
Sim sancak topu	6	
Sim bayrak topu	1	
Sağır altın kutu	1	
Altın fincan zarfı	1	
Elmas altın yüzük	1	
Sarı yakut yüzük / Sarı yakut hâtem	1	
Yeşil şâli sofa kaplı erkân-ı samur kürk / Yeşil çukaya kaplı erkân samur kürk	1	
Sırma işleme süzenî seccade / Som sırma işleme süzenî seccade	2	
Sırma işleme köşe mak'adı/Som sırma işleme köşe mak'adı	1	
'Öd / Kırmızı tobra içinde 'öd		300 dirhem
Anber / Beyaz kese içinde anber		40 dirhem
Billur şentranç		1 takım
Simli haset	8	
Simli teber	8	
Eczâ ve 'itr ile memlu bağa sandıkça / Eczâ ve 'itr ile memlu bağa çekmece	1	
Sim sağır lengerî / Sim sağır kahve altı tabağı	13	

⁷⁴ Bu tablo da yine D.BŞM.MHF tasnifindeki 23 nolu dosyadan 48, 51 ve 140 nolu gömleklerdeki belgelerden karşılaştırılarak hazırlandı. Aynı maddeye dair farklı isim, özellik ve miktarlar tabloda taksim (/) işareti konularak belirtilmiştir.

EK 4. Sözlük

- Anber : Ada balığının midesinden çıkardığı güzel kokulu siyah bir madde ki, Hint Denizi sahilinin bazı sığ yerlerinde bulunur (Şemsettin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 1989, 953).
- ‘Arakçîn : Teri almaya yarayan baş kasvetinin altına giyilen takke (Ş. Sâmî, 934). Terden koruyan gecelik takke (Fekete Layoş, “XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendisinin Evi”, *Bellekten*, XXIX/113-116, Ankara 1965, 618).
- Avânî : Kaplar, mutfak, çay, kahve vs. takımları (Ş. Sâmî, 184).
- Bad-zehr : Panzehir. Özellikle yılanda bulunan bir çeşit taş (Sir James W. Redhouse, *Turkish and English Lexicon*, İstanbul 1978, 317).
- Bağa : Kaplumbağa kabuğu şeklinde, değirmi (Redhouse, 371).
- Bâlîn : Bir çeşit yastık (F. Layoş, 626).
- Bîrûn : Dış, hariç.
- Bisât : Döşeme, kilim, halı (Ş. Sâmî, 293).
- Bogasî : Kalın çulha bezi (T. Öztürk, a.g.t., 315). Astar, astarlık, ince Amerikan bezi (Ş. Sâmî, 315).
- Börk : Yuvarlak, küreksiz baş kabı, kalpak (Ş. Sâmî, 309).
- Buhurdan : Tütsü yakmaya mahsus kap (Ş. Sâmî, 282).
- Büllûr : Kristal (F. Layoş, 619).
- Cedîd : Yeni.
- Cevzî : Cevize benzer şekilde, ceviz renginde koyu gri (Redhouse, 689).
- Cibin yorgan : Sineklik yorgan. Sinek vs. haşarattan koruyan ince tül.
- Çapkın : Akıncı (Ş. Sâmî, 493).
- Çârşeb : Çarşaf (Redhouse, a634).
- Çerge : Farsça çadır (T. Öztürk, a.g.t., 316).
- Çeşme : Çadır teşkilâtında kullanılan tuvalet, helâ (T. Öztürk, a.g.t., 316).
- Çuka : İyi yünden yapılmış bir cins kumaş.
- Derûn : Bir şeyin iç kısmı.
- Destar : Sarık (Ş. Sâmî, 609).
- Devat : Yazı yazmak için mürekkep ve kalem konacak yeri olan, belde taşınan alet (Ş. Sâmî, 622).
- Dîbâ : Brokar, kadife gibi yumuşacık deri (Redhouse, 932).
- Dolama : Bir nevi hafif ceket, gömlek (H. İnalçık, a.g.m., 69).
- Dorî : Siyah ile kıvıll arasında bulunan at (Ş. Sâmî, 897).

- Fağfûr : Porselen (Redhouse, 1391). Çin porseleni (F. Layoş, 628).
- Ferâce : Ulemanın kullandığı, pek keskin ve geniş kolları yarık bir çeşit elbise. Kadınların sokakta yaşmakla giydikleri üst elbisesi (Ş. Sâmî, 985). Kaftan gibi değen bazen dirseğe dek uzanan yırtmaçlı uzun kollu bir giysi idi (F. Layoş, 622).
- Fersûde : Eskimiş, yıpranmış, buruşmuş, bozulmuş (Ş. Sâmî, 989).
- Gaddâre : Ağır ve iki tarafı keskin bir çeşit kılıç (Ş. Sâmî, 962).
- Gaytan : Pamuk veya ipekten sicim, bükme (Ş. Sâmî, 974).
- Gılâf : Kılıf, muhafaza kapı.
- Hâre : Kumaş, kâğıt ve demir vs. üzerindeki çizgiler (Ş. Sâmî, 567).
- Hatâyî : Çin'e özgü (Redhouse, 855).
- Hâtem : Bazen yüzük gibi parmakta taşınan mühür, kaşe (Ş. Sâmî, 565).
- Hazîne : Çadır eteği veya zokaklarda birer birim oluşturan bu bez parçaları, yan yana dikilerek bütünü meydana getirirler (T. Öztürk, 317).
- Kabare : Madenî kap (T. Öztürk, 318).
- Kakma : İşleme, kabartma.
- Kakum : Sansar ve gelinciğe benzer boz siyah kuyruklu bir hayvan. Bu hayvan postundan yapılmış kürk (Ş. Sâmî, 1031).
- Kalembeg : Hint Okyanusu'nda bir adadır. Taneleri kokulu olan kalembeg ağacı burada yetişir (F. Layoş, 626).
- Kaliçe : Küçük halı, kilim.
- Kebir : Büyük.
- Kelâm-ı Kadîm : Mushaf. Kur'ân-ı Kerîm.
- Keman : Yay.
- Kerrâke : İnce softan hafif ve dar üstlük elbise ki, alimler tarafından giyilirdi (Ş. Sâmî, 1154).
- Kılabdanlı : Taklit ve sahte tellerle karışık. Sırma veya tel ile karışık ipek veya pamuk iplik (Ş. Sâmî, 1077).
- Kontuş : Tatar beylerinin giydikleri yüzü harçlı dar kollu üstlük elbise, kapaniçenin bir çeşidi (Ş. Sâmî, 1116).
- Köhne : Eski.
- Kubûr : İçi boş dar ve uzun kap (T. Öztürk, 319).
- Kûlâ : Kızıl ile boz renkleri arasında bulunan (Ş. Sâmî, 1112).
- Külünk : Taş kırılan ya da demir dövülen balyoz. Sivri ve uzun demirli taşçı kazması (T. Öztürk, 319).
- La'l : Yakut olarak bilinen al renkli düşük kıymetli taş (Ş. Sâmî, 1241).
- Laden : Girit'te yetişen bir cins çalının zamkı ki saç ve kaş boyamaya yarar siyah bir macun teşkil eder (Ş. Sâmî, 1232).

- Lengerî : Bakırdan yapılan kenarları enli sahan veya tepsi (Ş. Sâmî, 1246). Bir çeşit demir (T. Öztürk, 319).
- Mağşûş : Saf olmayan, karışık (Ş. Sâmî, 1380).
- Mâî : Mavi.
- Mak'ad : Oturulacak yer.
- Makrama : Çevre, mendil. (F. Layoş, 622).
- Mataracı : Su taşıyıp, dağıtan.
- Meksûr : Kırık, bozuk, parçalanmış.
- Menbûş : Açık (Redhouse, 1918).
- Meşin sofra : Sepilenmiş koyun vs. deriyle kaplı sofra.
- Mintan : Kollu yelek, basma vs.den yapılır, gömleğin üstüne giyilir (Ş. Sâmî, 1410). Göğsü yarı saran yelek biçimi bir giysi (F. Layoş, 621).
- Muşamma' : Bal mumu veya kauçukla kaplanmış bez (Ş. Sâmî, 1353).
- Münakkaş : Nakışlı, tasvirli, resimli (Ş. Sâmî, 1420).
- Müsta'mel : Kullanılan, kullanılabilir.
- Nâdif : Yünün bir köşesi (Redhouse, 2061).
- Neftî : Neft yağı renginde, koyu yeşil ile kahve renkleri arasında bir renk (Ş. Sâmî, 1465).
- Nühas : Bakır.
- 'Öd : Hint'ten gelip güzel koku veren bir cins kıymetli odun ki odalarda yakılır.
- Penbe : Pamuk.
- Piş-tahta : Çekmece, küçük sandık.
- Raht : At takımı. Yol levazımı. Mefruşat vs. hane takımları. Pencere ve kapı kanatlarını çerçeveye bağlayan menteşe takımı (Ş. Sâmî, 660).
- Resen-i ihlamur : Bir tür halat (Mahir Aydın, "Faş Kalesi", *OA*, Sayı: 6, 1986, s. 76).
- Rikâb : Üzengi (Ş. Sâmî, 669. F. Layoş, 625).
- Rişme : Zincirden gem (Ş. Sâmî, 665).
- Sedef : İçinde inci olan kabuklu deniz böceğinin bir teni ve bir kabuğu (Ş. Sâmî, 822).
- Sağır : Küçük.
- Samur : Zerdava ve sansar cinsinden Sibiry'a'da bulunan bir hayvandır ki, kürkü meşhurdur (Ş. Sâmî, 735-736).
- Seng : Taş (Ş. Sâmî, 738).
- Seylânî : Seylan taşı. Seylan Adası'nda çıkan bir cins kıymetli taş (Ş. Sâmî, 757).
- Sini : Yemek yenmesi için sofra veya herhangi uygun bir yer üzerine konulan tepsi.

- Som : Bıçak vs.nin sapı yapılan balık dişi (Ş. Sâmî, 842).
- Sürh : Kırmızı.
- Sûzenî : İnce bir cins nakış (Ş. Sâmî, 747).
- Şatır : Padişahların bir kısım maiyetine verilen isim (Pakalın, III, 311). Büyük zatların atları yanında gitmekle görevli kimselerin ağası (Ş. Sâmî, 764).
- Şemse : Harçla işlemeli veya oymalı ve çeşitli şekillerde güneş resminde pafta (Ş. Sâmî, 785).
- Şilte : Yün döşek üzerine yapılan pamukla dolmuş hafif yumuşak döşeme (Ş. Sâmî, 784).
- Şîr-mâyî : Taşlı, düğmeli (F. Layoş, 621).
- Tabl-bâz : Davul.
- Tapkur : Eğerin tamamlayıcısı olan madenî alet (F. Layoş, 625).
- Telâtîn : Eskiden beri Rusya'da yapılan bir çeşit sağlam ve yumuşak sahtiyan ki özel kokusu vardır (Ş. Sâmî, 432). Rus usulü işlenmiş deri (F. Layoş, 625).
- Tîr : Ok.
- Tîr-keş : Sadak, ok kuburu (Ş. Sâmî, 399). Tekez (F. Layoş, 623).
- Tiryâk : Mukaddemâ zehre ve bazı emraza karşı oluşturulan bir cins macun (Ş. Sâmî, 401).
- Uskûfî : Değirmi şeklinde fincan (Redhouse, 111-112).
- Üstüvâne : Direk gibi. İçi boş direk şekli, silindir şekli (Ş. Sâmî, 109).
- Üşkûfî : Çiçek, çiçek açma, tomurcuk, gonca. Püskürtmek (Redhouse, 123).
- Yan : Minder (Yavuz Ercan, "Bir Âyanın Muhallefatı: Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kôr İsmail – Oğlu Hüseyin (Müsadere Olayı ve Terekenin İncelenmesi)", *Belleten*, C. XLI/161 (Ocak 1977), 70).
- Yeşim : Sert ve kıymetli yeşil taş (Ş. Sâmî, 1549).
- Zarf : Kap, kılıf, muhafaza (Ş. Sâmî, 917).
- Zengâr : Bakır pası kabilinden olan göz taşı (Ş. Sâmî, 689).
- Zerdava : Zerdava derisinden yapılan (Ş. Sâmî, 684).
- Zokak : Padişah geçişlerinin halk tarafından görülmemesi için yolun iki tarafına gerilen bezleri ile ortada yol yapacak şekilde çekilen duvar (T. Öztürk, 323).

“MUHALLEFAT OF VEZİR ABDURRAHMAN PAŞA, GOVERNOR OF TRABZON”

Abstract

In this article we give, first of all, some information on the importance of this kind of study and the life of Abdurrahman Pasha. After that, since Abdurrahman Pasha owed some dept to the Ottoman State, the way of the confiscation of his mukhallefat was explained. Then under the light of the Archival material Pasha's mukhallefat was grouped and evaluated especially interms of economic and cultural history. In the appendix Abdurrahman Pasha's goods listed in his mukhallefat were given in tables and also a short dictionary was prepared to describe Pasha's belongings.

Keywords

Mukhallefat (the list of the dead's belongings), Trabzon, Governor Vizier Abdurrahman Pasha, Confiscation.

OSMANLI MALİYESİNDE KISIR DÖNGÜ VE 1861 TİCARİ KRİZİ

*Hüseyin AL**

*Şevket Kamil AKAR***

ÖZET

Bu çalışma Osmanlı finans tarihinde 1860-61 döneminde yaşanan Mirés borçlanması sonrası ortaya çıkan ticarî krizi açıklamayı amaçlıyor. Osmanlı hükümetinin bu dış borcu almadaki temel amacı, Galata bankerlerine olan kısa vadeli borçlarını zamanında ödeyebilmektir. Fiyaskoyla birlikte, Osmanlı hükümeti borçlarını ödeyememiş, Galata bankerlerini zincirleme bir şekilde iflâsa sürüklemiştir. Osmanlı Devleti'ni Avrupa finans piyasalarından sağladıkları kısa vadeli kredilerle finanse eden Galata bankerleri, özellikle Rum bankerler, bu piyasalara olan borçlarını ödeyememişlerdir. Kriz Londra ve Marsilya'ya yayılmış, birçok Rum tüccar ödemelerini durdurmuştur. Osmanlı İmparatorluğu ile Batı Avrupa arasındaki ticaret ise durma noktasına gelmiştir. Yaklaşmakta olan ticarî kriz konusunda İstanbul'dan elçilerin erken uyarılarına rağmen Fransa ve İngiltere'nin duruma kayıtsız kalmaları, bunların, özellikle Fransa'nın, ticarî krizin maliyetinden daha çok önemli ekonomik ve politik imtiyazlar sağlamayı arzu ettiklerini ortaya koymaktadır. Bu kriz aynı zamanda birbirine entegre hâle geldiğinde ekonomilerin nasıl kırıl-ganlaştığını ve krizlerin bulaşıcı etkisini açıklamada güzel bir örnek sunuyor.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı dış borçlanması, 1860 Mirés borçlanması, ticarî kriz, Rum ticaret evlerinin iflâsı, ekonomik entegrasyon, bulaşıcılık.

On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı Devleti'nde yenileşme girişimlerinin yoğunluk kazandığı bir dönemdir. Önceki yıllarda askerî alanda başlayan modernleşme girişimleri Tanzimat ile birlikte devletin idarî ve malî orga-

* Dr., Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu / huseyin.al@gmail.com

** Dr., İ.Ü. İktisat Fakültesi Türk İktisat Tarihi / sevketkamilakar@gmail.com

nizasyonunun yeniden yapılandırılmasına doğru genişlemiştir. Ancak ciddî anlamda bir dönüşümün önündeki en önemli engel ise devletin malî anlamda bu reformları finanse edecek güçten giderek uzaklaşmasıdır. Tanzimat reformlarının finansmanı için başvuru olan “kaime”nin emisyonunda devletin uyguladığı yöntemler kamu maliyesinin içinde bulunduğu durumun iyi bir göstergesidir¹. Bu olumsuzluklara ek olarak yüzyılın ortasında girilen Kırım Savaşı (1853–56) Osmanlı malî dengelerinin bir daha düzelmek üzere bozulmasına yol açmıştır. Osmanlı hükümeti, savaşın finansmanı için müttefikleri İngiltere ve Fransa’dan 1854 ve 1855 yıllarında 8 milyon sterlin tutarında yaptığı dış borçlanmaların yanı sıra, içerde Galata bankerlerinden^{*} kullandığı fonlarla ciddî anlamda kısır bir borç döngüsüne düşmüştür.

Osmanlı maliyesindeki bozulma ve sıkıntılar 17. yüzyıla kadar uzanmakla birlikte bu defa içine düşülen durum farklıdır. Bunun en önemli nedeni ise dış borçlanmanın başlamasıdır. Önceki dönemlerde içerideki kaynakları sonuna kadar kullanan² Osmanlı Devleti ilk defa dış borçlanmaya gitmiş daha önce fazla aşına olmadığı bir yabancı alacaklılar kitlesi ile karşı karşıya gelmiştir. Borçlanma konusunda diğer önemli bir nokta ise Osmanlı Devleti tarafından Galata bankerlerinden yapılan doğrudan veya mal alımlarından kaynaklanan borçların, önceki dönemlerden farklı olarak daha fazla oranda dış piyasalara dayanır hâle gelmiş olmasıdır. Galata bankerlerinin Osmanlı hükümetini finanse ederken Londra ve Marsilya (ve kısmen Paris) üzerine çektikleri üç ay vadeli poliçeler yoluyla zikredilen piyasalardan kaynak temin etme yoluna gitmeleri, Osmanlı maliyesinin kaderini bir anlamda dış piyasalara bağılı hâle getirmiştir.

Her iki finansman yönteminin doğurduğu en önemli sonuç Osmanlı maliyesinin Avrupa piyasaları ile entegre hâle gelmesidir. Bu entegrasyon,

¹ Osmanlı Devleti’nde “kaime” konusundaki kapsamlı çalışma için bkz. Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu Osmanlı’da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

^{*} Bu çalışmada “Galata bankerleri” ifadesi borç para verme işlemleri yanında dış ticaret işlemleri ile uğraşan yerli ve yabancı tüccarları kapsayacak şekilde kullanılmıştır. Bu zorunluluk bu tanımlama altında değerlendirilen kişilerin her iki faaliyetle de uğraşmaları ve araştırma dönemi itibarıyla birbirinden ayırt etme güçlüğünden kaynaklanmaktadır.

² Bu konuda bkz. Şevket Pamuk, “The Evolution of Financial Institutions in the Ottoman Empire, 1600–1914”, *Financial History Review*, II, I (2004), s.7–32.

bir taraftan Avrupa piyasalarında yaşanan krizlerin Osmanlı maliyesi için kaynak yaratma ve mevcut borçları yenileri ile döndürme sorunu yaratırken; diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin yaşadığı finansal sorunların da aynı şekilde Avrupa piyasaları üzerinde olumsuz etkide bulunmasına yol açmıştır. 1875 yılında dış borçların ödenmesinin kısmen, ardından tamamen durdurulmasına ilişkin açıklamaların uluslar arası piyasalarda ciddi etkiler yarattığı bilinmektedir. Bu, Osmanlı Devleti'nin uluslar arası piyasalar ile ilk defa ilişkiye geçtiği 1852 yılından başlayarak 1854 ve 1855 Kırım Savaşı kredileri ile hızlanan sürecin bir patlama noktası olarak değerlendirilebilir. Bu tür bir değerlendirme yapılmasının nedeni ise Osmanlı Devleti'nin uluslar arası piyasalarla ilk ilişkiye geçtiği tarihten 1875 yılına kadar sürekli problem yaşamasıdır. Özellikle dış borçların faiz ödeme zamanları Osmanlı maliyesi açısından problemlerin artış yaşandığı başlıca dönemlerdir. Bu dönemlerin her birinde kriz yaşanmamakla birlikte, Osmanlı maliyesinin çok sıkıştığı ve bazen de piyasaların kriz ortamına girdiği görülmektedir.

Bu çalışma, 1875 yılı krizi kadar büyük ölçekli olmasa da Kırım Savaşı ile başlayan süreçte ilk ciddi patlamanın veya krizin yaşandığı 1861 yılında Londra, Marsilya ve İstanbul'da zincirleme bir şekilde birbirini etkileyen ve yaklaşık dokuz ay süren (Ocak-Eylül 1861) ticarî krizi konu almaktadır. Krizin nedenlerinin ortaya konulabilmesi amacıyla öncelikle Kırım Savaşı ile başlayan ve krizin yaşandığı 1861 yılına kadar geçen dönemde Osmanlı maliyesinin içinde bulunduğu durum, takiben Galata bankerleri tarafından Osmanlı Devleti'ni finanse amacıyla kurulan poliçe sistemi ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Nihai olarak ise bu sistemin nasıl çökerek uluslar arası bir kriz ve soruna dönüştüğü açıklanmıştır.

1. 1861 Krizi Öncesi Osmanlı Maliyesi

1853 yılında başlayan Kırım Savaşı'ndan 1860 yılında patlak veren Suriye olaylarına kadar geçen süre Osmanlı maliyesindeki sıkıntıların had safhaya ulaştığı bir dönemdir. Bu dönemde sıkıntıyı bir kat daha arttıran unsur, önceki devirlerden farklı olarak Kırım Savaşı nedeniyle 1854 ve 1855 yıllarında dış borç alınmasıdır. Önceleri Galata bankerlerinden alınan kısa vadeli avanslar sürekli olarak yenilenerek döndürülürken, uluslar arası finans piyasalarından alınan borçların ana para ve faiz ödemeleri için aynı imkân bulunmamaktadır.

19. yüzyılda Osmanlı maliyesindeki ciddî ölçekli kırılmanın ilk önemli halkası Kırım Savaşı'dır. 18. yüzyılın son çeyreğinde ilk kez ciddi şekilde tartışmaya açılan hatta Hollanda ile belli bir aşamaya getirilen Avrupa finans piyasalarından dış borç alma projesi uzun süre ertelenmiştir. Dış borç alma konusu 1852 yılında Dersaadet Bankası'nın tasfiyesi nedeniyle tekrar gündeme gelmiş, ancak Sultan Abdülmecid'in kredi sözleşmesini onaylamaması nedeniyle bu borçlanma yarıda kalmıştır³. Ancak Osmanlı maliyesinin içinde bulunduğu durum Kırım Savaşı esnasında dış borç alınmasını zorunlu kılmış, savaş müttefikleri İngiltere ve Fransa'nın 1854 kredisinde açık destekleri, 1855 kredisinde ise faiz ödemelerine birlikte garanti vermeleri üzerine 8 milyon sterlinlik kredi sağlanmıştır. Bu kredilerden Osmanlı hazinesine giren net tutar olan 7.150.095 sterlinin tamamı İngiliz ve Fransız hükümeti tarafından tayin edilen komiserlerin gözetimi altında savaş masraflarına harcanmıştır⁴. Bu kredilerden sağlanan tutarlar Kırım Savaşı masraflarını karşılamadığından Osmanlı hükümeti "ordu kaimesi" basma ve iç borçlanma yoluyla kaynak temin etmiş, savaşın Osmanlı maliyesine yükü 11 milyon sterlini aşmıştır⁵.

³ Hüseyin Al ve Şevket Kamil Akar, "Dersaadet Bankasının Tasfiyesi ve 1852 Borçlanması", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, İstanbul 2006 (Güz), s. 149-207.

⁴ Şevket Kamil Akar ve Hüseyin Al, *Osmanlı Dış Borçları ve Gözetim Komisyonları 1854-1856*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayını, İstanbul, 2003, s. 13-25.

⁵ A du Velay, *Türkiye Malî Tarihi*, (Çev. Maliye Tetkik Kurulu), Maliye Tetkik Kurulu Yayını, Ankara, 1978, s.82; Ali Akyıldız, "Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı'nı Finansmanı: İç ve Dış Borçlanmalar", *Savaşın Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856)*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Yayını, İstanbul, 2007, s. 12-18; Tevfik Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, TTK Yayını, Ankara, 1989, s. 36. İlgili yıllar bütçe tahsisatlarına bakıldığında sözkonusu tutarın Osmanlı maliyesi açısından ne kadar yıkıcı olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Osmanlı bütçe rakamlarına göre Kırım Savaşı yılları olan 1270-1272(1854-1857) malî yılı bütçesinde askerî harcamaların rakamsal dağılımı sırasıyla 601.744.175 (1270/1854-5), 750.620.883 (1271/1855-6) ve 683.591.250 (1272/1856-7) kuruştur. Toplam bütçe giderleri içerisindeki yüzdesel payları ise %66,8, %66,9 ve %63,7'dir. Bu dönemde barış zamanlarında yapılan olağan askerî harcamalara savaş nedeniyle olağanüstü ilaveler yapılmıştır. Sözkonusu harcamalar normal bütçe tahsisatları dışında yürütülmüş ve "cihadiye" adıyla yapılan bu harcamaların toplamı 1.380.857.314 kuruşa (1 sterlin=110 kuruş resmi pariteden 12,5 milyon sterlin) ulaşmıştır. Bu rakam Osmanlı hazinesinin savaş öncesi olağan yıllık harcamalarının yaklaşık iki katı olup, aynı zamanda toplam harcamaların üçte ikisini oluşturmaktadır. Bu hesaplamalardan Osmanlı hazinesinin savaş nedeniyle 11-12 milyon sterlin tutarında bir yıllık masraf bütçesinin üzerinde bir maliyet üstlendiği ve Kırım Savaşı'nın hazinenin bir yıllık gelirini fazlasıyla yok ettiği ortaya çıkmaktadır.

Kırım Savaşı'nın Osmanlı maliyesinde yarattığı tahribatın izleri Suriye olaylarına kadar etkisini hissettirmiştir. Savaşın 1856 yılında bitmesine rağmen Osmanlı sınırları içerisindeki hareketliliklerin arkası kesilmemiş, bu ise zaten sıkıntıda olan kamu maliyesinin Galata bankerlerinden sürekli olarak kısa vadeli avanslar kullanarak dalgalı borçların hem tutar olarak yükselmesine hem de faiz yükünün giderek artmasına sebep olmuştur. 1857-58 yıllarında birbirini takip eden Karadağ, Hersek, Girit ve Cidde'de patlak veren küçük veya büyük çaplı olaylar askerî masraflara yol açmıştır. Bunun ötesinde 1859 yılında Avrupa finans piyasalarında ciddi ölçüde panik havasına yol açan Fransa ile Avusturya arasındaki savaş Balkan bölgelerine yayılma tehlikesi içerdiğinden Osmanlı hükümetinin bu bölgelerde askerî tahkimat yapmasını zorunlu kılmış, bu ise askerî masrafları peşinden getirmiştir⁶.

Artan siyasî olayların getirdiği masrafların karşılanması amacıyla Osmanlı hükümeti sıklıkla iç borçlanma araçları çıkararak fon sağlamaya çalışmıştır. Bu tür iç borçlanma araçlarının ihracına daha Kırım Savaşı'nın başlarında İstanbul emtia gümrüğü malı karşılık gösterilerek 3 yıl vadeli senelik faizi %10 olan esham-ı mümtaze ile başlanmıştır. Bu kâğıdın yanı sıra ihraç edilen diğer iç borçlanma senetleri ise esham-ı cedide ve hazine tahvilleridir. Bunlara ek olarak kaynak sağlama amacıyla başvurulmuş diğer bir yöntem ise yeni kaime emisyonlarıdır. Osmanlı bürokratlarının kamu maliyesinin günlük ihtiyaçlarını gidermek için başvurdukları bu tür iç borçlanma kâğıtlarının ihracı iç borçların iyice kabarması sonucunu doğurmuştur⁷.

Âcil ihtiyaçlar karşısında Osmanlı hükümetinin sıklıkla müracaat ettiği önemli yerlerden biri de Galata bankerleridir. Hazinesinin günlük ihtiyaçları için kapısı çalınan Galata bankerleri yüksek faizlerle sözkonusu ihtiyaçları saraya veya kamu kurumlarına açtıkları kısa vadeli avanslarla karşılamaktadır. Galata bankerlerinin kurdukları finansman zinciri kendi itibarlarını kullanarak yurtdışına çektikleri 3 ay vadeli poliçelerle Londra ve Marsilya (kısmen Paris) piyasalarından fon sağlamaya ve bunu Osmanlı

⁶ Christopher Clay, *Gold for the Sultan: Western Bankers and Ottoman Finance, 1856-1881*, I.B.Tauris, New York 2000, s. 48

⁷ İlgili dönemde yapılan iç borçlanma senetleri ihracı ve tutarları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Akyıldız, *a.g.e.*, s. 73-81.

hükümetine satmaya dayanmaktadır. Sürekli vadeleri yenilenen poliçelerle sürdürülen bu saadet zinciri, Osmanlı hükümetinin ödemeleri geciktirmeye başlaması ile krize girmekte, yeterli öz sermayesi bulunmayan bankerler kısa sürede iflâs etmektedir. İlerleyen bölümlerde ayrıntıları ile açıklanacağı üzere, Kırım Savaşı sonrası süreçte hızla artan Galata bankerlerine olan borçlanma Mirés kredisinin başarısızlığı ile tam bir krize dönüşerek itibarlı bankerleri bile iflâsa sürüklemiştir.

Bu dönemde Baltazziler, Zarifi, Pysichari, Kamondo ve Hoca Mak-sud başvuru başlıca bankerler olmuştur. Alınan dış borçların faiz ve anapara ödemelerinin (Mısır vergisinin karşılığı olarak gösterilen kısımlar hariç) vadelerinde ödenebilmesi için banker Zarifi'den sürekli olarak kısa vadeli avanslar alınması yoluna gidilerek, Osmanlı Devleti temerrüde düşmekten kurtulmuştur⁸. Osmanlı hükümetinin günübirlik ihtiyaçlarını karşılamak için Galata bankerlerine sürekli başvurması ve bunları mümkün olduğu ölçüde yeni aldığı avanslarla kapatmaya çalışması kısır bir borç döngüsünün oluşmasına yol açmış, sözkonusu avansların yüksek faiz içermeleri iç borç yükünün artarak kamu maliyesi üzerinde baskı yapması sonucunu doğurmuştu.

Kurumsal anlamda finans kuruluşlarının yeni yeni faaliyete geçmesi Osmanlı Devleti'nin bu tür finans kuruluşlarından fon sağlama imkânını kısıtlamış, yukarıda da izah edildiği gibi bu tür kurumların bir önceki aşaması olan Galata bankerleri bankaların yerini doldürmüştü. Bir ticarî banka olarak İngiliz sermayesi ile kurulan Osmanlı Bankası'nın 1856 yılında Osmanlı Devleti sınırları içerisinde faaliyete başlaması fon temini açısından Galata bankerlerine bir alternatif oluşturmuştu. 1856 yılı Temmuz ayında görüşmeleri süren dış borcun önünü açmak için Osmanlı Bankası hükümete 20 milyon kuruşluk kredi açılmasını onaylamıştı. Osmanlı Devleti'ne verilen avanslar 1857 yılında 200.000, 1859 yılında ise 430.000 sterline ulaşmıştı. Sözkonusu tarih itibarıyla banka bilânçosunun aktif toplamının %21'ine denk gelen bu tutar, Osmanlı Bankası'nın, kaynaklarını önemli oranda Osmanlı Devleti'ni finanse etmeye ayırdığını

⁸ Murat Hulkiender, *Bir Galata Bankerinin Portresi George Zarifi, 1806–1884*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayını, İstanbul 2003, s. 23–36.

göstermekteydi⁹. Yine Aristide Baltacı, Abraham Kamondo, George Zarifi, Tubini ve Corpi tarafından kambiyo kurunu sabitlemek ve mağuş sikkeleri piyasadan çekmek amacıyla 1860 yılında kurulan İttihad-ı Malî Şirketi (Şirket-i Maliyye) kaimelerin piyasadan bir an önce çekilebilmesi için aynı yıl Osmanlı hükümetine yıllık %12 faiz ile 100.000 keselik (500.000 Osmanlı Lirası) kredi açmıştı¹⁰.

Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı nedeniyle ciddi miktarda dış borç yükü altına girdiği görülmektedir. Savaşın kamu maliyesi dengelerinde yarattığı hasar, ülke içinde artan siyasî istikrarsızlıkların getirdiği askerî masraflar ve kaimenin piyasadan çekilebilmesi için Osmanlı hükümeti tekrar dış borca (1858 kredisi), Galata bankerlerine, Osmanlı Bankası'na başvurmuş ve değişik iç borçlanma araçları ile kaynak temin etmeye çalışmıştı. Suriye olaylarının patlak verdiği 1860 yılı başlarına gelindiğinde Kırım Savaşı'ndan sonraki süreçte Osmanlı kamu maliyesi dengelerinin iyice bozulduğu, bu bozulmada ise dış borçlar yanında iç piyasadan sağlanan borçların da ciddi bir katkısının bulunduğu anlaşılmaktadır.

Söz konusu durum aynı yıllarda Osmanlı maliyesinin durumunu araştıran çalışmalardan da açık bir şekilde görülmektedir. Muhtemelen F. De P. Falconnet ve Marquis de Plæuc tarafından yapılmış olduğu anlaşılan 9 Temmuz 1860 tarihli hesaplamalara göre Osmanlı hazinesinin toplam borcu 3.488.660 keseydi (1.744.330.000 kuruş)¹¹. Söz konusu rakam, adı geçen uzmanlar tarafından 1 kese=100 frank esasından 348.866.000 frank olarak hesaplanmıştı¹².

⁹ André Autheman, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Bankası Bank-ı Osmanî-i Şahane*, (Çev. Ali Berktaş), Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayını, İstanbul 2002, s. 26; Edhem Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, (Çev. Ayşe Berktaş), Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayını, İstanbul 1999, s. 59.

¹⁰ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 105; Hulkiender, *a.g.e.*, s. 43-45.

¹¹ Bu tutar 1 sterlin=25 frank paritesi üzerinden 15.394.640 sterlin olarak hesaplanmaktadır.

¹² 9 Temmuz 1860, "Tableau des Dettes présumées du Trésor Ottoman" (Sir Henry Bulwer'den Lord J. Russell'a gönderilen 28 Kasım 1860 tarihli yazının eki), Papers relating Administrative and Financial Reforms in Turkey, 1858-61, *British Parliamentary Papers (BPP)*, 1861, LXVII, Harrison and Sons, London, s. 96.

Osmanlı Devleti'nin Paris'teki malî temsilcisi tarafından yapılan hesaplamalar ise daha yüksek bir iç borç rakamına işaret etmektedir. Hesaplamaların hangi tarih itibarıyla ve kim tarafından hazırlandığına dair bilgi bulunmayan, ancak 1860 Mirés kredisinden sağlanan kısmî tutarın gösterilmesi nedeniyle muhtemelen 1861 yılında hazırlandığı tahmin edilen tabloda iç borçların toplamı 2.289.341.000 kuruş olarak verilmektedir. Söz konusu tutar 1 sterlin=125 kuruş paritesi esas alınarak 18.312.000 sterlin olarak hesaplanmaktadır. Bu tutara Mirés borçlanması dahil 15.037.220 sterlin tutarındaki dış borçlar eklendiğinde Osmanlı maliyesinin iç ve dış borçlar toplamı yaklaşık 33 milyon sterlin olarak hesaplanmakta, iç ve dış borçlanma faiz ve anapara geri ödemelerinin ise kamu gelirlerinin (tahmini 280–300 milyon frank/11–12 milyon sterlin) %16'sı seviyesine ulaştığına dikkat çekilmektedir¹³. Raporla söz konusu borç döngüsünün 1856 yılından sonra hızla artmaya başladığı, 1857, 1858, 1859 yıllarının artan bir şekilde 750.000 sterline varan açıklarla kapandığı, söz konusu borçlar içinde Osmanlı maliyesini en fazla sıkıntıya sokan kısmının ise 634.000.000 kuruşluk (5.072.000 sterlin) Galata bankerlerine olan borçların olduğu zikredilmektedir¹⁴.

Gerek yabancı uzmanlar gerekse Osmanlı Devleti'nin malî temsilcisi tarafından birbirine yakın tarihler itibarıyla yapılan hesaplamalarda iç borç rakamı üzerinde tam bir mutabakat yoktur. Kaimenin piyasadan çekilmesi sırasında tedavüldeki kaime tutarının tespitinde olduğu gibi iç borç rakamının tam tutarının hesaplanmasında da aynı güçlükler yaşanmaktadır. Örneğin İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Sir Henry Bulwer tarafından İngiliz Dışişleri Bakanı Lord John Russell'a hitaben yazılan 4 Temmuz 1860 tarihli yazıda¹⁵ 11.800.000 sterlin olarak zikredilen iç borç rakamı, Lord Hobart ve Foster tarafından hazırlanan raporda 22 milyon sterlin olarak görünmektedir¹⁶.

¹³ Benzer bir hesaplama Lord Hobart ve Foster tarafından Osmanlı maliyesi üzerine hazırlanan raporda 1859–60 (1275) malî yılına ilişkin harcama kalemleri üzerinden yapıldığında da aynı sonucu vermektedir (Nezih Varcan (Ed.), *Osmanlı Maliyesi Hakkında İngiliz Raporları (1861–1892)*, Maliye Bakanlığı APK Yayını, Ankara 2000, s. 16, 38).

¹⁴ "Statement of the Financial Agent of the Porte at Paris", *BPP, a.g.s.*, s. 101

¹⁵ 4 Temmuz 1860, Sir H. Bulwer'den Lord John Russell'a, *BPP, a.g.s.*, s. 39.

¹⁶ Varcan, *a.g.e.*, s. 66.

İç borç rakamındaki bu farklılıklar ve tutarındaki artışlar, bir ölçüde yabancı uzmanların Osmanlı kamu maliyesi sistemini yavaş yavaş kavramalarından kaynaklanmaktadır. Bu faktöre ek olarak, değişik iç borçlanma araçları ve borçların alındıkları yerlerin merkezî olarak kaydının tutulmadığı göz önüne alındığında hesaplamalarda farklılıkların ortaya çıkması doğaldır.

Tanzimat dönemi bütçeler ve hazine hesapları üzerine çalışan Güran'ın hesaplamaları da Kırım Savaşı'ndan sonra başlayan dönemde borçlanma tutarlarının hızlı bir şekilde arttığını ortaya koymaktadır. Yapılan hesaplamalara göre 1257 (1841) malî yılında toplam devlet gelirlerinin 2/5'i nispetinde olan borç yükü 1278 (1861) yılı başına gelindiğinde toplam bütçe gelirlerinin 5 katına ulaşmıştı. 1278 malî yılı başında büyük bölümünü Kırım Savaşı sonrasında başvuru ve hazinenin düzenli borçlarını oluşturan iç ve dış borçların toplamı 4,5 milyar kuruş, piyasadaki kâğıt paralar ve geçmiş yıl bütçe açıkları dahil olmak üzere yaklaşık 2 milyar kuruş düzensiz borçlar olmak üzere toplam borç miktarı 6,5 milyar kuruşa yükselmektedir¹⁷.

Yukarıda yapılan açıklamaların ortaya koyduğu gerçek, Kırım Savaşı ile birlikte ortaya çıkan ciddî bir iç ve dış borçlanma sürecinin ortaya çıkarak kamu maliyesindeki dengeleri onarılamaz şekilde bozmuş olmasıdır. Galata bankerlerinden alınan kısa vadeli avanslar ile kaime, esham-ı mümtaze, esham-ı cedid, hazine tahvilatı vb. iç borçlanma araçları yoluyla sağlanan kısa vadeli fonların alınacak dış borç ile kapatılması ve bunlar üzerinde bir kontrolün sağlanması bu dönemde hükümetin gündemine girmiş bulunmaktadır. Bozuk bir malî tablo ile 1860 yılına giren Osmanlı hükümeti sözkonusu projenin gerçekleştirilmesi amacıyla dış borç arayışlarına girmiş, ancak Mayıs ayında patlak veren Suriye olayları ve akabinde beklenen dış borçlanmanın sağlanamaması sonucunda¹⁸ 1860-61 yılları Osmanlı hükümeti için tam bir kâbusa dönüşmüştü.

¹⁷ Güran, *a.g.e.*, s. 25.

¹⁸ Hüseyin Al ve Şevket Kamil Akar, "Uluslar arası Finans Politik Açından 1860-61 Suriye Bunalımı ve Mirés Borçlanması", *Yayınlanmamış Çalışma*, 2007.

2. Mirés Borçlanması ve Sonuçları

Osmanlı hükümetinin yeni dış borç girişimlerinde bulunmasının altında yatan en büyük faktör, yukarıda da açıklandığı gibi, Kırım Savaşı ile başlayan süreçte gerek Galata bankerlerinden gerekse çıkarılan değişik borçlanma araçları yoluyla temin edilen kısa vadeli borçların kartopu gibi artış göstermesi ve yaklaşan ödeme döneminin dışarıdan sağlanacak borç ile sorunsuz atlatılmaya çalışılmasıdır. Uluslar arası finans piyasalarının mevcut durumu ile Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu uluslar arası politik konjonktür ise dış borçlanmanın başarılı bir şekilde tamamlanmasının önündeki en büyük engeldi. 1859 yılında Fransa'nın Avusturya ile yaşadığı gerginlikler Avrupa piyasalarında kötümser havanın oluşmasına neden olmuştu. Öyle ki 1858 borçlanma tahvillerinin opsiyonlu kısmı 62 ½ gibi oldukça düşük bir fiyatla ihraç edilebilmişti¹⁹. Avrupa'da başgösteren bu kriz ortamı ticaretini büyük ölçüde Avrupa ile gerçekleştiren Birleşik Devletler'e de yansımış, bu ülke ile ticaret yapan Alman, Avusturyalı ve İtalyan şirketlerinin iflâslarına yol açmıştı²⁰.

Mirés kredisinin başarısızlığa uğramasının en önemli sonucu ise benzer bir iflâs dalgasının, başta İstanbul ile ticaret yürüten şirketler olmak üzere, Levant ticaretinde yaşanmasıdır. Kredinin başarısızlığa uğraması ile yaşanan iflâslar arasındaki nedensel bağlantı büyük oranda Osmanlı kamu maliyesinin kısa vadeli finansman ihtiyaçlarını karşılama şeklinden kaynaklanmaktaydı. Görünüşte iç borç olarak görünen kısa vadeli avanslar, gerçekte bankerlerin Avrupa piyasaları ile iş yaparken kullandıkları poliçe sistemi sayesinde bir nevi yabancı finansmana dönüşmekteydi.

¹⁹ "The Turkish Debt in June 1878", *British Documents on Foreign Affairs : Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print*, (Gen. Eds. Kenneth Bourne and D. Cameron Watt), Part 1, Series B (The Near and Middle East, 1856-1914, Ed. David Gillard), Volume 7 (The Ottoman Empire: Finance and Trade, 1860-1879), University Publications of America 1984, s. 135.

²⁰ William Walker Swanson, "The Crisis of 1860 and the First Issue of Clearing-House Certificates: I", *The Journal of Political Economy*, XVI/2 (February 1908), s. 75.

* Levant sözlük anlamı olarak Doğu Akdeniz havzası için kullanılan genel bir adlandırma olup büyük oranda Osmanlı Devleti ile yapılan ticareti kapsadığı için çalışmada bu genel kullanım benimsenmiştir.

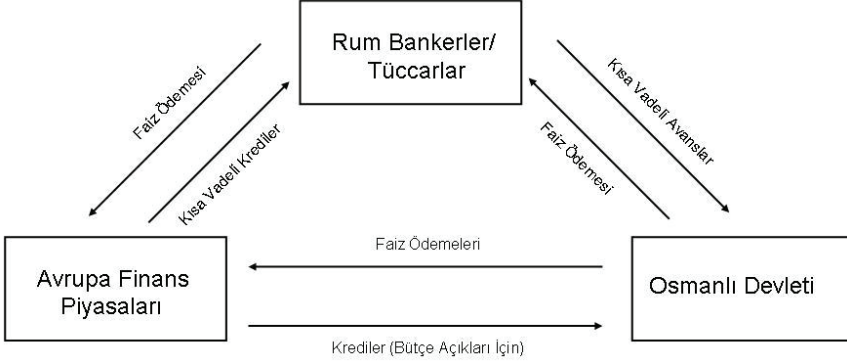
Tanzimat sonrası dönemde artan uluslar arası ticaret hacmiyle birlikte Avrupa, Akdeniz ve Karadeniz bölgelerinde oluşturdukları ticaret ağları yoluyla uzmanlaşan Rumlar, Osmanlı hükümetine kısa vadeli finansman sağlayan en önemli grup olmuştur²¹. Osmanlı hükümetine doğrudan borç sağlayacak kadar büyük özkaynağa sahip olmayan Rum bankerler, gerek Marsilya gerekse Londra'da bulunan müesseseleri aracılığıyla fon yaratmaktaydı. Kullandıkları finansal yöntem ise şu şekilde yürümekteydi: Rum bankerler, Londra veya Marsilya'da bulunan bankerlerden üç ay vade ile %3-5 faiz oranıyla sağladıkları fonları İstanbul'da %11-18 faiz oranı ile Osmanlı hazinesine kısa vadeli avans olarak plase etmekte, bunun karşılığında Osmanlı hükümeti tarafından güvence olarak kendilerine aynı vadeye sahip hazine bonusu, havale veya sergi verilmekteydi²². Kurulan bu sistem ödeme yapılmaksızın devam etmekte; ancak yüklenen faizler ile giderek büyümekteydi. Bankerler bunun da ötesinde Osmanlı hükümeti tarafından kendilerine sunulan teminat vasıflı iç borçlanma kâğıtlarını Avrupa finans piyasalarına güvence olarak sunarak yeni krediler almaktaydı. Osmanlı hükümeti tarafından verilen teminatlar bazı durumlarda vadesine kadar tutulurken bazı durumlarda ciro edilerek Paris/Marsilya ve Londra'daki finansal kuruluşlara kırdırılmaktaydı. Portföylerine Osmanlı iç borçlanma kâğıtlarını alan bu kurumlar kâğıtların vadesi geldiğinde Osmanlı hükümeti ile temasa geçmekteydi. (Şekil 1)²³.

²¹ S.D. Chapman, "The International Houses: The Continental Contribution to British Commerce, 1800-1860", *Journal of European Economic History*, 1977, I, 38-40; Stanley D. Chapman, *The Rise of Merchant Banking*, George Allen&Unwin, London 1984, s. 127-129; Haris Exertzoglou, *Greek Banking in Constantinople, 1850-1881*, Unpublished Ph.D. Thesis, King's College, London University 1986, s. 82,93.

²² Exertzoglou, *a.g.t.*, s. 133; Eldem, *a.g.e.*, s. 72; Ioanna Pepelasis Minoglou, "Ethnic Minority Groups in International Banking: Greek Diaspora Bankers of Constantinople and Ottoman State Finance, c.1840-1881", *Financial History Review* (2002), IX, 136.

²³ Minoglou, *a.g.m.*, s. 136.

Şekil 1 : Kısa Vadeli Finansman Sistemi

Kaynak: Haris Exertzoglou, *a.g.t.*, s. 141a.

Osmanlı Devleti'ne verdikleri kısa vadeli avansları büyük oranda Avrupa finans piyasalarından sağladıkları genelde üç ay vadeli poliçelerle finanse eden bu gruplar, giderek dış finansmana bağımlı hâle gelen Osmanlı kamu maliyesinin istikrarsızlıklarından daha fazla etkilenmeye başlamışlardı. Sürekli vadeleri yenilenen poliçelerle sürdürülen finansman sisteminin devamı borçların sürekli döndürülmesi gibi bir zorunluluğu ortaya çıkardığından siyasî ve ekonomik istikrarsızlıkların belirmesi ile birlikte kesintiye uğramıştı. Kamu maliyesinde yapılacak reformlarla sağlam bir malî yapıya kavuşması beklenen Osmanlı Devleti içeride ve dışarıda sürekli olarak yaşadığı siyasî istikrarsızlıklar nedeniyle bunu gerçekleştirememişti. Savaş, isyan ve ayaklanmalar kamu maliyesindeki istikrarı bozarak iç ve dış borçların artmasına yol açmış, iflâs tehlikesi ile karşı karşıya kalan Osmanlı maliyesinin kaderi borçlanmanın sürdürülebilirliğine bağlı hâle gelmişti.

Mirés borçlanmasında yaşanan başarısızlık kamu maliyesindeki kısa vadeli finansman sistemindeki saadet zincirini kopararak sistemi krize sokmuştu. Buhran, İstanbul ile sınırlı kalmayarak yukarıda anlatılan finansman sistemi sonucu Avrupa finans piyasaları ile oluşan entegrasyon nedeniyle Londra ve Marsilya'da bulunan ticarethanelere de sirayet etmişti. Osmanlı Devleti'ne kredi açılması konusunda yardımlarını esirge-

yen İngiliz ve Fransız hükümetleri krizin kapılarına dayanması üzerine sorunun çözümü için İstanbul'a heyetler göndermek zorunda kalmışlardı.

Osmanlı kamu maliyesinin içinde bulunduğu durumu ve kısa vadeli finansman yapısını bilen İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi kredi açılması için büyük gayret sarfetmiş, Osmanlı hükümetinin borçlarını döndürmemesi hâlinde krizin kendi ülkelerinde bulunan işletmeleri etkileyeceğini fark ederek kredi görüşmeleri devam ederken hükümetini uyarmıştı. Büyükelçi Bulwer, Dışişleri Bakanı Lord Russell'a gönderdiği 4 Temmuz 1860 tarihli iki ayrı yazısında kredi açılmasının öneminden bahsettikten sonra Londra üzerine çekilen poliçeler nedeniyle İstanbul'un yanında Londra için de büyük sıkıntılar yaşanabileceğini ve İngiliz sermayesinin zarara uğrayabileceğini açık bir dille vurguladı²⁴. Bulwer uyarılarına takip eden yazılarında da devam etti²⁵. Krediyile ilgili olumlu bir gelişme olmaması üzerine 15 Ekim 1860 tarihinde gönderdiği mektubunda kredi alınmaması durumunda iflâsın kaçınılmaz olacağını, bu durumda piyasadaki poliçeler nedeniyle İngiliz ticarethaneler üzerine 4-5 milyon sterlin tutarında kayıplar oluşacağına dair duyumlar aldığını belirtti²⁶. İngiltere'nin Paris büyükelçisi Lord Cowley da 17 Temmuz 1860 tarihli mektubunda Bulwer'le benzer endişeleri dile getirdi²⁷.

İç borç ödemeleri konusunda sıkışan Osmanlı hükümetinin alınacak dış kredi ile vadesi gelen iç borçlanma kâğıtlarının ödeneceğini açıklaması bu tür kâğıtları ellerinde bulunduranlar arasında olumlu bir havanın esmesine yol açtı. Osmanlı hükümetinin Crédit Mobilier veya Mirés aracılığıyla kredi sağlayacağına dair haberlerin İstanbul'a ulaşması Aralık ayında vadesi dolan iç borçlanma kâğıtlarının fiyatlarının artış göstermesine neden olmuş; 52 seviyesinde dolaşan fiyatlar 70, hatta 82 seviyesine yükselmişti. Ayrıca döviz kurlarında da %2 iyileşme görülmüş; parite 1 ster-

²⁴ 4 Temmuz 1860, Sir H. Bulwer'den Lord J. Russell'a, "Papers relating....", *BPP*, *a.g.s.*, s. 38, 41.

²⁵ 18 Temmuz 1860, Sir H. Bulwer'den Lord J. Russell'a, "Papers relating....", *BPP*, *a.g.s.*, s. 42.

²⁶ 15 Ekim 1860, Sir H. Bulwer'den Lord J. Russell'a, "Papers relating....", *BPP*, *a.g.s.*, s. 55.

²⁷ Arthur Walmisley, "Memorandum on the subject of the Turkish Loans, and the amount of Support granted by Her Majesty's Government to the Bondholders, from 1854 to 1873", *British Documents on Foreign Affairs*, s. 57 (Bundan sonra kısaca "Memorandum").

lin=132 kuruş seviyesine inmişti²⁸. Mirés ile kredi anlaşmasının yapıldığına dair haberlerin alınması ile birlikte spekülörlerin harekete geçerek İstanbul'dan Avrupa üzerine yüklü miktarda poliçe keşide ettiği, bunların önemli bir kısmının uydurma isimlerle Londra'daki güvenilir bir şirket üzerine çekildiği ve Avrupa'nın değişik yerlerinde piyasaya sürüldüğüne dair dedikodular dolaşmaya başlamıştı²⁹.

Ancak krediye ilişkin tahvillerin halka arzı daha tamamlanmadan Levant ile ticaret yapan şirketlerden pek de iyi olmayan haberler gelmeye başlamıştı. Aralık ayı başlarında bu bölge ile ticaret yapan ve merkezi Manchester şehrinde bulunan Blagomenos and Co. adlı şirket faaliyetlerini durdurmak zorunda kalmış; ismi açıklanmayan diğer bir şirketin de güçlük içinde bulunduğu bildirilmişti. *The Times* gazetesinin haberinde, bu şirketin piyasaya 50.000 sterlin borcu bulunduğu ancak zaman tanınması durumunda sahip olduğu varlıklar ile taahhütlerini rahatlıkla yerine getirebileceği; 15.000 sterlin tutarında taahhüdü bulunan diğer şirketin ise fazla sorun yaratmayacağı ifade edilmekteydi³⁰.

Osmanlı hükümeti dış borçlanma için Avrupa finans piyasalarına başvururken Aralık ayında vadesi gelen hazine tahvillerini zamanında ödeyebilmeyi hedefliyordu. Ancak İngiliz ve Fransız hükümetleri işi tam anlamıyla yokuşa sürmüş ve Osmanlı maliyesi üzerinde finansal kontrole yönelik taleplerde bulunmuşlardı. İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Sir Henry Bulwer Âli Paşa'ya hitaben bir yazı kaleme alarak ileri sürülen şartların kabulü hâlinde kredi sağlanması konusunda Avrupa ülkelerinin girişimde bulunabileceğini belirtmişti. Söz konusu yazıda Bulwer Osmanlı hükümetinden istenen hususları şu şekilde özetlemişti³¹:

²⁸ *The Times*, 1 Kasım 1860; 25 Kasım 1860.

²⁹ *a.g.g.*, 29 Kasım 1860.

³⁰ *a.g.g.*, 11 Aralık 1860. Aynı gazetenin 21 Aralık 1860 tarihli nüshasında ise Doğu Akdeniz Bölgesi ile ticaret yapan ve iflâs eden Sofiano, Brothers and Co.'nun alacaklılarının yaptığı toplantıdan bahsedilmektedir. Bu bilgiden hareketle ismi açıklanmayan küçük şirketin bu şirket olduğu düşünülebilir.

³¹ BOA, İrade, Meclis-i Mahsus (İ.MM.), nr. 855; Hariciye, Tercüme Odası (HR.TO), 54/11; 6 Ağustos 1860, Sir H. Bulwer'den Âli Paşa'ya, "Papers relating Administrative and Financial Reforms in Turkey, 1858-61", *British Parliamentary Papers (BPP)*, 1861, LXVII, Harrison and Sons, London, s. 44-48; Ziya Karamursal, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, TTK Yayını, Ankara 1989, s. 93-94; Vahdettin Engin, "132 Yıllık Bir Malî İstikrar Programı ve IMF", *Yeni Toplum*, Sayı 1 (Mayıs-Haziran 1992), s. 124.

- İstikraz hâsılatının harcanacağı ve kullanılacağı yerler mükemmel bir şekilde belirlenmeli ve kısa vadeli borç alımından tamamen vaz-geçilmelidir.
- Konsolide edilmesi düşünülen bütün diğer borçların (düyun-u müte-ferrika) faizlerine karşılık özel teminat gösterilmelidir.
- Bu suretle bütçede ilave olunacak faizlere karşılık olmak üzere yeni kaynaklar bulunmalıdır.
- Mirî orman, maden, arazi ve emlâkin idaresi Maliye Komisyonu tarafından tayin olunmuş özel bir komisyona devredilmelidir. Bu komisyon aracılığıyla çıkarılacak nizamnameye göre belirtilen or- man, maden, arazi ve emlâkin imkânları ölçüsünde işletip temettülendirilmesi, yabancılara mülk satın alma, kiralama ve iş- letme hakkı tanınması ve yabancılardan, Osmanlı tebaasının sahip ol- duğu haklara tâbi olması sağlanmalıdır. Vakıf arazileri hakkında ya- pılacak düzenlemeler yeni oluşturulacak gelir alanları içine dahil edilmelidir.
- Maliyenin tamamını gözetecek ve kontrol edecek ve iki devletin birer büyük memur bulunduracağı karma bir komisyon teşkil edilmelidir.
- Maliye nezaretinde Fransa, İngiltere, Almanya veya her nerden olursa olsun yetenekli yabancı memurlar getirilerek istihdam olun- malıdır.

Osmanlı hükümeti bu taleplere kısmen olumlu yaklaşmasına rağmen³² finans piyasalarının içinde bulunduğu olumsuz konjonktür ne- deniyle kredi görüşmeleri uzamıştı. İngiliz hükümetinin yardım konusun- daki olumsuz tavrı ve krediyi tamamen kendi imkânları ile temin etmesi gerektiğine yönelik cevabı³³ nedeniyle arayışlarını Paris'te sürdüren Os- manlı hükümeti ise burada Fransız hükümetinin aynı döneme denk gelen Suriye olayları nedeniyle bazı tavizler koparma isteği ile karşılaşmıştı. Fransız hükümetinin etkisi ile piyasanın itibarlı bankerleri Osmanlı hü- kümetinin kredi talebine daha başlangıçta olumsuz yaklaşmışlardı. Brük- sel orijinli Bischoffsheim ve Paris'teki Goldschmidth adlı finansal kuru- luşların birlikte 10 milyon sterlin tutarında bir krediye sıcak bakmalarına karşın Fransız hükümetinin yaklaşık dört ay süren oyalaması nedeniyle

³² BOA, İMM., nr. 855; Ali Paşa'dan Sir H. Bulwer'e , "Papers relating....", *BPP.*, a.g.s., s. 50-52.

³³ Harold Temperley, "British Policy towards Parliamentary Rule and Constitutio- nalism in Turkey (1830-1914)", *Cambridge Historical Journal*, IV/2 (1933), s. 164,

bu kredi gerçekleşmemiştir³⁴. Bunun üzerine o sıralarda yıldızı parlayan ancak daha spekülâtif karakterli bir banker olan Julius Mirés Osmanlı hükümetine oldukça ağır şartlarla kredi vermeye sıcak bakmış; çaresizlik içinde bulunan Osmanlı hükümeti ise bir an önce finansman sağlayabilmek için bu bankerle anlaşmak zorunda kalmış; yapılan görüşmeler sonucunda 30 Ekim 1860 tarihinde Mirés ile sözleşme imzalanmıştı³⁵. Kredinin temininde yaşanan gecikme ise Aralık ayı içinde yapılması gereken ödemelerin yapılamaması sonucunu doğurmuş; Osmanlı hükümeti üç yıl önce ihraç ederken vadesinde madeni para ile ödeyeceğini belirttiği hazine tahvillerini vadesinde ödeyemeyeceğini açıklamak zorunda kalmıştı. İstanbul piyasasında soğuk düş etkisi yaratan bu açıklama yaklaşık 3.000.000 sterlin tutarındaki hazine tahviline sahip olanlar için oldukça kötü bir haber olmuştu. Kredinin alınacağına dair haberler nedeniyle son iki ay içerisinde büyük spekülasyonlara konu olan hazine tahvillerinin fiyatlarında %60'a varan artışlar (50 den 82'ye) görülmüştü. Açıklama sonrası hazine tahvillerinin fiyatlarında büyük düşüşler yaşanmıştı³⁶. İşin kritik noktası ise sözkonusu hazine tahvillerinin büyük bölümünün Avrupa ile iş yapan bankerlerin elinde olmasıydı. Osmanlı hükümetinin ödemeyi vaktinde yapamaması önceki kısımlarda açıklanan finansman yöntemi nedeniyle zincirleme iflâsların yaşanmasına neden olmuş, Avrupa'ya yapacakları ödemeleri Osmanlı hükümetinden gelecek tutarlara bağlayan bankerler temerrüde düşmüş ve krizin etkisi Marsilya ve Londra'ya ulaşmıştı. Mirés'den gelecek tutarlar üzerine Osmanlı hükümetine tanınan yetki çerçevesinde İstanbul'dan poliçelerin çekilmesi³⁷, hatta

³⁴ BOA, İrade, Hariciye (İ.H.R.), 178/9794; 10 Temmuz 1860, Bischoffsheim ve Goldschmidh'ten Ahmet Vefik'e; 10 Temmuz 1860, 12 Temmuz 1860(2 adet) ve 14 Temmuz 1860 tarihli yazılar; 14 Temmuz 1860, Ahmet Vefik'ten Bischoffsheim ve Goldschmidh'e; 16 Temmuz 1860, Bischoffsheim ve Goldschmidh'ten Ahmet Vefik'e, 21 Temmuz 1860 tarihli yazı, 23 Temmuz 1860, Bischoffsheim ve Goldschmidh'ten Ahmet Vefik'e; 7 Ağustos 1860, Bischoffsheim ve Goldschmidh'ten Ahmet Vefik'e BOA, Hariciye, Sefaret Evrakları, Paris Sefareti, (HR.SFR.4), 44/12; "Memorandum", *a.g.e.*, s. 56.

³⁵ BOA, İ.H.R., 179/9921; 332/21396; HR.SFR.(4), 40/71; BOA, *Name-i Hümayun Def.* (N.H.), 12/2, s. 215; "Memorandum..", *a.g.e.*, s. 59; *The Times*, 13 Aralık 1860; "The New Turkish Loan", *Banker's Magazine (London)*, Ocak 1861, s. 24-25.

³⁶ *a.g.g.*, 25 Aralık 1860.

³⁷ *a.g.g.*, 12 Aralık 1860; 27 Aralık 1860.

bu onların Londra'ya havalesi kredinin akıbetinin terse dönmesi ve Mirés'in tutuklanması³⁸ krizin ayak seslerini yavaş yavaş hissettirmeye başlamış³⁹, ardından Levant ile ticaret yapan büyük şirketlerin iflâsları birbirini izlemiştir (Ek 1).

3. Londra'da ve Marsilya'da Kriz ve Zincirleme İflâslar

1861 yılı Ocak ayı ortalarına doğru tekrar hazine tahvillerinin ödenebileceğine dair haberler dolaşmaya başladı. *The Times* gazetesinin haberine göre tahvillerin bir kısmının Mart ayında ödenmesi; kalanının ise vadesinin uzatılması planlanmaktaydı. Haberin devamında vade uzatımında tahvil sahiplerinin rızasının alınması ve tatminkâr şartların sunulması hâlinde krizin sona erebileceği, ancak bu konuda ayrıntılı bilginin bulunmadığı belirtilmekteydi⁴⁰. Piyasayı rahatlatacak bu haberler Levant ticaretinin güvenilir ve en eski şirketlerinden Francis Ede, Son, and Co.'nun faaliyetlerinin durdurulduğuna ilişkin haberlerle kesildi. Adı geçen şirketin taahhütlerinin 250.000–400.000 sterlin arasında değiştiği tahmin edilmekteydi. Şirketin faaliyetini durdurmasının temel sebebi, yüksek oranlı iskontolarla Osmanlı hükümetine verilen avanslar ile bu avansların teminatını oluşturan gümrük gelirlerinin yavaşlaması gösterilmekteydi⁴¹. Geçici olduğu ümit edilen bu faaliyet durdurma, şirketin tasfiyeye gitmesi ve taahhütlerinin 1.000.000 sterline ulaşabileceğine dair haberlerle yerini karamsarlığa bırakmıştı⁴². Tasfiye çalışmaları netleştikçe şirketi iflâsa götüren temel faktör olarak İstanbul'da bulunan acentelerinin 101.000 sterlin tutarındaki alacaklarını zamanında tahsil edememeleri gösterilmekteydi⁴³.

Osmanlı hükümetinden umudu kesen bankerler ellerindeki varlıkları nakite dönüştürerek Avrupa'ya göndermeye başlamışlardı. İstanbul'dan

³⁸ "Arrest of a Millionaire", *Harper's Weekly*, 16 Mart 1861; "The Failure of Mirés", *Harper's Weekly*, 23 Mart 1861; "How Mirés Was Arrested", *Harper's Weekly*, 30 Mart 1861; "Adventures of Mirés", *Banker's Magazine (New York)*, Kasım 1861, s. 338-347.

³⁹ "The Levant and Greek Trade", *Bankers' Magazine (London)*, Mart 1861, s. 205.

⁴⁰ *The Times*, 12 Ocak 1861.

⁴¹ a.g.g., 21 Ocak 1861.

⁴² a.g.g., 23 Ocak 1861.

⁴³ a.g.g., 26 Ocak 1861.

alınan haberlerde Ocak ayının ilk haftasında 160.000 sterlin tutarındaki altının deniz yoluyla Marsilya'ya gönderildiği, bu altının bir kısmının Londra'ya aktarılacağı bildirilmektedir. Gazete haberlerinden ayın sonuna doğru sözkonusu altınların Paris'e ulaştığı, bir kısmının ise Londra'ya gönderildiği anlaşılmaktadır⁴⁴.

Francis Ede, Son, and Co.'nun faaliyetlerini durdurmasının ardından bu kez yine bölge ile yapılan ticarete önemli bir şirket olan Leone Rodoconachi and Co. faaliyetlerini tatil etti. Ancak Londra, Liverpool, Marsilya, İstanbul, İskenderiye ve Kahire'de faaliyette bulunan adı geçen şirketin toplam yükümlülüklerinin 101.746 sterlin, buna karşın varlıklarının 133.320 sterlin olduğu; dolayısıyla alacaklılar için fazla bir sıkıntı yaşanmayacağı belirtilmekteydi⁴⁵. İflas dalgası Yunanistan ile ticaret yapan şirketleri de etkileyerek iflâsa sürükledi. Leone Rodoconachi and Co.'nun arkasından Londra'da bulunan D. Navone, P.C. Salvago and Co., S.P. Zizinia ile Manchester'da mukim D.E. Rodocanachi şirketlerinin faaliyet durdurduklarına dair haberler duyuldu. Şirketlerin birbirleri ile olan ilişkileri zincirleme olarak faaliyet durdurmaya yol açarken yorumlar, sermaye yetersizliği veya dikkatsizce yapılan ticaretten daha çok iflâsların, Osmanlı Devleti'nin finansman sisteminin kaotik yapısından kaynaklandığı noktasında birleşmekteydi⁴⁶.

Francis Ede, Son, and Co. ile Leone Rodoconachi and Co. adlı şirketlerin faaliyetlerini durdurduklarına dair haberler İstanbul ve İzmir piyasasında büyük bir paniğe yol açtı. *The Times* gazetesinin İstanbul muhabiri, 30 Ocak 1861 tarihli yazısında ilk şirketin faaliyet durdurma haberinin yaklaşık 10 gün önce duyulduğunu ve bu haberin İstanbul ile İzmir'de büyük panik yarattığını; ardından Leone Rodoconachi'nin haberinin geldiğini ve Galata piyasasında şiddetli sarsıntı doğurduğunu bildirmektedir. Muhabir, haberinde Francis Ede, Son, and Co.'nun İstanbul'daki taahhütlerinin 350.000 sterlin, İzmir'de ise 130.000 sterline kadar varabileceğini ifade etmekteydi. Bu şirketlerin faaliyet durdurma haberlerinin ardından İstanbul'da bulunan T.N. Black and Co., J. Rodoconachi, Psichari and Calvocoressi, Charles Ede and Co., Chaviara and Shaw, D.

⁴⁴ a.g.g., 8 Ocak 1861; 23 Ocak 1861.

⁴⁵ a.g.g., 25 Ocak 1861.

⁴⁶ a.g.g., 28 Ocak 1861.

Mangachi ve P. Ananian şirketleri de ödemelerini durdurdu. Bu şirketlerden T.N. Black and Co., Francis Ede, Son, and Co.'nun bu bölgedeki ana ortağı olup piyasanın en eski ve güvenilir şirketi idi. Ana ortağının faaliyetlerini durdurmasından etkilenen adı geçen şirket ayrıca önceki yıl Bursa öşrünü satın almış ve yüksek kârlarla piyasada tekrar satmıştı. Bu şekilde sağlanan paralarla hükümete peşin ödemeler yaptı. Adı geçen şirket krizin başgöstermesi ile birlikte elindeki teminatlara dayanarak Osmanlı hükümetine 6.000.000 frank ödeme yapılması konusunda teklifte bulunmuş, ancak bu teklifi kabul edilmemişti. Piyasaya borcu 300.000 sterlin olan şirket, normal koşullarda sahip olduğu varlıklarla taahhütlerini karşılayabilecek durumdaydı. Fakat kriz ortamında gerekli tutarları tedarik edememesi nedeniyle faaliyetlerini durdurmak zorunda kalmıştı. Buna karşılık poliçeleri büyük oranda Francis Ede, Son, and Co. üzerine çekilmiş bulunan İzmirli tüccarlar henüz malları sevk etmediklerinden dolayı daha rahat bir konumda bulunmaktaydı. Her yıl düzenli olarak yapılan yeni yıl eğlenceleri bu kötü haberler üzerine iptal edilmişti. Gazete haberlerinde, tüccarların kendi itibarlarını korumak için ellerindeki tüm nakitleri Fransa'ya ve İngiltere'ye yolladıkları, bu çerçevede Şubat başında 2.000.000 frankın Fransa'ya gönderildiği, Union Financière'in piyasadan çektiği beşlik ve altılıkların dahi Banque de France'a gerçek (içerdiği gümüş) değerlerine yakın tutarlardan depo edildiği zikredilen diğer hususlardı⁴⁷.

Osmanlı mallarını hem ihraç eden hem de Avrupa mallarının ithalatını sağlayan şirketlerin zincirleme bir şekilde başlayan iflâsları Osmanlı hükümetini harekete geçirdi. Özellikle en büyük şirket konumundaki Francis Ede, Son, and Co.'nun kurtarılması için İstanbul'da birtakım görüşmeler yapılmaya başlanması, bu şirket üzerine çekilen poliçelerin karşılanacağına dair olumlu havanın esmesine yol açtı. 1861 yılı Şubat ayı başında ise Osmanlı hükümetinin, bu şirketin poliçelerinin karşılanabilmesi için 200.000 sterlin tutarında bir fon tahsis ettiğine dair bir haber çıktı⁴⁸.

Şubat ayında zincirleme iflâsların devam ettiği görülüyor. *The Times* gazetesinde yayınlanan haberlere göre yaşanan bu olayların etkisiyle

⁴⁷ a.g.g., 9 Şubat 1861; 22 Şubat 1861.

⁴⁸ a.g.g., 25 Ocak 1861; 2 Şubat 1861; 5 Şubat 1861.

Paris'te mukim Gomidos, Panos, and Co. ile Viyana'da mukim Levant ticaretiyle uğraşan Marco Adutt şirketi faaliyetlerini durdurmuştu⁴⁹. Benzer şekilde büyük Rum şirketlerinin batışıyla birlikte, 1842 yılından bu yana Manchester'da faaliyette bulunan Scarlato M. Mavrogordato and Co., F. Whittall and Co., Lutrari and Co., Armstrong, Pelton and Co. adlı şirketler Levant'tan ödemelerin yapılmaması nedeniyle faaliyetlerini durdurmak zorunda kalmışlardı⁵⁰.

Mirés üzerine çekilen poliçelerden vadesi gelenlerin Osmanlı hükümetince karşılanacağına dair yine *The Times* gazetesinde yayınlanan haberler, Levant ticareti ile uğraşan tüccarlar arasında olumlu hava estirmişti. Bununla beraber konu hakkında ayrıntılı bilginin olmayışı nedeniyle ticaretin durma noktasına geldiği, hatta iki büyük şirketin daha yükümlülüklerini yakında yerine getiremeyecek duruma geleceğine dair söylentiler ortalıkta dolaşmaktaydı. Marsilya'dan alınan haberlerde ise krizden 31 şirketin etkilendiği söylenmekteydi⁵¹.

Marsilya ve Londra'daki Rum tüccarların taahhütlerinin yavaş yavaş karşılanmasıyla bölge ticaretinde güvenin tekrar hâkim olmaya başladığı *The Times* gazetesinde yayınlanan haberde ifade edilmekle birlikte faaliyet durdurma haberleri devam etmekteydi. Mart ayının ilk haftasında Pietroni and Draper adlı küçük bir şirketin faaliyetlerini durdurduğu ancak taahhütlerinin 20.000 sterlin gibi düşük bir seviyede olduğu bildirilmektedir⁵². Gazetelerde alacaklılar tarafından yapılan toplantılara ilişkin haberlerden bölge ile ticaret yapan Bello Brothers, E. Vitalis, G.P. Zolas, Cuppa, Brothers, and Co. ve Schilizzi and Vuross adlı şirketlerin de faaliyetlerini durdurdukları anlaşılmaktadır. Bu şirketlerden Cuppa, Brothers and Co. adlı şirketin toplam taahhütleri 70.000 sterlin olup kayda değer bir kısmı İstanbul piyasası ile ilgiliydi⁵³.

Poliçelerin ödenmesiyle belli bir rahatlama beklenen ticarî hayatta özlenen baharın bir türlü gelmediği anlaşılmaktadır. Bu arada Osmanlı

⁴⁹ a.g.g., 12 Şubat 1861.

⁵⁰ a.g.g., 18 Şubat 1861.

⁵¹ a.g.g., 25 Şubat 1861; 26 Şubat 1861.

⁵² a.g.g., 7 Mart 1861.

⁵³ a.g.g., 28 Şubat 1861; 9 Mart 1861; 21 Mart 1861; 26 Mart 1861; 12 Nisan 1861.

hükümetinin yeniden kaime emisyonuna gideceğine dair haberler olayların üzerine tuz biber ekmekteydi⁵⁴. Bütün mal varlıklarını nakite tahvil ederek taahhütlerini karşılamaya çalışan Rum tüccarların önüne çıkan beklenmedik engel ise Paris'te poliçelerin kabulü ile ilgili kısıtlamaların ortaya çıkmasıydı⁵⁵. Tüccarların likidite krizine girmeleri üzerine ellerinde bulundurdukları esham-ı cedide ve hazine tahvillerini nakde dönüştürmek için piyasaya sürmüşler, bu durum bunların fiyatlarında %5-6 düzeyinde ciddi düşüşlerin yaşanmasına yol açmıştı⁵⁶. Osmanlı hükümetinin artık Mirés üzerine çekilen poliçeleri karşılayacağı ve krizden çıkılacağına yönelik beklentilerin arttığı bir dönemde Banque de France tarafından İstanbul menşeli poliçelerin iskontoya kabul edilmemeye başlanması yeni bir iflâslar zincirinin oluşmasına neden olmuştu⁵⁷.

Fransız *Le Monde* gazetesinden alınan haberde Marsilya'da poliçelerin protesto edilmesinden dolayı iki büyük şirketin faaliyetlerini durdurmak zorunda kaldığını daha küçük çaplı 17 şirketin de sırada beklediği bildirilmektedir. 15 Nisan itibarıyla 37 milyon franka ulaşan protestolu senetler büyük oranda Rum ticaret evlerine ait bulunmaktaydı. Faaliyetlerini durduran iki büyük şirket ise Gabriel Hava and Co. ile Demetrius Baltazzi and Co. adlı şirketlerdi⁵⁸. Fransa'da poliçelerin iskontoya kabul edilmemesinden en fazla zarar gören Rum şirketleri krizin giderek büyümesi üzerine bir toplantı yaparak J.E. Coleman ve E.W. Edwards adlı şahısları Paris'e göndererek banka ile görüşme yapma konusunda görevlendirmişlerdi⁵⁹.

Diğer taraftan krizin artan boyutları karşısında Banque de France iki üst düzey yöneticisini Marsilya ve İstanbul'a gönderirken İngiliz hükümeti de Osmanlı hükümetinden yapılan talebe olumlu cevap vererek malî konularda yardımcı olmak üzere iki görevlinin İstanbul'a gönderilmesine

⁵⁴ a.g.g., 8 Mart 1861; 12 Mart 1861; 21 Mart 1861;

⁵⁵ a.g.g., 26 Mart 1861;

⁵⁶ *Ceride-i Havadis (CH)*, 11 Şevval 1277 (22 Nisan 1861), nr.1036.

⁵⁷ *The Times*, 18 Nisan 1861.

⁵⁸ a.g.g., 20 Nisan 1861; 22 Nisan 1861; *CH*, 11 Şevval 1277 (22 Nisan 1861), nr.1036.

⁵⁹ *The Times*, 25 Nisan 1861, 27 Nisan 1861.

karar verdi⁶⁰. İstanbul'a Rum şirketleriyle ilgili sorunu çözmek ve alacakların ödenmesi konusunda anlaşma yapmak üzere görevlendirilen Banque de France başkan yardımcısı M. Doyen'e İzmirli banker M. Cousiniery ile bir de muhasebeci eşlik etti⁶¹. İngiliz hükümeti tarafından oluşturulan ekip ise Board of Trade görevlileri Lord Hobart ve Foster'dı⁶².

Ancak Rum şirketlerine ait yüklü miktarda poliçelerin vadesinin yaklaşması ve bunların nasıl ödeneceğine dair belirsizliğin sürmesi diğer şirketleri de faaliyetlerini durdurma noktasına getirmiş, piyasanın iki güvenilir şirketi Lascaridi and Co. ile Theodore Ralli, Sons, and Co. da ödemelerini durdurdıklarını açıklamışlardı⁶³. *The Times* gazetesinde yayınlanan bir haberde Rum şirketlerinin krizin tırmanmaması için ellerinden gelen tüm gayreti sarfetmelerine karşın Banque de France tarafından izlenen politika nedeniyle Londra'daki şirketlerin tekrar iflâsla yüz yüze geldikleri, oysa Londra ve Marsilya'daki şirketlere ait sıkıntı doğuran tutarın 600.000 sterlini aşmadığı yorumu yapılmaktaydı⁶⁴. Lascaridi ve Ralli'yi Londra, Marsilya ve İstanbul'da şubeleri bulunan Alexiadi, Delta and Co.'nun faaliyetlerini durdurma kararı izledi⁶⁵. Mayıs ayının sonuna doğru ise Levant ticaretinin en güvenilir şirketlerinden olan M. Antoine Psichari'nin faaliyetlerini durdurduğuna dair haberle birlikte İstanbul'da döviz kuru 1 sterlin=155 kuruş seviyesine çıkmıştı⁶⁶. Kriz ortamını fırsat bilen spekülâtorler ise her zaman olduğu gibi çeşitli entrikalar yoluyla kur oyunlarına başlamışlardı⁶⁷.

⁶⁰ a.g.g., 20 Nisan 1861; 25 Nisan 1861.

⁶¹ *Tercüman-ı Ahval (TA)*, 18 Şevval 1277 (29 Nisan 1861), nr.28; *The Times*, 9 Mayıs 1861.

⁶² 26 Ağustos 1861, Earl Russell'dan Sir Henry Bulwer'e, "Instructions Addressed to Her Majesty's Embassy at Constantinople Respecting Financial and Administrative Reforms and the Protection of Christians in Turkey, 1856-75", *BPP.*, 1877, Harrison and Sons, London, s. 29

⁶³ *The Times*, 10 Mayıs 1861.

⁶⁴ a.g.g., 9 Mayıs 1861; 10 Mayıs 1861.

⁶⁵ a.g.g., 17 Mayıs 1861.

⁶⁶ a.g.g., 24 Mayıs 1861.

⁶⁷ *TA*, 16 Zilkade 1277 (26 Mayıs 1861), nr. 40; 24 Zilhicce 1277 (3 Temmuz 1861), nr. 48.

4. Babıali'nin Soruna Yaklaşımı ve Çözümü

İstanbul'da çalışmalarına başlayan Fransız delegasyonu öncelikle Banque de France'a borçlu olan sarraf ve tüccarlarla bir araya geldi. *Ce-ride-i Havadis* gazetesinin haberine göre Galata'da yapılan toplantıda Baron Doyen, amaçlarının herhangi bir tazyikte bulunmaktan ziyade borçların kısa sürede sorunsuz bir şekilde çözüme kavuşturulması olduğunu ifade etmişti. Ancak, ilk toplantıda taraflar herhangi bir sonuca ulaşılamadan dağılmışlardı. Toplantı günü itibarıyla tüccar ve sarrafların zikredilen bankaya olan borçları 35 milyon frank civarındaydı⁶⁸.

Rum şirketleri bir taraftan kendi varlıkları ile borçlarını ödemeye çalışırken diğer taraftan Osmanlı hükümetini Fransız delegasyonu ile bir anlaşmaya varması konusunda iknaya çalışmaktaydı. Ödemelerin üstlenilmesi ve faizlerle birlikte altı aylık ödemeler hâlinde dört taksitte yapılması hususunda mutabakat sağlanarak sözkonusu teklif Fransız delegasyonuna sunuldu. Delegasyon tarafından da olumlu karşılanan teklif onay için Paris'e iletildi⁶⁹. Görüşmelerin uzamasından Paris'in bu teklife sıcak bakmadığı anlaşılınca birlikte basına yansıyan haberlerde Fransız delegasyonunun yaptığı görüşmeler neticesinde işlerin yoluna girdiğinden bahsedilmekteydi⁷⁰.

Finansal açıdan oldukça güç duruma düşen şirketler Osmanlı hükümetinin kapısını aşındırmaya devam etmişlerdir. Piyasadaki güvensizlik, İstanbul'dan çekilen poliçelerin Avrupa piyasalarında kabul edilme ihtimalini tamamen ortadan kaldırma noktasına getirdi. İstanbul'daki şirketlerin çektikleri sıkıntılar Hüdaverdioğlu Abraham'ın Babıâli'ye sunduğu 1 Haziran 1860 tarihli yazıda açık bir şekilde görülmektedir. Kendisi bir yıl önce Osmanlı hükümetine dört ay vadeli avans vermiş ve bunun karşılığında Avrupa'ya poliçe keşide etmişti. Borcun zamanında ödenmemesi üzerine ortaya çıkan kur farkı ve faizi anaparaya eklenerek üç ay vadeli yeni bir sözleşme yapıldıysa da 27 Ocak 1861 tarihinde vadesi dolmasına rağmen hükümet alacağını yine de ödeyemedi. Avrupa piyasalarına olan borçlarını ödeyebilmek için yüksek faizlerle borçlanan Abraham, mücev-

⁶⁸ CH, 16 Zilkade 1277 (26 Mayıs 1861), nr. 1041.

⁶⁹ *The Times*, 25 Mayıs 1861.

⁷⁰ CH, 23 Zilkade 1277 (2 Haziran 1861), nr. 1042.

herat ve mal cinsinden neyi varsa satmak zorunda kalarak Avrupa'ya nakletmişti. Bu transferlere rağmen Abraham, Marsilya ve Londra'da yaşanan iflâşlar ve ticarete yaşanan durgunluk nedeniyle artık bir çıkış yolunun kalmadığından bahisle hükümetten kendisine acilen ödeme yapılmasını talep etti. Dilekçesinin devamında Abraham, Banque de France veya başka tüccarların elinde bulunan poliçeleri nedeniyle kendisinin büyük tazyik altında olduğunu; poliçeleri ellerinde bulunduran üçüncü kişilerin kendisine yönelik zarar vereceklerine dair tehditler işittiğini ve durumun itibarını tamamen ortadan kaldırdığını hatta dört ay geçmiş bulunan alacakları için yeni bir sözleşme dahi yapamayacak durumda olduğunu bildirmekteydi⁷¹.

Bu arada Fransız delegasyonu Osmanlı hükümeti ile anlaşma yapmak için girişimlerini sürdürüyordu. İstanbul'a geldiklerinden itibaren geçen yaklaşık üç aylık sürede tüm gayretlerine rağmen bir sonuca ulaşamayan Fransız delegasyonundan Baron Doyen dışındaki iki kişi durumu Paris'e izah etmek üzere İstanbul'dan ayrıldı⁷². Baron Doyen 17 Ağustos 1861 tarihinde Sadarete sunduğu dilekçesinde İstanbul'daki bankerlerin Banque de France'a olan borçlarının ayrıntılarıyla birlikte bir defter şeklinde verileceğini ifade etmektedir. Ancak bütün sorun bankerlerin sıkıntıya girmesinin ana nedeni olan bu şahısların borçlarına karşılık Osmanlı hazinesinden alacaklarını teminat olarak göstermeleriydi. Osmanlı hükümetinin vadesinde yükümlülüklerini karşılayamaması şirketleri zor durumda bıraktığından anlaşmanın sağlanabilmesi bankerlerin alacaklarının hükümet tarafından tasdik edilmesine bağlıydı. Doyen de dilekçesinde bu hususun Osmanlı hükümetince tasdik edilip edilmeyeceğini, edilecekse hangi sürede tasfiye edilebileceğini sormaktadır. Yapılan hesaplamalara göre Banque de France'a borcu olan bankerlerin isimleri ve borç tutarları şu şekildeydi (Ek 2)⁷³:

⁷¹ BOA, Sadaret Mektubi Nezaret ve Devair Kalemi (A.MKT.NZD.), 355/10.

⁷² CH, 6 Muharrem 1278 (14 Temmuz 1861), nr. 1048.

⁷³ BOA, İ.M.M., 23/998.

TABLO 1: Banque de France'a Borçları Olan İstanbullu Bankerler

<i>Bankerler</i>	<i>Vadesi Gelmemiş Poliçeler Tutarı (Frank)</i>	<i>Protesto Edilen Poliçeler Tutarı (Frank)</i>	<i>Toplam (Frank)</i>
Hüdaverdioğlu Hoca Abraham	2.415.500,00	250.000,00	2.665.500,00
Emmanuel Baltazzi	3.842.267,79	495.000,00	4.337.267,79
Jean Delta	1.159.590,00	307.000,00	1.466.590,00
Galatti	320.000,00		320.000,00
Mösyö Hava	3.282.300,00	835.000,00	4.117.300,00
Stefan Ambroise Mavrocardato	3.184.902,43	531.000,00	3.715.902,43
Sterio Cricozzo Vasilaki	2.801.971,43		2.801.971,43
George Tubini	1.494.661,43	150.000,00	1.644.661,43
TOPLAM	18.501.193,08	2.568.000,00	21.069.193,08

Kaynak: BOA., İMM., 23/998.

Sadaret tarafından incelenmesi amacıyla Maliye Nezareti'ne iletilen konu hakkında Maliye Nazırı Tevfik Paşa bir tezkere hazırlayarak 13 Eylül 1861 tarihinde Sadaret'e sundu. Tevfik Paşa, Baron Doyen tarafından sunulan defterler üzerinde yaptırdığı inceleme neticesinde bankerlerin hazineden 8.024.644,5 frank alacaklı olduklarını ve bu paranın 18 ayda eşit taksitler hâlinde Banque de France'a ödenmesini önermekteydi. Diğer taraftan Tevfik Paşa hazineden daha fazla alacağı olan George Tubini ve Psichari'ye kalan bakiyelerin kendilerine ödenmesi, Vasilaki, Mavrocardato ve Hoca Abraham'ın hazineden alacaklarının ise Banque de France'a olan borçlarının altında kaldığından kalan kısımların kendileri tarafından karşılanması gerektiğini ifade etmişti. Paşa, bu durumun ilgili bankaya bildirilmesinin uygun olacağını, ayrıca poliçelerin ödenmemesinden kaynaklanan gecikme faizlerinin sözleşme gereği Banque de France'a ödenmesinin gerekli olduğuna işaret etmişti. Ayrıca sözkonusu tutarlar üzerinden daha önce komisyon ödenmiş olması nedeniyle tekrar komisyon ödenmesinin hazineyi zarara uğratacağı belirtilerek bu yöndeki bir şarta da karşı çıkmıştı.

Maliye Nazırı Tevfik Paşa tarafından yapılan önerilere uygun olarak toplam 8.024.644,5 franklık borcun ilk taksitinin 27 Ekim 1861 tarihinde olmak üzere 18 ayda eşit taksitler hâlinde ilgili bankaya ödenmesi husu-

sunda sözleşme imzalanması ve bu işlemler için sadece faiz ödenip komisyon ödenmemesi kararlaştırıldı⁷⁴.

TABLO 2: Osmanlı Hükümeti Tarafından Ödenmesine Karar Verilen Tutarlar

Bankerler/ Tüccarlar	Anapara Alacakları (Frank)	Faiz ve Komisyon Alacakları		Toplam Alacakları (Frank)	Kendisine Ödenmesi Gereken (Frank)	Bankaya Ödenmesi Gereken (Frank)
		Tarihi	Tutar (Frank)			
George Tubini	2.874.973,00	12.06.1861 tarihine kadar	392.430,00	3.267.403,00	1.622.742,00	1.644.661,00
Psichari	843.952,00			843.952,00	543.952,00	300.000,00
S.A. Mavrocardato	2.132.929,00	12.09.1861 tarihine kadar	528.844,50	2.661.773,50		2.661.773,50
S.C. Vasilaki	1.020.000,00	03.09.1861 tarihine kadar	133.722,00	1.153.722,00		1.153.722,00
Hüdaverdioğlu Hoca Abraham	2.264.488,00			2.264.488,00		2.264.488,00
TOPLAM	9.136.342,00		662.566,50	10.191.338,50	2.166.694,00	8.024.644,50

Kaynak: B.O.A., İ.MM., 23/998.

Uzun süredir bankerlere sıkıntı veren ve bölgeyle ticaret yapan çok sayıda şirketin faaliyetlerini durdurmasına neden olan krizin yapılan anlaşma ile sona ermesi tarafları rahatlatmıştı. Osmanlı hükümeti, sorunun çözümünde tarafların iyiliklerini gözetilen tavır ve gayretlerinden dolayı 12 Eylül 1861 tarihinde Banque de France Başkanı (Guvernörü) Kont Germiny'nin ikinci dereceden, Baron Doyen'in ise üçüncü dereceden Nişan-ı Âli madalyasıyla taltiflerine karar verdi⁷⁵. Yaklaşık beş aylık çalışma sonunda borçların tasfiyesi konusunda nihâî anlaşmanın sağlanması üzerine Baron Doyen Paris'e geri döndü⁷⁶.

Yukarıdan beri anlatılanlar bir araya getirildiğinde ortaya çıkan genel sonuç 19. yüzyılda artan dış ticaret hacmi ile ülke ekonomilerinin birbirine daha entegre hâle gelmiş olduğudur. Uluslar arası ticaret yapan tüccarların aynı zamanda bankerlik faaliyetleri ile sermaye sıkıntısı çeken

⁷⁴ B.O.A., İ.MM., 23/998.

⁷⁵ BOA, İ.HR, 187/10438.

⁷⁶ CH, 17 Rebiyülevvel 1278 (22 Eylül 1861), nr. 1058.

ülkelerin kamu maliyelerinin finansman ihtiyaçlarını Avrupa finans piyasaları üzerinden gidermeye çalışmaları, bu entegrasyonu güçlendiren önemli bir faktördür.

Osmanlı Devleti örneğinden de açık bir şekilde görüldüğü gibi hazinenin kısa vadeli finansman ihtiyacını Avrupa finans piyasalarından sağlayarak karşılayan bankerlere gereken ödemeleri yapamaması ile kriz zincirleme bir şekilde Avrupa finans piyasalarına sıçrayarak bulaşıcı bir etki gösterdi. Söz konusu finansman sisteminin kesintiye uğramasının, diğer bir ifadeyle Galata bankerleri açısından saadet zincirinin kopmasının Osmanlı Devleti'nin borçlarını zamanında ödeyememesinden daha öte nedenleri vardır. *Ceride-i Havadis* gazetesinin 7 Kasım 1860 tarihli nüshasında yayınlanan bir haber bankerler tarafından kurulan sistemin kırılma nedenini ve krizin yaklaştığını açık bir şekilde gözler önüne sermektedir⁷⁷.

“Öteden beri Galata’da mukîm bazı sarraflar usûl-i ticaret üzere üç ay vade ile Londra ve Marsilya ve mahall-i saireye çekdikleri poliçe senedatının şâmil olduğu meblağı sonradan nakid akçe göndermek veyahud orada kendi ticaretleri hasılâtına havale eylemek ile tesviye etmeyip müddet-i mezkûre inkızasında diğer bir poliçe irsaliyle bunun noksan ile orada bankaya iskonto ettirilerek yani kırdırılarak evvelki poliçenin bedeli itâ etmekte ve bu suret-i mütevâliye ile sandıklarından bir para çıkmaksızın hayli sermaye tahsil ve Avrupa bankalarına %4-5 faiz verdikleri hâlde kendileri burada fahiş faiz alarak küllî temettü eylemektedirler. Şu hareket zahiren mücâz ve mutabık usûl gibi görünüyor ise de hakikatte böyle olmayıp çünkü bir adam derece-i iktidarı demek olan itibarından ziyade halkın akçesiyle temettü eylediği hâlde hakkında gösterilen emniyeti suistimal etmiş demek olacağına ve merkûm sarrafların muâmelât-ı mezkûreden nâşi el-an Londra ve mahall-i saire sarraflarına deynleri tahminen beş milyon liraya bâliğ olup bir taraftan dahi tezâyüd etmekte bulunduğu mebni Avrupa sarrafları şu hâlin müntic olabileceği sû-i avâık mülâhaza ile Galata sarraflarının vadesi hulûl eylemiş olan deynlerinin tesviyesi zımnında bu taraftan göndermekte oldukları poliçe senedatını iskonto etmekte suûbet ve ta’lil göstermeğe başlamış olmaları ile min bad Dersaâdet’ten nukûd irsaline mecbur olacakları rehîn- i rütbe-i tahkikattır.”

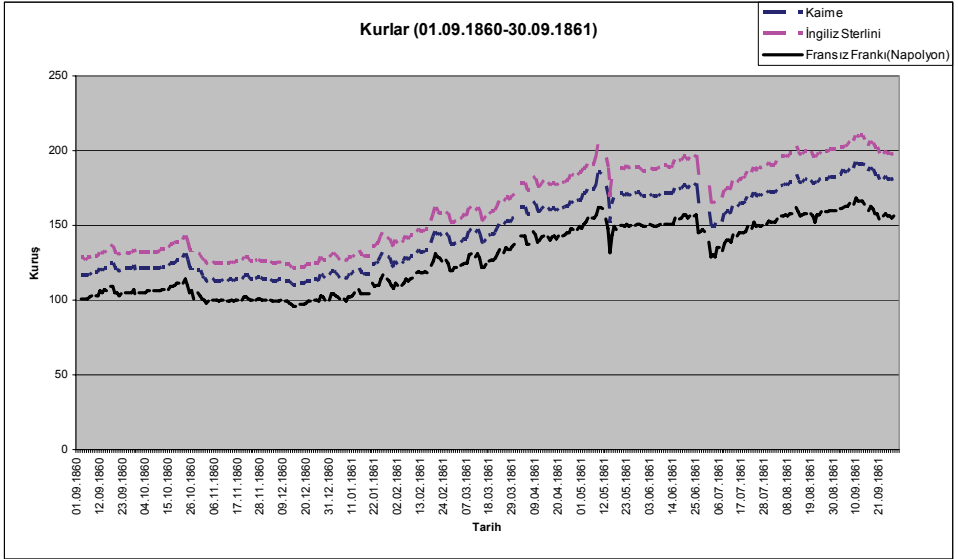
⁷⁷ CH, 22 Rebiyülevvel 1277 (7 Kasım 1860), nr. 1012.

Gazete haberinden de görüleceği gibi sorunun önemli bir kısmı Osmanlı Devleti'nin Galata bankerlerine olan borçlarını zamanında ödeyememesinden; diğer kısmı ise kurulan finansman sisteminin kendi yapısından kaynaklanmaktaydı. Mevcut saadet zincirini gören sermayesiz bir takım kimseler sistemin içine dahil olarak poliçe hacminin gereğinden fazla artmasına yol açmış ve zincirin kopmasına neden olmuşlardı⁷⁸. Tehlikenin yaklaştığını gören Avrupalı bankerlerin poliçeleri iskonto etmeyecek karşılığını nakit olarak talep etmeye başlamaları neticesinde, öncelikle sermayesiz olarak bu işe girişinler tasfiye olmaya başlamış; ancak ilişkilerin iç içe geçmesi nedeniyle muteber bankerleri de krizin içine çekmişlerdi. *Tercüman-ı Ahval* gazetesinde yayınlanan bir haberde ise Galata bankerlerinin Osmanlı hükümetinden olan alacaklarını vadesinde tahsil edemediklerine dair öne sürdükleri gerekçenin tam olarak gerçeği yansıtmadığını, kendilerini temize çıkarmak için hükümete itibarsızlık atfetmeye çalıştıkları ifade edilmektedir⁷⁹.

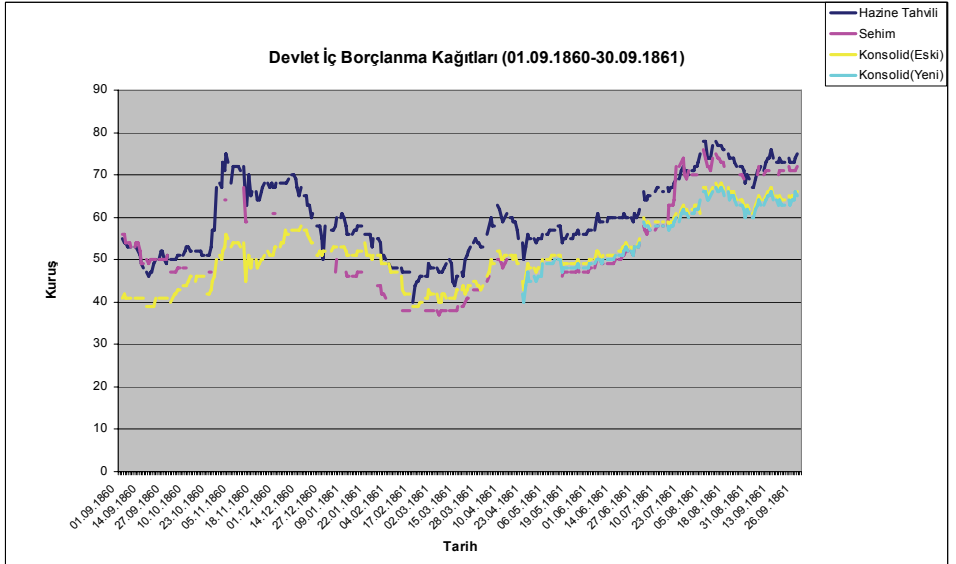
⁷⁸ TA, 12 Recep 1277 (24 Ocak 1861), nr. 15; CH, 11 Şevval 1277 (22 Nisan 1861), nr. 1036; "The Engagements of M. Mirès", *Bankers' Magazine (London)*, Nisan 1861, s. 279-280. Adı geçen derginin haberinde kriz ile sağlam şirketlerin test edildiği, ancak krizin aşılabilmesi için çok büyük dikkat ve sağduyuya ihtiyaç olduğu belirtilmektedir. Buna neden olarak poliçe ticaretinin aşırı boyutlara vardığı, riskin arttığı, öncül Rum ticaret evlerinden cesaret alan ikinci ve üçüncü sınıf tüccarların bol miktarda olduğu, sermayesiz iş çevirmeye kalkan bu tüccarların (ayrık otlarının) temizlenerek yerlerini hem sermaye hem de karakter olarak daha muteber tüccarlara bırakmasının beklendiği ifade edilmektedir. Haberde "*Her Rum'un bir tüccar olma arzusunda*" olduğunun belirtmesi yaşanan krizin boyutlarını göstermektedir.

⁷⁹ Haberin metni şu şekildedir: "Fransa ile alış verişi olan Dersaadet sarrafının hesap ve hâllerini yoklamak üzere Fransa Bankası tarafından mahsus bir memur gönderilmiş olduğundan mûmâileyhin bugün Dersaadet'e vâsıl olacağı kurye-i devriyanda mervîdir. Memur-ı mûmâileyhin bu vechile gönderilmesi hakkında mezkûr bankanın ittihaz ettiği tedabir pek yolundadır. Zira sermayesiz milyonlarca para kazanmağa alışmış olan ânîfû'z-zıkr sarraflar Türkistan'ın itibarına olarak tahammüllerinden ziyade akçeyi zimmeterine geçirip vadesi hulûlünde tecdîd ettiğinden ve üç beş kere böylece kullandıktan sonra bir gün mutlaka para vermeleri iktiza ettiği ve bir suretle uydurup kapatmadıkları hâlde hükümet-i seniyyede pek çok alacakları var ise de vakt ü hâl icabınca verilmiyor deyü alacaklarına ilân ve fi'l- vaki' hazâin-i celîlede matlûbatı bulunduğunu mübeyyin bir takım sergi ve senedat-ı mezbûreye mukabil hazâin-i mezkûreye olan düyûnunu ketm ü ihfâ etmekte ve böylece hazine-i Devlet-i Aliyye'ye bir itibarsızlık ve bu yüzden umûm halkın dîçâr-ı zarar ve ziyân olmasına dahî sebep vermektendirler" (TA, 18 Şevval 1277 (29 Nisan 1861), nr. 28).

Sonuç olarak, ülke ekonomilerinin bu şekilde birbirlerine entegre olması, sermayenin sağlandığı ülkeler ile sermayeyi kullanan ülkeleri aynı potanın içine sokmakta ve ülke iktidarlarının bağımsız karar alma imkânlarını ortadan kaldırmaktadır. Osmanlı Devleti'nin gereken krediyi temin edememesi hâlinde kendi vatandaşlarının zarara uğrayacağını bilen İngiltere ve Fransa, farklı saiklerle Osmanlı hükümetinin taleplerine kayıtsız kalmışlardır. İngiliz hükümetinin daha çok piyasa kurallarının kendi kendine işlemesi gerektiği yönünde benimsediği politika gereği müdahale etmediği bu kredi işlemine Fransız hükümeti daha çok siyasî çıkarları gözeterek girmemişti. Osmanlı hükümeti sözkonusu siyasî çıkarları ekonomik olarak oluşacak zararlardan daha önde tutarak piyasaya yaptığı müdahale sonucunda kredi temin edememişti. Alınacak kredi ile Avrupa piyasalarına olan borçların ödenecek olması nedeniyle fonların tekrar bu piyasalara transfer edileceği ve meydana gelen iflâslar sonucunda oluşacak krizin en azından ötelenmesi sağlanacakken bu yola gidilmeyerek sistemin çökmesi yönünde tercih kullanılmıştı. Nihayetinde ise Osmanlı hükümeti mümkün olduğunca borçlarına sadık kalma yönünde gayret göstermeye çalışmasına rağmen olayların İngiltere ve Fransa ile dış ticareti durduracak noktaya gelmesi üzerine bir nevi rest çekerek bu işin sorumluluğunun ilgili ülkelerde (çoğunlukla Fransa'da) olduğunu söyleyebilmiştir. Bu rest sonunda İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı hükümetinin yardımına tekrar koşması globalleşen bir dünyada siyasî bağımsızlıklarını hâlen koruyan borçlu ülkelerin ellerinin bir anlamda güçlendiğini; buna mukabil gelişmiş ülke piyasalarının kırılganlığının ve kriz üretme potansiyelinin arttığını göstermektedir.

Kaynak: *Journal de Constantinople* (01 Eylül 1860-21 Eylül 1861)

Kaynak: *Journal de Constantinople* (1 Eylül 1860-21 Eylül 1861)

Ek 1. Levant Ticaretinde İfâsa Sürüklenen Firmalar

	<i>Francis Ede, Son, and Co.¹</i>	<i>P. C. Salvago²</i>	<i>S. P. Zizimias</i>	<i>D. Navone³</i>	<i>Bello Brothers⁴</i>	<i>Theodore Ralli, Sons, and Co.⁵</i>	<i>P. Hava and Co.⁶</i>	<i>A. Psichari⁷</i>
Faaliyet Durdurma Tarihi	19.01.1861	26.01.1861	26.01.1861	26.01.1861	02.03.1861	09.05.1861	03.05.1861	23.05.1861
Ödenecek Poliçeler	442.403	24.761	63.194	37.686	96.335	94.384	106.681	40.253
(-) Poliçe Çekenlerden Beklenen Tahmini Ödeme	318.913		3.350	13.714	22.609	51.179	79.669	
Poliçelerden Dolayı Sağlanması Gereken Tutar	123.490		59.844	23.972	73.726	43.205	27.012	
Diğer Taahhütler	32.853	17.898	6.192	7.256	19.784	31.581	39.953	12.000
Toplam Pasifler	156.343	42.659	66.036	31.228	93.510	74.786	66.965	52.253
Toplam Varlıklar	57.840	29.871	10.254	4.458	105.508	98.646	68.285	107.578

¹ Francis Ede, Son, and Co.'nun kendi üzerine poliçe çekenlerden beklediği tahmini ödeme tutarı 318.913 sterlinin 224.600 sterlinlik kısmı İstanbul'daki iş ortağı Black and Co. ya ait bulunuyor. Faaliyetin durdurulduğu 19 Ocak 1861 tarihindeki yükümlülüklerin toplamı 941.305 sterlindi. Osmanlı hükümetine Black and Co. tarafından geçen yıl Mayıs ayında verilen 183.000 sterlin ile Haziran ayında verilen 181.000 sterlin bu firma üzerine çekilen poliçelerle karşılanmıştır. Eldeki toplam varlık tutarı 57.840 sterline ek olarak borçluların vadesi gelen borç tutarı 107.492 sterlindir (*The Times*, 6 Şubat 1861).

² P.C.Salvago'nun İstanbul'da bulunan ticaret evlerinin vadesi gelen tutarlarının toplamı 12.187 sterlindir (*The Times*, 14 Şubat 1861)

³ D.Navone için problemin kaynağı İzmir'de bulunan D.Parodi and Son'un 10.616 sterlin, İstanbul'da bulunan P.Ananian'a ait 13.355 sterlin tutarındaki alacaklardır. Adı geçen borçlular taahhütlerini yerine getireceklerini beyan etmişlerdir (*The Times*, 22 Şubat 1861)

⁴ Bello Brothers'ın faaliyetlerini durdurmasının nedeni iskonto faaliyetleri, diğer ticaret evlerinin ödemelerini durdurması ve Doğu'dan herhangi bir ödemenin yapılmamasıdır. Alacaklılar Bello Brothers'ın borçlarını tasfiye planına kabul etmiş bulunuyorlar (*The Times*, 9 Mart 1861)

⁵ Theodore Ralli, Sons, and Co. firması için verilen rakamlar Marsilya ve Londra şubelerinin toplulaştırılmış rakamlarını içermektedir. Firmanın Odessa ve Kalküta şubelerinin borçları bulunmakla birlikte genel olarak durumu iyi görünmektedir. Şirket, borçlarını tasfiye amacıyla İstanbul'daki varlıklarını nakite dönüştürerek Avrupa'ya transfer etmektedir (*The Times*, 29 Mayıs 1861).

⁶ P. Hava and Co., Odessa, İstanbul, Marsilya ve Londra'da faaliyeti göstermektedir. Odessa şubesi taahhütlerini vadesinde yerine getirebilecek durumdadır. İstanbul'un taahhütleri 5.000 sterlin olup bunların tamamına yakını Black and Ede'nin poliçelerinden oluşmaktadır(*The Times*, 31 Mayıs 1861).

⁷ Firma İstanbul ve Londra'da faaliyet göstermektedir. Taahhütlerin büyük oranda yerine getirilmesi beklenmektedir. Osmanlı hükümetinden 44.000 sterlini bazı öşürler için ödenen avanslar olmak üzere 95.892 sterlinlik alacak ve 15.000 sterlinlik mülk bulunmaktadır. İstanbul şubesi borçlarını ödeyebilmek için sözkonusu alacak ve varlıkları realize etmeye çalışmaktadır (*The Times*, 20 Haziran 1861)

Ek 1. Levant Ticaretinde İfâsa Sürüklenen Firmalar (Devam)

	<i>Alexiadi, Delta, and Co.</i> ⁸	<i>Lascariadi and Co.</i> ⁹	<i>Leone Rodocanachi and Co.</i> ¹⁰	<i>Scarlato M. Mavrogordato and Co.</i> ¹¹	<i>M. Adutt</i>	<i>G. P. Zolas</i> ¹²	<i>Cuppa, Brothers, and Co.</i> ¹³	<i>Demetrius Baltazzi</i> ¹⁴
Faaliyet Durdurma Tarihi	16.05.1861	09.05.1861	21.01.1861	11.02.1861				29.03.1861
Ödenecek Poliçeler	93.697	200.313						
(-) Poliçe Çekenlerden Beklenen Tahmini Ödeme	9.550	9.100						
Poliçelerden Dolayı Sağlanması Gereken Tutar	84.147	191.213			15.056			
Diğer Taahhütler	300	50.971						
Toplam Pasifler	84.447	242.184	101.746	35.000		32.078	70.000	220.000
Toplam Varlıklar	123.581	133.433	133.320		11.224	58.001		

⁸ Eylül 1860 tarihinde 450.000 sterlin, Ocak 1861 tarihinde 210.000 sterlin olan taahhütler büyük oranda azaltılmıştır. Firmanın sıkıntıya girmesi Osmanlı hükümetinin ödeme yapmamasından kaynaklanmaktadır. Marsilya şubesinin 40.000 sterlin yükümlülüğü buna karşın 20.000 sterlin varlığı bulunmaktadır. Osmanlı hükümetinin borçlarını ödemesi durumunda firma taahhütlerini karşılayabildiği gibi 80.000 ila 100.000 sterlin civarında bir fazlaya sahip olacaktır (*The Times*, 28 Haziran 1861)

⁹ Firma Marsilya ve Londra'da faaliyet göstermektedir. Alacaklarının teminatlı olması ve bazı ticaret evlerinin borçlarını ödemesi durumunda firma sahipleri mal varlıklarına başvurmadan sıkıntıyı atlatabilecek durumda bulunmaktadır (*The Times*, 29 Haziran 1861)

¹⁰ Firma Londra, Liverpool, Marsilya, Iskenderiye, Kahire ve İstanbul'da faaliyet göstermektedir. Mal varlığının oldukça geniş olması nedeniyle taahhütlerin tasfiyesinde sıkıntı yaşanmayacaktır (*The Times*, 25 Ocak 1861).

¹¹ Scarlato M. Mavrogordato and Co. nun varlıklarını taahhütlerinin oldukça üzerinde bulduğundan, tasfiye açısından bir sıkıntı görünmüyor (*The Times*, 18 Şubat 1861).

¹² Manchester ve İstanbul'da faaliyette bulunan G.P. Zolas taahhütlerini fazlasıyla karşılayabilecek varlığa sahiptir (*The Times*, 21 Mart 1861).

¹³ Cuppa, Brothers, and Co.nun taahhütlerinin önemli bir kısmının teminatlı olduğu ve İstanbul'da faaliyet gösteren büyük firmalardan birine ait olduğu ifade ediliyor (*The Times*, 29 Mart 1861).

¹⁴ Demetrius Baltazzi firmasının toplam yükümlülük miktarının 200.000 sterlinlik kısmının Fransa, 20.000 sterlinlik kısmının ise İngiltere piyasasına ait olduğu belirtiliyor (*The Times*, 22 Nisan 1861). Diğer firmalar ile ilgili Notlar:

- Schillitz ve Vuros'un ödenecek poliçelerinden yapacağı tahsilatlar düşüldükten sonra mevcut varlıklar tarafından karşılanması gereken tutarın 31.893 sterlin olacağı, İngiltere'deki varlık mevcudunun ise 16.386 sterlin olduğu belirtiliyor. İstanbul'daki şubenin borcu ise 17.796 sterlin olup varlıkları 7.500 sterlin'dir (*The Times*, 27 Şubat 1861).

- Levant ticareti ile uğraşan F. Whittall and Co., Lutrari and Co., Armstrong, Pelton, and Co. firmalarının taahhütleri fazla olmayıp mevcut varlıklarını taahhütlerini rahatlıkla karşılayabilecek durumdadır (*The Times*, 18 Şubat 1861).

- E. Vitalis'in mevcut varlıkları tarafından karşılanması gereken borç tutarının 25.124 sterlin buna karşın varlıklarının 15.425 sterlin olduğu belirtiliyor. İstanbul'daki şubeye ait 20.000 sterlin sermaye bulunuyor (*The Times*, 28 Şubat 1861).

- Faaliyetini durduran Levant ticareti ile uğraşan Pietroni and Draper adlı firmanın yaklaşık 20.000 sterlin tutarında taahhüti bulunmaktadır (*The Times*, 7 Mart 1861).

Ek 2. Bankerlerin Bank of France'a olan borçları ile Osmanlı Hükümeti'nden alacaklı oldukları tutarların dökümleri

Bankerler/ Tüccarlar	Bankaya Ödenmesi Gerekten				Hazine Den Alacağı				Karşılığı	Müteahhir ve diğer şahıslar	
	Vadesi Gelmemiş Poliçeler Tutarı (Frank)	Protesto Edilen Poliçeler Tutarı (Frank)	Toplam (Frank)	Anapara Alacakları (Frank)	Faiz ve Komisyon Alacakları		Toplam Alacakları (Frank)	Frank Karşılığı Toplam Değeri			Gösterilen Gelir Kaynağı
					Tarih	Tutar (Frank)					
George Tubini	1.494.661,43	150.000,00	1.644.661,43	2.874.973	12.06.1861 tarihine kadar	392.430,00	3.267.403,00	2.874.973	Ohri Aşar Bedelinden	Misakoğlu Vartans	
									Narde Aşar Bedelinden	Misakoğlu Vartans	
									Silivri Rusumat Bedelinden	Misakoğlu Vartans	
									Ankara Rusumatından	Misakoğlu Vartans	
									Kıbrıs Rusumatından	Aşnaoğlu	
									Karasi Rusumatından	Aşnaoğlu	
									Aydın Aşar Bedelinden	Mübayaaçoğlu Agop	
									Menteşe Aşar Bedelinden	Mısırlıoğlu Andon	
									Siroz Rusumatından	Peştemalçioğlu Oseb	
									Selamik Rusumatından	Peştemalçioğlu Oseb	
									İslimiye Rusumatından	Cilacıoğlu ?	
									İçli Rusumatından	Cilacıoğlu ?	
									Tirnovi Rusumatından	Kapamacıoğlu Kevonk	
									Kenğiri Rusumatından	Şişmanoğlu Yovan	
									Kastamonu Rusumatından	Şişmanoğlu Yovan	
									İzmir Rusumatından	Manukoğlu Manuk	
									Bozok Rusumatından	Manukoğlu Manuk	
								Niğde Rusumatından	Aleksan		
								Denizli Aşarından	Gülgüloğlu Ohannes		
								Bolu Rusumatından	Gülgüloğlu Ohannes		
								Aydın Rusumatından	Gülgüloğlu Ohannes		
								Edirne Rusumatından	Hallacıoğlu Karan		
								Drama Rusumatından	Kaysertli Tumacan		
								Hüdevendigar Rusumatından	Kaysertli Tumacan		

Ek 2. Bankerlerin Bank of France'a olan borçları ile Osmanlı Hükümeti'nden alacaklı oldukları tutarların dökümleri (Devam)

Bankerler/ Tüccarlar	Bankaya Ödenmesi Gereken				Hazineden Alacağı					
	Vadesi Gelmemiş Poliçeler Tutarı (Frank)	Protesto Edilen Poliçeler Tutarı (Frank)	Toplam Alacakları (Frank)	Anapara Alacakları (Frank)	Faiz ve Komisyon Alacakları		Toplam Alacakları (Frank)	Karşılığı		
					Tarih	Tutar (Frank)		Frank Karşılığı Toplam Değeri	Gösterilen Gelir Kaynağı	Müteahhit ve diğer şahıslar
George Tubini								350.068,00	Saruhan Rusumatından	Bağcıvanoğlu Dimitraki
								640.000,00	Kıbrıs Gümrük Bedelinden	Peştemalcioglu Oseb
								516.270,00	Filibe Rusumatından	Mumcuoglu Mıgırdiç
								17.833,00	Burdur Rusumatından	Beğleroglu Ağop
								28.620,00	Narde Rusumatından	Bağcıvanoğlu Kevorik
								55.003,00	Erdek Rusumatından	Hacı Halil Efendi
								133.336,00	Biga Rusumatından	Markaroglu Oseb
								314.172,00	Kütahya Rusumatından	Markaroglu Oseb
								1.355.000,00	Ergiri Aşarından	Taşra
								1.000.000,00	Maden-i Hümayun Aşarından	Taşra
Stefan Ambroise Mavrocardo								1.272.303,00	Mardin Aşarından	Taşra
								91.106,00	Kengri Aşarı Bedelinden	Şehbender Halil Efendi
					12.09.1861 tarihine kadar	528.844,5	2.661.773,50	726.700,00	Bozok Aşarı Bedelinden	Beğleroglu Ağop
	3.184.902,43	531.000	3.715.902,43	2.132.929				707.706,00	Hamid Aşarı Bedelinden	Cilacıoglu ?
								738.004,00	Harpur Aşarı Bedelinden	Gülgüloğlu Ohannes

Ek 2. Bankerlerin Bank of France'a olan borçları ile Osmanlı Hükümeti'nden alacaklı oldukları tutarların dökümleri (Devam)

Bankerler/ Tüccarlar	Bankaya Ödenmesi Gereken				Hazineден Alacağı				Karşılığı		
	Vadesi Gelmemiş Poliçeler Tutarı (Frank)	Protesto Edilen Poliçeler Tutarı (Frank)	Toplam (Frank)	Anapara Alacakları (Frank)	Faiz ve Komisyon Alacakları		Toplam Alacakları (Frank)	Tutarı (kurs)	Frank Karşılığı Toplam Değeri	Gösterilen Gelir Kaynağı	Müteahhit ve diğer şahıslar
					Tarih	Tutar (Frank)					
Stefan Ambroise Mavrocardato								1.467.212,00	Kocaeli Aşarı Bedelinden	Bulak Bezirgan	
							1.737.400,00		Niğde Aşarı Bedelinden	Bulak Bezirgan	
							560.000,00		Burdur Aşarı Bedelinden	Bulak Bezirgan	
							1.000.000,00		Erzurum Aşarı Bedelinden	Taşra	
							2.000.000,00		Musul Aşarı Bedelinden	Taşra	
							942.315,00		Sivas Aşarı Bedelinden	Taşra	
Sterio Cricozzo Vasilaki							337.692,00		Burusa Aşarı Bedelinden	Bulak Bezirgan	
							676.906,00		Menteşe Aşar Bedelinden	Mısırlıoğlu Andon	
							213.787,50		Denizli Aşar Bedelinden	Gülüoğlu Ohannes	
		2.801.971		1.020.000	03.09.1861 tarihine kadar	133.722	1.153.722,00	2.125.625,00	Yanya Aşar Bedelinden	Nevruzoğlu Ovakim	
							433.333,40	1.020.000	Konya Ağnamından	Mübayaacıoğlu Agop	
							113.033,20		Menteşe Ağnamından	Gülüoğlu Ohannes	
Saraf Hüdavirdioğlu Abraham	2.415.500	250.000	2.665.500				585.000,00		Aydın Rusumatından	Gülüoğlu Ohannes	
							283.123,00		Denizli Rusumatından	Taşra	
Psiharan Bezirgan											
			300.000				6.000,00	843.952	İstanbul Ceziresi Canavar Rusumu Bedelinden	Tokatlıoğlu Minas	
							4.433,00		Rodos Ceziresi Canavar Rusumu Bedelinden	Tokatlıoğlu Minas	
							3.935.042,50		Rumeli Canibinde Kâin Elyevn-i malum Canavar Rusumu Hasılatından	Taşra	
Fransa Bankasına Olan Borçları Yekünü							10.191.338,50				

“THE VICIOUS CIRCLE IN THE OTTOMAN PUBLIC FINANCE AND THE COMMERCIAL CRISIS IN
1861”

Abstract

This paper aims to explain the commercial crisis after Mirés' credit in the Ottoman financial history that broke out in 1860-61. The main purpose of the Ottoman government in obtaining a credit from Mirés was to pay its short term debt to the Galata bankers at maturity. The Ottoman government was unable to pay its debt and dragged the Galata bankers into bankruptcy. Due to the fact that the Galata bankers, Greek houses in particular, financed the Ottoman government with short term loans from European markets, they were unable to pay their debt to these markets. The crisis spreaded over London and Marseilles, and many Greek houses stopped payments. The trade between Western Europe and the Ottoman State came to a stop. The fact that the French and British governments were indifferent to the forthcoming commercial crisis with no regard to the warnings of their ambassadors in Istanbul reveals that these governments, the French government in particular, were after more important political and economical interests than preventing this crisis. At the same time, this crisis presents a good example how economies come to fragile position when integrated each other and the contagion effect.

Keywords

Ottoman foreign debts, the Mirés loan of 1860, commercial crisis, failure of Greek houses, economic integration, contagion.

AVDETİLİKTEN İHTİDÂ EDEN SELANIKLI BİR KIZIN EVLİLİĞİ

*Hayrullah CENGİZ**

ÖZET

Makalede, 19. Yüzyılın son çeyreğinde Selanik'teki Avdetî cemaatine mensup Rabia Hanım ile âşığı Müslüman bir genç olan Feyzullah Efendi arasında geçen ve neticede evlilikle sonuçlanan bir kaç aylık olayın ilginç hikâyesi anlatılmaktadır. Osmanlı Devleti resmî makamları ve üst düzey bürokrasinin de müdahil olduğu bu hadise, iki kişi arasında geçen basit bir gönül ilişkisinden çok, Avdetîlerin Osmanlı hukuk ve toplumsal sistemindeki yerlerinin tesbiti ve devletin bu cemaate resmî yaklaşımını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler

Selanik, Avdetîler (Dönmeler), Rabia Hanım, Ali Rıza Efendi, Hacı Feyzullah Efendi, Derviş Paşa, II. Abdülhamid, Şeyhülislâmlık.

İlk Müslüman-Avdetî (Dönme, Sabetayist) evliliğinin Zekeriya Sertel ile Sabiha Zekeriya Sertel arasında olduğu bilinir (1915); hatta bu evlilik olayı, zamanında “Dönmelik kast’ına ölüm yumruğu indirmek” şeklinde yorumlanır. Hâlbuki bu olaydan yaklaşık yirmibeş yıl önce gerçekleşmiş bir evlilik hadisesi daha vardır. Bu hadiseyle ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde rastladığımız bazı belgeler, hâliyle dikkatimizi çekti.¹

Öncelikle şunu ifade etmeliyiz ki, makalede Avdetîlik tarihine veya inançlarına mümkün merteye yer verilmeyecektir. Çünkü konumuz bu cemaati değerlendirmek veya sorgulamak değildir. Fakat yeterince açıklayıcı olabilmek için, Sabetaycılık hakkında birkaç satırla da olsa bilgi vermek faydalı olacaktır.

* İstanbul Şehri Kültür Tarihi Araştırmaları Merkezi/Otağtepe-İstanbul
hayrullah.cengiz@kulturturizm.gov.tr

¹ Bu evlilik olayına ait bir belge daha önce yayınlanmıştır. (Ahmet Hikmet Eroğlu, *Osmanlı Devleti’nde Yahudiler*, Ankara 1997, s. 93-94; Ahmet Uçar, “Bir Sabetaycının Problemleri Dügünü”, *Tarih ve Düşünce*, Sayı 9, Temmuz 2000, s. 52-53).

Sabetayizm, 17. asırda Sabetay Sevi'nin liderliğinde ilk olarak İzmir'de ortaya çıkmış, daha sonra tüm Yahudi topluluklarına sıçramış, Sevi'yi mesih (kurtarıcı son peygamber) kabul eden, Yahudi Mistizmine (Kabbala) dayanan gizli bir inanç olup, mensupları resmen Müslümanlığı kabul etmiş, fakat kalben Yahudi kalarak özel bir Yahudi cemaati oluşturmuşlardır.² Geçmişte "Avdetiler" bugün ise "Dönmeler", "Sabetayistler" veya "Selanikliler" olarak da tanınmaktadırlar. Sabetayist ailelerin yoğun olarak yaşadığı şehirlerin en başında Selanik gelmektedir. Selanik şehrinde Osmanlı Devleti'nin fethinden önce az sayıda Yahudi yaşardı. 15. asırda Avrupa'da Yahudi aleyhtarlığı ve saldırganlığının yaygınlaşması üzerine bir kısım Yahudiler Osmanlı Devleti'nin izniyle buraya yerleşmişlerdir. Ayrıca Mohaç Meydan Muharebesi'nden (1526) sonra da Budin ve çevresindeki Yahudileri Osmanlı Devleti burada ikamet ettirmişti. 17. asırdaki Sabetay Sevi hareketinden Selanikli Yahudiler de etkilenmiş ve burada yaşayan bir kısım aileler onun takipçisi olmuşlardı.

İşte bu ailelerden Şeşbeşzadelere mensup olan Rabia Hanım, kendi cemaatinden olmayan Hacı Feyzullah Efendi'ye âşık olur. Rabia Hanım'ı kendi rızasıyla evinden kaçırın Feyzullah Efendi'nin karşısına, evden çıkarılmasına ve evlenmesine şiddetle karşı olan kızın babası Ali Rıza Efendi çıkar. Babasının şiddetli muhalefetine rağmen, kızın kaçtığı kişiyle evlenmek istemesi büyük bir mesele hâline gelir. Ama aslında en büyük mesele; kızın avdeti bir aileden olmasına karşın Feyzullah Efendi'nin bu cemaate mensup olmamasıdır. Olay büyür ve durumun nezaketinden dolayı Selanik Valisi'ne yansır. Ancak vali de bir çözüm yolu bulamayınca hadiseyi başkent İstanbul'a bildirir.

Selanik valisinin sadarete gönderdiği yazıya Osmanlı Arşiv belgelerinde rastlayamamakla beraber, Sadrazam Ahmed Cevad Paşa tarafından, konunun Meclis-i Vükela'ya taşınması ve meselinin burada görüşülmesi

² Gershom G. Scholem "Gizli Yahudi Cemaati: Türkiye Dönemleri [Dönmeleri]", çev. Abdurrahman Küçük, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Ankara 1988), XXX, 217-244; Gershom G. Scholem, *Sabbatai Sevi. The Mystical Messiah*, Princeton 1973; Ilgaz Zorlu, "Selanikliler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, VI, 495-496; aynı mlf., *Evet, Ben SELANİKLİYİM -Türkiye Sabetayıcılığı-*, İstanbul 1998; Abdurrahman Küçük, *Dönmeler Tarihi*, Ankara (Tarih yok); aynı mlf., "Dönme" *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1994, IX, 518-520; Abraham Galente, *Sabetay Sevi ve Sabetaycılığın Geleneği*, Zvi-Geyik Yayınları, İstanbul 2000.

dolayısıyla haberdar olmaktadır. Belgede verilen bilgiye göre; uzun süreden beri Selanik'te yaşayan ve burayı kendilerine “vatan” edinmiş olan Avdetîlerden Şeşbeşzade Osman Efendi'nin torunu ve Ali Rıza Efendi'nin on sekiz- yirmi yaşlarındaki kızı Rabia Hanım, ilgi duyduğu Manastırlı Hacı Feyzullah adlı kişinin yardımıyla Selanik eski naibinin evine gizlice giderek “ilan-ı ihtidâ” etmiş,³ yani İslâm dinini kabul ettiğini ve “Avdetîlikten” vazgeçtiğini beyan etmiş ve hükümet güçlerine sığınmıştır. Rabia, evden kaçmasının sebebini ise Hacı Feyzullah ile evlenmek olarak açıklamıştır. Ayrıca, Rabia Hanım, ebeveyninin yanına dönmeyi kesinlikle reddetmiş ve bu yolda verilen nasihatleri geri çevirmiştir. Bu gelişmenin neticesinde valilik harekete geçmiş ve adı geçen kızın Belediye Meclisi Reisi İbrahim Bey'in evinde misafir olarak kalması sağlanmıştır. Bununla birlikte Vali, “Avdetîler İslâmiyet nâm-ı celili altında buldukları cihetle” iki tarafın dinî inançlarının ilk bakışta birbirine uygunmuş gibi görünmesine rağmen, Avdetîlerin şimdiye kadar Müslümanlara kız alıp vermediklerine işaret etmiştir.⁴ Yahudilerde nesebin kadın tarafından devam ettirildiği malum olduğuna göre o dönem için Avdetîlerin Yahudi geleneklerine bağlılıklarını sürdürdüklerini söylemek mümkündür.

Avdetîlerin, valinin de ifade ettiği gibi “İslâmiyet nâm-ı celili” altında bulunmasına rağmen, Rabia Hanım'ın “ihtida” ettiğinin belirtilmesi, Avdetîlerin gerçekten de Müslüman olmadıklarının Osmanlı Devleti yönetimince bilindiğinin açık bir ifadesidir. Rabia Hanım'ın hükümet güçlerine sığınma gerekçesi, Müslüman olan Avdetîlerin gizlice öldürüldüğüne dair olan inanışdır.⁵ Rabia Hanım, böyle bir cezadan veya evliliğine izin verilmeyeceğinden korkarak hükümet güçlerine sığınmış olmalıdır.

³ İhtidâ: Kelime-i şehâdet getirerek Allah'ın birliğini ve Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmektir (Ali Köse, “İhtidâ”, *DİA*, İstanbul 2001, XXI, 554-558).

⁴ 26 Rebiülâhir 1309 (29 Kasım 1891), Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Vükelâ (MV), 68/44.

⁵ Rabia Hanım'ın bu inanışını ifade eden belgeyi ileriki satırlarımızda yer vereceğiz. Ayrıca Selanik'te 1862 tarihinde meydana gelen başka bir hadiseden dolayı, devrin Selanik Valisi Hüseyin Hüsnü Paşa'nın, dönemin hükümetine arz ettiği yazısında, Rabia Hanım'ın inanışını destekler mahiyettedir (BOA Sadâret Mektubî Kalemî Umum Vilayet, 572/1). Bu mevzuyu konu alan makale için ayrıca bkz. Hayrullah Cengiz, “Selanik'te Bir Avdetî Evinin Aranması Hadisesi”, *Tarih ve Düşünce*, (Mart 2004), Sayı 3, s.10-16.

Konu Meclis-i Vükelâ'da müzakere edilmiş ve şu kararlar alınmıştır: Rabia Hanım, yetişkin bir kızdır ve dolayısıyla istediğini yapmakta hürdür. Her hangi bir hastalığı (daha çok zihinsel özü) ve dinî bir engeli yoksa Hacı Feyzullah Efendi'yle evlendirilmesi ve şayet düğünün Selanik'te yapılmasında sakınca varsa güvenilir bir refakatçi eşliğinde ilk vapurla İstanbul'a gönderilmesi kararlaştırıldı. Ayrıca zabtiye nezaretinin durumdan haberdar edilerek kızın güvenliğinin sağlanması istendi.⁶

Hükümetin kararı aynı gün telgrafla Selanik'e bildirilir. Ertesi gün Selanik Valisi Mustafa Vehbi Paşa'nın cevabı gelir. Vali, çiftin evlilik töreninin İstanbul'da yapılmasının daha uygun olacağını belirtir. Zira, Selanik'te oluşabilecek tepkilerden çekinmektedir. Neticede Rabia Hanım, yanında bulunan güvenilir bir kadınla beraber polis memuru Hamid Efendi'ye teslim edilerek 18 Teşrinisani 1307 (30 Kasım 1891)'de posta vapuruyla İstanbul'a gönderilir; Hacı Feyzullah Efendi'ye ise, başka bir vapurla İstanbul'a gitmesi tenbih edilir.⁷

Rabia Hanım'ın Babasının Sadarete Müracaatı

Kızın babası Ali Rıza Efendi, bu gelişmeler karşısında, kızının evden kaçmasıyla başlayan hadiseleri ayrıntılı olarak hikâye eden uzunca bir dilekçeyi sadarete takdim eder. Ali Rıza Efendi'nin belirttiğine göre kızını kaçıran Feyzullah Efendi kendi konaklarında hizmetçi olarak çalışmakta olup kızını kandırarak bir gece gizlice evden kaçırmıştır. Kızının Selanik Alaybeyi'nin evinde olduğu haberini aldığı, evine gidip kızını sorarsa da Alaybeyi, kızın evinde bulunmadığı cevabını verdiğini, ancak ertesi günkü gelişmelerden kızın evde misafir edildiğini, bu duruma çok içerleyen Ali Rıza Efendi'nin, hükümetin kızını koruma altına almasına karşı olmadığını, ancak ailesi İstanbul'da bulunan ve dolayısıyla bekâr yaşayan bir devlet görevlisinin evinde tutulmasının Selanik halkı tarafından çirkin bir yaklaşım olarak değerlendirileceğini ve kızının iadesi için valiye bir dilekçe verdiğini, ancak olumlu bir netice alamadığını ifade eder. Bunun nedenini ise, yeni atanan valinin Selanik halkını tanımamasına bağlamaktadır.

⁶ 26 Rebiülâhir 1309 (29 Kasım 1891), BOA, MV, 68/44.

⁷ 28 Rebiülâhir 1309 (1 Aralık 1891), BOA, Yıldız Perakende Meşihat (Y.PRK.MŞ.) 3/54, lef 14 (Selânik Vilayeti'nden Sadarete)

Annesiyle bazı aile büyükleri Rabia ile görüştürülerek konakta büyümüş biri için hizmetçilik eden bir adamla evlenmenin kendisi için zor olacağı yönünden nasihat verilmek istenmiş, ancak kız onlarla görüşmek istememişti. Bu durum Rabia'nın ailesini oldukça derinden etkilemiştir. Ali Rıza Efendi, Selanik valiliğine bu durumun dikkate alınması gerektiği üzerine bir dilekçe daha sunmuş ve bunun neticesi olarak kızı, Selanik Belediye Reisi İbrahim Bey'in evine nakledilmiştir.

Ali Rıza Efendi, kızının aile büyükleriyle görüşmemesi ve evine dönmemesinde Feyzullah Efendi ve arkadaşlarının telkinlerinin etkili olduğunu; hatta bu şahısların kendisinin, kızını öldüreceğini dahi söylediklerini ileri sürer; atalarının Osmanlı Devleti'ne çok önemli hizmetlerde bulunduğunu,⁸ kendisinin ve sülâlesinin Selanik'in önde gelenleri arasında olduğunu ifade ederek, kızının bir uşak ile evlenmesine asla izin veremeyeceğini belirtmektedir. Bununla beraber, kızının, İslâm hukukuna uygun ve "levazım-ı namûskârâneye" muvafık olmak şartlarıyla dilettiği birisiyle evlenmekte hür olduğunu, kendisinin de her türlü maddî ve manevî yardımda bulunacağını vaatmektedir.

Ali Rıza Efendi, dilekçesinin son kısmında ise kızıyla görüşüp kendisine nasihatte bulunmak için müsaade istemekte, kızının münasip biriyle evlenmesi için kendisine teslim edilmesini talep etmekte, kızını kandırarak kaçıran ve namusuna hâlel getiren Feyzullah Efendi'nin başkalarına da ibret olması için cezalandırılmasını talep etmektedir.⁹ Ali Rıza

⁸ Ali Rıza Efendi dilekçesinin imza yerinde "Selanikli Sürreeminizadelerden" ibaresini kullanmaktadır. Bunu dilekçesinin bir yerinde bahsettiği Hasan Ağa isimli şahsın "ahfadından" geldiğine bağlamaktadır. Bu şahsı tanıtırken, II. Mahmud Han devrinde (1808-1839) "Tersane ve Darbhane Nezaretleriyle Rusûmât ve Sürre Eminliği gibi" mühim görevlerde bulunduğunu belirtmektedir. *Sicill-i Osmanî*'ye göre, Selanikli Mehmed Ağa'nın oğlu olan Hasan Ağa, şu görevleri icra etmiştir: Gümrük Eminliği, Bina Eminliği, Matbah Eminliği, Kasabbaşılık ve Tersane Eminliği. Ayrıca Eyüp'te gömülü olduğu da yazılmaktadır (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, Sebül Yay., İstanbul 1996, II, 178-179.) Bir başka kaynakta Hasan Ağa hakkında kıymetli bilgilere rastlıyoruz. Ancak burada dikkati çeken husus; Hasan Ağa'nın "bilâveled" yani evlâda sahip olmadığıdır (Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmanın Günlüğü*, İstanbul 2001, s. 124). Bununla beraber *Sicill-i Osmanî*'de de evlâda sahip olduğuna dair bir ifade yoktur. Dolayısıyla Ali Rıza Efendi'nin Hasan Ağa'nın "ahfadından" olmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu itibarla Ali Rıza Efendi'nin, bu şahsın itibarından istifade etmek istediği görüşündeyiz.

⁹ 4 Cemaziyelevvel 1309 (6 Aralık 1891), BOA, Y.PRK. MŞ., 3/54, lef, 2, Ali Rıza Efendi'den Sadarete.

Efendi tam bir şaşkınlık içerisinde. Kızının evden kaçması, hele Avdetî olmayan birisiyle evlenmeyi tercih etmesi ve belki de Avdetîlikten çıkarak Müslüman olduğunu duymuş olması, kendisini hayrete düşürmüş ve kızının eve dönmesinin yollarını aramaya itmiştir. Ancak şuna da işaret etmeliyiz ki, Ali Rıza Efendi'nin iddia ettiği gibi Feyzullah Efendi'nin konaklarında hizmetçi olduğu kanaatinde değiliz. Yaşadıkları kapalı hayat sebebiyle kendilerine yakın olacak birisini Müslüman bir unsurdan seçmeleri mantıklı gözükmemektedir. Zaten bu iddia sadece Ali Rıza Efendi tarafından ileri sürülmüş olup Osmanlı devlet görevlilerinin yazışmalarında bu iddiayı destekleyen herhangi bir kayda rastlanmamaktadır.¹⁰

Ali Rıza Efendi'nin Sadarete müracaatı üzerine, Sadrazam Ahmed Cevad Paşa, bu durumda ne yapılması gerektiğini Şeyhülislâmlıktan sormuştur. Yazıda, Rabia Hanım'dan bahsedilirken bilhassa ailenin “*Avdetîlerden*” olduğuna işaret edilmiş ve onların “İslâmiyet nâm-ı celili altında buldukları cihetle bu bâbda bir şey diyememeleri lâzım gelir ise de şimdiye kadar İslâm'dan kız alıp vermedikleri”nin altı çizilmiştir. Ayrıca Rabia Hanım'ın Selanik'te “nâib-i sâbıkın hanesine firâr ederek Avdetîlikten ibâ [razı olmama] ve i`lân-ı ihtidâ eylediğinden” ve “ebeveynine itâat etmesi hakkında mükerreren icrâ edilen nesâyihe adem-i i'tibâr ile ebeveyni nezdine gitmekten kat'iyen imtinâ etmekte” olduğu hususuna da vurgu yapılmıştır.

Yazıdan anlaşıldığına göre, bu arada Rabia Hanım artık İstanbul'a gelmiş ve Duâgû¹¹ Edhem Efendi'nin evinde misafir edilmişti. Sadrazam, Ali Rıza Efendi'nin dilekçesi ile beraber daha önce alınan karar ve diğer bilgileri Şeyhülislâma bildirmiş ve “Şer'-i Şerife” uygun olan muamelenin

¹⁰ Ayrıca, Selanik'te askeriye başkâtipliği görevinde bulunan Ahmed Safi'nin hatıralarının bir kısmının yer aldığı *Dönmeler Âdeti* isimli eserde; Feyzullah Efendi'nin, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı neticesinde Tuna boyundan Selanik'e gelen göçmen zengin bir İslâm ailesine mensup olduğunu ve bu ailenin Dönmelerin hanelerine yakın bir evi kiralarak yerleştiklerinden bahsedilmektedir (Ahmed Sâfi, *Dönmelerin Âdeti*, Yay. M. Ertuğrul Düzdağ, 2. Baskı, Zvi-Geyik Yay., İstanbul 2002, s. 32 ve 77).

¹¹ “Dua eden, duacı” anlamındaki bu terim Osmanlılar'da saray, merkez ve esnaf teşkilatlarında dua ile ilgili görevleri yerine getirenler için kullanılan resmî bir unvandır. Duâgûlarda aranan şartlar arasında dürüstlük ve iyi ahlâk başta geliyordu. Osmanlı'nın son dönemlerinde bir çok kurumda yaşanan ahlâkî bozulma bu kurumda da kendini göstermiş zaman içinde çıkarılan fermanlarla çözüm aranmaya çalışılmıştır. (Mehmet İpşirli, “Duâgû”, *DİA*, İstanbul 1994, IX, 541-542).

ne olacağını bildirilmesini istemişti.¹² Şeyhülislâm, dosyayı hemen ilgili birim olan Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyeye havale etmiş ve neticede davalı ve davacıların İstanbul'da bulunmalarından dolayı, dosyanın İstanbul Kadılığı'na havale edilmesine karar verilmişti.¹³ Anlaşılan o ki, Osmanlı Devleti resmîyette, Avdetîleri İslâm dinine mensup kabul ettiğinden, meselenin İslâm hukuku dairesinde çözülmesi gerektiğine inanmaktaydı.

Ali Rıza Efendi'nin Şeyhülislâmlığa Müracaatı

Kurumlar arası yazışmalar devam ederken, Ali Rıza Efendi, Şeyhülislâmlığa hitaben yeni bir dilekçe kaleme alır. Bu dilekçede Feyzullah Efendi aleyhindeki iddialarını daha da sertleştirip, kızının adı geçen şahısla niçin evlenemeyeceğini şu şekilde izah eder: Kızının evlenmek vaa-diyle kandırılarak kaçırıldığını, Feyzullah'ın bu eyleminden dolayı ceza almamak için kızı Selanik Alaybeyi'nin evine götürdüğünü, Alaybeyi'nin evinde Selanik Defterdarı ve diğer bazı bekâr arkadaşlarının zaman zaman toplandıklarını, bu uygunsuzluğa karşı yapmış olduğu şikâyete rağmen kızının İstanbul'a götürüldüğünü,¹⁴ İstanbul'a geldikten sonra kızının kendisine teslim edilmediğini, hatta kendisiyle görüştürülmediğini, konaklarında hizmetçi olan Feyzullah ile kızı arasında evlenmek için küfûv (denklik) olmadığını, zira kendilerinin asil bir soydan geldiğini, Feyzullah'ın "aslı ve nesli gayr-ı malûm ve serseri" takımından olduğunu, Rabia henüz reşide olmadığı için arzusunun dikkate alınmaması gerektiğini, kızını servet ve asaletiyle uyuşan "insanlıktan habîr ve medeniyet-i İslâmiyye'ye müntesib" birisiyle evlendirmek istediğini, konağında hizmetçi olan ve ekmeğini yiyen ama buna karşılık nankörlük edip kızını kandırarak kaçırarak birisine vermek istemediğini, devlete pek çok hizmette bulunmuş merhum Hasan Ağa'nın ahfadından bulunması cihetiyle soylu bir aileye mensubiyetinden dolayı kızını da soylu birisiyle evlendirmek istediğini ve kızının iadesi için gereğinin yapılmasını talep etmişti.¹⁵

¹² 5 Cemâziyelevvel 1309 (7 Aralık 1891), BOA, Y. PRK. MŞ., 3/54, lef 3, Sadaret'ten Şeyhülislâmlığa.

¹³ 18 Cemâziyelevvel 1309 (20 Aralık 1891), BOA, Y. PRK. MŞ., 3/54, lef 5.

¹⁴ Hemen ifade edelim ki, kızının İstanbul'a gönderilmesi Ali Rıza Efendi'nin vilâyete arz etmiş olduğu dilekçe sebebiyle değil, Ahmet Cevat Paşa hükümetinin almış olduğu karar gereğidir.

¹⁵ 7 Kanunievvel 1307 (19 Aralık 1891), BOA, Y.PRK.MŞ. 3/54, lef 4, Ali Rıza Efendi'den Şeyhülislâmlığa dilekçe.

Burada dikkati çeken iki hususun altını tekrar çizmekte fayda görüyoruz. Birincisi, Ali Rıza Efendi ve ailesinin Avdetiler'den olmasına rağmen İslâm hukukundan istifade etmek istemesidir. İkincisi ise, bazı yöneticilerin Ali Rıza Efendi ve ailesinin Avdetiler'den olduğunu bilmesine rağmen, onların şeklen tanındıkları Müslüman kimliğini kabul ederek, meselenin çözümünü de yine İslâm hukuku çerçevesinde ele almış olmasıdır. Ali Rıza Efendi'nin Şeyhülislâmlık makamına arz ettiği bu dilekçeden sonra işlemlerin hızlandırıldığını gözlemlemekteyiz. Öncelikle daha evvel Sadaret'ten gelen tezkire ve ekinin durumu İstanbul Kadılığı'na sorulmuştur. Kadılıktan gelen cevaba göre, tarafların İstanbul'da ikamet ettiklerine dair bir belgeyle, evlenmelerinde herhangi bir şer'î engel olmadığına dair oturdukları mahallenin imamı ile muhtarından alınmış "ilmuhaber" ve nüfus cüzdanlarının istenmesine karar verilmişti.¹⁶

İstanbul Kadılığı'nın kararından sonra, Ali Rıza Efendi'nin Şeyhülislâmlığa sunduğu yeni dilekçe 22 Cemaziyelevvel 1309 (24 Aralık 1891) tarihinde İstanbul Kadılığına havale edilmiş ve "acele" cevap verilmesi istenmişti. Kadılık dilekçeyi değerlendirerek bir gün sonra cevabını göndermişti. Kararda Ali Rıza Efendi'nin talebi, "Rabia Hanım'a Hacı Feyzullah'ın küfuv olmayacağı cihetle akd ve izdivaclarına muvafakat edemeyeceği beyanından ibaret bulunmuş ve iktiza-yı Şer'iyyesi beyan buyurulmak üzere" evrak önce Fetvahaneye¹⁷ ve oradan da, tarafların ikametgâhları Selanik Vilâyeti'nde bulunmasından dolayı Rumeli kadıaskerliğine havale edilmişti (3 Cemaziyelahir 1309/4 Ocak 1892). Ancak bilemediğimiz bir sebepten dolayı, 4 Cemaziyelâhir 1309 tarihinde dava dosyasının İstanbul Kadılığı'nda bekletilmesine karar verilmişti.¹⁸

Davanın bu ölçüde bürokrasinin çarklarına sokulması, Ali Rıza Efendi'nin oyalanarak zaman kazanılmak istenildiğini ve devlet erkânının bu evlilik olayını olumlu bir şekilde neticelendirmek niyetinde olduklarını akla getirmektedir.

¹⁶ BOA, Y. PRK. MŞ., 3/54, lef 5.

¹⁷ Aynı vesika.

¹⁸ Aynı vesika. Gerek Kadılığın aldığı karar gerekse Fetvahanenin aldığı karar neticeleri belgeler hâlinde zuhur etmemiştir. Bu kararlar İstanbul Kadılığı tarafından onaylanan, makaleye konu olan evrak dosyasının içinde bulunan bir zarfın ön ve arka yüzünde yer almaktadır.

Ali Rıza Efendi'ye Destek Veren Derviş Paşa

Dava dosyası İstanbul kadılığında bekletirken sürpriz bir destek, işleri daha da karışık hâle getirmişti. Söz konusu gelişme çeşitli üst düzey görevlerde bulunmuş ve Padişah'ın takdirini kazanmış bir devlet adamı olan Derviş Paşa'nın,¹⁹ Ali Rıza Efendi'ye destek vermesiydi. Padişah'a sunduğu 5 Cemaziyelahir 1309 (6 Ocak 1892) tarihli arzdan, bu işle özel olarak görevlendirildiği, bununla beraber olayla daha önceden ilgilenmeye başladığı ve Selanik eşrafından Gazi Evrenoszadelerden Şehr-emaneti azalığında bulunan Selim Paşa tarafından elde edilen bilgilerin kendisine takdim edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca 25 Cemaziyelevvel 1309 (27 Aralık 1891) tarihinde Padişah'a sunduğu diğer bir arzda, Rabia Hanım'ın kaçırılması meselesinin Selanik'te hasıl etmiş olduğu kötü tesirden bahsederek, konu hakkında bazı "ifadat ve ihbarat"ta bulunmuştur.²⁰

Derviş Paşa, Ali Rıza Efendi'nin yazmış olduğu bir "varaka"dan bahsetmektedir. Belgeler arasından çıkmayan bu vesika, muhtemelen Derviş Paşa aracılığıyla Padişah'a sunulmuştu. Paşa'ya göre, "Sürreeminizadelerden Şeşbeşzade damadı" Ali Rıza Efendi haklı olup görülmekte olan davanın da lehinde sonuçlanması gerekmektedir. Hatta Padişah'a olan yakınlığını da kullanarak İstanbul Kadılığı'nda sürmekte olan dava için "ahkâm-ı şer'iyeden muvâfık surette bu işe bir hüsn-i netice verilmesi hususunda makam-ı Meşihate emr u ferman buyurulması münasib mütalaa" olacağı görüşünü beyan etmekteydi.²¹

¹⁹ Ali Karaca, "Saray'da/Mabeyn-i Hümâyûn'da Yâverlik Kurumu (1839-1920), *Türkler*, Ankara 2002, XIII, 616.

²⁰ 25 Kanunievvel 1307 (6 Ocak 1892), BOA, Y. PRK. MŞ., 3/54, lef 6, Yaver-i Ekrem Derviş Paşa'dan Padişah'a arz.

²¹ Aynı vesika. Padişah II. Abdülhamid Han kendisine takdim edilmiş jurnallerden uygun gördükleri hakkında tahkik raporları hazırlattırmıştır. Daha sonra temas edeceğimiz gibi üç kişilik bir ulema grubunu görevlendirmiştir. Bu gruptan Kırımî-zade Mehmed Neş'et Efendi'nin tahkikat raporları yakın zamanda gün ışığına çıkarılarak basılmıştır. Bu tahkik raporların arasında Osmanlı Devleti arşivinde rastladığımız kendisine ait vesikaların tekrarları olmakla beraber tam burada kullanacağımız vesikalarda yer almayan ilginç bir belge vardır. Kırımî-zade, Ali Rıza Efendi'yi mahkemede savunan Ata Efendi'yi bizzat Derviş Paşa'nın bulduğunu, ücretini verdiğini ve hatta davayı kazanması hâlinde daha başka "mükâfatlar da" vadettiğini öğrenmiş ve bunu tahkikat raporunda Padişah'a arz etmiştir (Kırımî-zade Mehmed Neş'et Efendi, *Sultan İkinci Abdülhamîd Han'a Takdim Edilen Jurnallerin Tahkik Raporları (1891-1893)*, Yay. Reşit Gündoğdu, Kemal Erkan, Ahmet Temiz, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2006, s. 88-89). Konu ile alakalı diğer tahkik raporları s. 70, 71, 85, 86.

Tesadüf müdür bilinmez ama, aynı gün Ali Rıza Efendi Şeyhülislâmlık makamına hitaben yeni bir dilekçe yazdı. Ali Rıza Efendi, daha önceki dilekçelerine cevap alamamaktan ve kızının kendisine iade edilmemesinden şikâyetçiydi. Öğrendiği kadarıyla kızının “Feyzullah” Efendi ile nikâh işlemlerinin sürmekte olduğunu, ancak kızına denk olmayan birisine kızını vermeyeceklerini Padişah’a arz ettiğini, Padişah’ın emrinin beklenmesi gerekeceğini ve bundan dolayı nikâh akdinin yerine getirilmemesini istedi.²² Anlaşılan o ki, Şeyhülislâmlık, Ali Rıza Efendi’nin dilekçesini dava dosyasının bulunduğu İstanbul Kadılığına göndermekte pek acele etmedi. Nitekim Ali Rıza Efendi’nin dilekçesinin arka yüzüne yapılan işleme göre ancak 26 Cemaziyelahir 1309 (27 Ocak 1892)’de İstanbul kadılığına gelmişti.²³

Bu arada bazı yazışmaların yapıldığı ve Şeyhülislâm Müsteşarı tarafından Padişah’ın bilgilendirildiği görülmektedir. Ayrıca Zabtiye Nazırı Nazım Paşa, Sadrazam Cevad Paşa’ya Rabia Hanım’ın İstanbul’a geldikten sonraki günleri hakkında bilgi verme gereği duymuştur. Yazıda oldukça ilginç hususlar vardır. Şöyle ki, Rabia Hanım’ın “Bâbâli Duacısı Efendinin” evine teslim edildikten sonra Sadrazamın emriyle babasıyla görüştürüldüğü ve nikâh işlemleri için “izinname” alındığı hâlde, Duacı Efendinin nikâhı savsakladığı anlaşılmaktadır.

Nazım Paşa’nın verdiği bilgilere göre, Feyzullah Efendi, 8 Cemaziyevvel 1309 (10 Aralık 1891)’da, akrabalarından Reşid ile yanına bir kadını alıp Duacı Efendi’nin evde olmadığı bir zamanda Rabia Hanımı evden alarak çıkmış; daha sonra Eski Ali Paşa civarında Akseki Mahallesi İmamı Ahmet Efendi’nin hanesine giderek Rabia Hanım’la evlenmek istediğini bildirmiş; ancak nüfus cüzdanlarıyla ilmühaberleri yanlarında bulunmadığından nikâhları kıyılmamıştı.²⁴ Bu suretle evlenme girişim-

* Ali Rıza Efendi, Feyzullah Efendi’den bahsettiğinde “Efendi” sıfatını kullanmamaya özen göstermiştir.

²² 25 Kanunievvel 1307 (6 Ocak 1892), BOA, Y. PRK. MŞ., 3/54, lef 7, Ali Rıza Efendi’den Şeyhülislâmlığa.

²³ Elimizdeki belge dilekçenin bir sureti olup bu konudaki bir çok belgede olduğu gibi İstanbul Kadılığı tarafından çoğaltılıp onaylanmıştır.

* Bir nikâh akdinin yerine getirilmesi için Kadı tarafından verilen izin kağıdı.

²⁴ 28 Kanunievvel 1307 (9 Ocak 1892), BOA, Y. PRK. MŞ., 3/54, lef, 9, Zabtiye Nazırından Sadarete arz.

leri başarısızlıkla sonuçlanmış ve Rabia Hanım'da, Duacı Efendi'nin evine geri dönmek istememişti. Zaptiye Nezareti, bunun üzerine Rabia Hanım'ı bir gece Polis Ahmet Efendi'nin evinde misafir etmiş; ertesi gün ise, Selânik'ten geldiğinde bir gece kaldığı Yerebatan Mahallesi İmamı'nın evine yerleştirmişti.²⁵

Nazım Paşa, Duacı Efendi'nin tarafları şimdye kadar evlendirmemesinin sebebini, Feyzullah Efendi'nin uygun bir ev bulamamasıyla Ali Rıza Efendi'nin denklik konusundaki ısrarıyla açıklamakta ve bundan sonra nasıl davranılması gerektiğini sadareten sormaktaydı.²⁶ Sadrazam Cevad Paşa bunun üzerine, Duacı Efendinin hemen Bâbiâli'ye çağrılarak gereğinin yapılması talimatı verdiğini acele kaydıyla Zabtiye Nazırı'na bildirmişti.²⁷ Sadaretle Zabtiye Nezareti arasında yazışmalar devam ederken, şeyhülislâm müsteşarı da Padişah'ı konu hakkında bilgilendirmişti. Bilgilendirmenin, Padişah'ın talebi doğrultusunda gerçekleştiği anlaşılıyor. Aşağıda aktarılan mütalaaların, devletin en üst resmî dinî kurumunun müsteşarı tarafından kaleme alınmasından dolayı, Avdetîlere bakış açısının tespiti bakımından da ayrıca önemlidir.

Müsteşar, Rabia Hanım'ın ailesinin Selanikli Avdetîlerden olduğunu ve "Avdetîler İslâmiyet nam-ı celili altında buldukları cihetle bu babda bir şey diyememeleri lâzım gelir ise de şimdye kadar İslâm'dan kız alıp vermedikleri"nin altını çizerek başladığı yazısında, işin başından beri gelişen olayları özetler ve kızın babasının evliliğe karşı çıkmasının temel sebebi olarak öne sürülen Feyzullah Efendi'nin kızına denk olmadığı iddiasının, "Şer'an kable'l-akd [akiddeden önce] mesmû' [işitilmiş, duyulmuş] olmadığından" mahkeme edilmeye gerek görülmediğini ifade etmektedir. Ayrıca Rabia Hanım'ın evlenmesinde her hangi bir "mâni'-i şer'i" olmadığına dair Fevziye Mahallesi İmamı'nın "ilmuhaber" vermesi üzerine İstanbul Kadısının da nikâhın yapılabilmesi için "izin-name" verdiğini belirtmektedir.²⁸

²⁵ aynı vesika.

²⁶ aynı vesika.

²⁷ 28 Kanunievvel 1307 (9 Ocak 1892), BOA, Y. PRK. MŞ., 3/54, lef 9, Sadrazam Cevad Paşa'dan Zabtiye Nazırına.

²⁸ 10 Cemâziyelâhir 1309 (11 Ocak 1892), BOA, Y. PRK. MŞ., 3/54, lef 8, Şeyhülislâm Müsteşarı'ndan Padişah'a.

Müsteşar ayrıca, Ali Rıza Efendi'nin, "Duâgu Efendi[yi] görmüş ve hatırını eline almış kendi tarafına celb etmiş onun için izin-name aldıktan sonra akdin icrasını leyte ve le'allâ eleğine koymuş" olduğunu iddia etmişti. Yani, Ali Rıza Efendi, Duâgû Efendi'ye rüşvet vererek istediğini yaptırmıştı.²⁹ Müsteşar, Ali Rıza Efendi'nin isteklerini tekrarlayarak o doğrultuda bir karar alınmasını Padişah'a arzeden Derviş Paşa'nın yazısının da "iltimastan" ibaret olduğunu belirtmiş³⁰ ve dolaylı da olsa Derviş Paşa'yı suçlamıştı. Yukarıda da değinildiği gibi sadece Derviş Paşa'nın Ali Rıza Efendi'nin yanında yer alması belki onun Selanik Valiliği esnasında bu aile ile tanışmış olma veya oradaki eşrafın ricalarından kaynaklanabileceği gibi, başka ihtimalleri de gözardı etmemeği gerektirir. Müsteşar, ayrıca Ali Rıza Efendi'nin "zihin karıştırmak için düzmece bazı telgrafları" Padişah'a gönderteceğine dair haberler aldığını ve bu konuda dikkatli olunmasını tavsiye etmişti.³¹

İddialarını sürdüren Müsteşar, Rabia Hanım'ın "bakire" olmadığını işittiğinden bahsetmekte ve bu itibarla Ali Rıza Efendi'nin artık evlilik konusunda itirazının "mânâsız" kaldığını ileri sürmektedir. Yukarıda da ifade edildiği üzere, Sadrazam, Duâgû Efendiyi makamına çağırmış ve kendisine bazı tenbihatta bulunmuştu. Bunun üzerine Duâgû Efendi, Rabia Hanım'ın kaldığı eve gitmiş ve kendisine söylenenleri lisan-ı münasiple anlatmış ve evden ayrılmıştır. Buna müteakiben ev sahibi olan Mahalle İmamı, Zabtiye Nezareti'ne gelerek Rabia Hanım'ın kendisine yapılan "tebligât-ı vâkı'yayı" kabul eylediğini ve bundan dolayı bir memur gönderilerek vereceği ifadenin zabtını istemiştir. Kendisine bir memur gönderilen Rabia Hanım, Feyzullah Efendi ile evlenmek isteğiyle evden kaçtığını, ancak geleceğinin temini konusu gözetildiğinde evlenmesi uygun görülmediğinden kendisine yapılan "tebligât ve nesâyih-i mezkûreyi"³² kabul ettiğini, kendisinin "sebeb-i ihtidâsı peder ve ailesi halkının İslâmiyete yakışmayacak bazı mezhep ve itikâd noksanları olub ba'demâ kendilerinden emîn olmadığı cihetle onların yanına gitmeyece-

²⁹ aynı vesika.

³⁰ aynı vesika.

³¹ aynı vesika.

³² Yapılan "Tebliğât ve nesâyih-i mezkûre"nin ne olduğu belgelerde açıkça ifade edilmemekle beraber yukarıda zikrettiğimiz hususların önemli olduğu anlaşılıyor.

ğini” belirtmekte; ayrıca babasının dengi olmadığı için Feyzullah Efendi ile evlenmesine izin vermeyip başka münasip birisiyle evlenmesi görüşünde olduğunu ve kendisinin de Selanik’e dönme fikrinde olmadığına göre, babasının, İstanbul’da ikamet edebileceği iki üç odalı bir ev satın alacağını söylemiş olmasından dolayı, bu vaadinin yerine getirilmesini rica ve “sadaretçe her kimle” evlenmesi uygun görülürse razı olacağını ifade etmektedir.³³

Zaptiye Nazırı, Rabia Hanım’ın bu ifadelerini hemen Sadarete iletti. Sadrazam Cevad Paşa, bu yeni gelişme karşısında durumun farklı bir hâl aldığını gördü ve bunun kanunlara uygunluğunu Şeyhülislâmlığa sorma ihtiyacı duydu. Rabia Hanım’ın ifadelerindeki “ihtida” etme sebebi olarak babasının ve ailesinin “İslâmiyete yakışmayacak nekâis-i mezhebiyye ve itikadiyyesi olduğunu ve ba’d-ezin kendilerinden emin olamadığı cihetle yanlarına gitmeyeceği” cümlesinin ise altını çizdi.³⁴

Bu arada Ali Rıza Efendi de boş durmamakta, kızını eve götürebilmek için elinden gelen gayreti göstermekteydi. Kızının vermiş olduğu ifadenin babası tarafından bir şekilde öğrenildiği anlaşılmaktadır. Bu durum Ali Rıza Efendi’ye yeni bir dilekçe kaleme aldırdı. Hitap kısmı olmadığından hangi makama yazıldığı başlangıçta belli olmayan bu dilekçenin, kullanılan dil ve üsluba bakılarak Meşihate yazılmış olması muhtemeldir. Ali Rıza Efendi, küfüvün şer’an şart ve lüzumlu olduğu üzerinde durma ve kendi evinde uşak olarak çalıştığını söylediği bir kişiye kızını nikâhlamama yönündeki iddialarını tekrarladı. Öte yandan kızıyla yaptığı konuşmalar sonucunda onu ikna etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Zira, Rabia Hanım, zikredildiği gibi, Feyzullah Efendi ile evlenmekten vazgeçmişti. Ali Rıza Efendi buna dayanarak, kızının kendisine iade edilerek “nesebine lâyıık” birisiyle evlendirmek arzusunda olduğunu, “hükûmet kerîmemi kendi marifetiyle dilediği kimseye tezvic eylesin” anlamında bir ifadesinin olmadığını, kendisinin varlıklı bir insan olduğunu, ailesini de dört yüz seneden beri Selanik’te tanınan soylu bir sülâle olmasından dolayı, kızını, “şân-ı ailemize muvâfık ve hem de şerî’at-ı garrâ-yı Ahme-

³³ 1 Kanunisani 1307 (13 Ocak 1892), BOA, Y. PRK. MŞ., 3/54, lef 9, Zaptiye Nazırı’ndan Sadrazama.

³⁴ 7 Kanunisani 1307 (19 Ocak 1892), BOA, Y. PRK. MŞ., 3/54, lef 10, Sadrazam Cevad Paşa’dan Şeyhülislâmlığa.

diyyenin nasslarına” yaraşır surette dengine lâıyk birisiyle evlendirmek istediğini belirtmekte ve dilekçesini, “Cenâb-ı Allâh’ın emri ve hazret-i fahr-ı kâinât efendimiz hazretlerinin kavlı ve şerâatleri mucebince küfûv ve emsâline tezvîc edilmek üzere kerîmemin kullarına teslim buyurulmasını dîn-i mübîn ve şerîât-ı garrâ-yı Muhammediyye nâmıyla niyâz ve istirhâm ederim” diyerek tamamlamaktadır.³⁵

Osmanlı devlet makamları arasındaki yazışmalarda Ali Rıza Efendi ve ailesinin Avdetîlerden olduğunun üzerinde ısrarla durulması; diğerk taraftan Rabia Hanım’ın, ailesinin İslâm dinine aykırı itikadî düşünce ve yaşam tarzını benimsediklerini ifade etmesi, Ali Rıza Efendi’nin, kızının iadesi için dinî gerekçeleri ön plâna çıkarmaya ve İslâmî söyleme ağırlık vermesine engel teşkil etmemiştir.

Mutlu Sona Doğru

II. Abdülhamid, bu evlilik olayına müdahale etme gereği duymuş olmalı ki, İstanbul Kadılığında bulunan dosyanın bir suretinin çıkartılarak kendisine gönderilmesini istedi. Bu iş için de Kırımî-zade es-Seyyid Muhammed Neş’et Efendi görevlendirdi.³⁶

Daha önce II. Abdülhamid’in, Derviş Paşa’yı görevlendirdiği ifade edilmişti. Padişah, ayrıca Kırımîzade Muhammed Neş’et, İbrahim Hakkı ve Ebülhüdâ Efendilerden bu evliliği İslâm hukuku açısından incelemelerini istedi. Yapılan incelemeler sonucunda nikâhlarının kıyılabilceğine kararı verildi. Aynı zamanda heyet; Ali Rıza Efendi’nin, tarafların evlenmesine engel olarak gördüğü denklik konusunun nikâh akdinden sonra değerlendirmeye alınması gereken bir husus olduğunu ve o vakit geldiğinde de durumun Fetvahane’ye sorulmasının uygun olacağı yönünde görüş beyan etti.³⁷

İstanbul Kadısı Ref’et Efendi-zade Edhem Efendi, Padişah’ın Kırımî-zade Neş’et Efendi vasıtasıyla istediği evrakların birer suretini

³⁵ 13 Kanunisanı 1307 (25 Ocak 1892), BOA, Y. PRK. MŞ., 3/54, lef 11, Ali Rıza Efendi’den Şeyhülislâmlığa.

³⁶ 18 Kanunisanı 1307 (30 Ocak 1892), BOA, Y. PRK. MŞ., 3/54, lef 13, Kırımî-zade Muhammed Neş’et’ten Padişah’a arz.

³⁷ BOA, Y. PRK. MŞ., 3/54, lef 1, Padişah’a arz.

hazırladı.³⁸ II. Abdülhamid şüphesiz ki kendisine daha önce arz edilen evraklar ile son olarak istettiği İstanbul Kadısı'nın elinde bulunan dosyayı incelemiş ve bir karara varmıştır. Meydana gelen gelişmelere bakıldığında bu kararın tarafların evlenmesi üzerine olduğu anlaşılmaktadır.

Son olarak İstanbul Kadısı'nın işi sonuçlandıran yazısı, Şeyhülislâm'ın bir üst yazısı ile Padişah'a sunuldu. 5 Receb 1309 (4 Şubat 1892) tarihinde evlenen Rabia Hanım ile Feyzullah Efendi'yi ayırmak için başvuran Ali Rıza Efendi'yi Kadılık haklı görmedi. Ali Rıza Efendi'nin dava vekilleri Atâ ve Sadık Efendiler ile Feyzullah Efendi'nin Dava Vekili Ahmet Efendi'nin hazır bulunduğu duruşmada kadılık, Ali Rıza Efendi'nin denklik iddiasını "Şer'ân meşmû ve iltifâta şâyân olmadığı" gerekçesiyle reddetti.³⁹ Öte yandan Kadılık, evlenme akdinde kararlaştırılan 10 lira mihr-i muaccelenin* Rabia Hanım'a verilmesi için Feyzullah Efendi'nin vekili Ahmet Efendi'ye tenbihte bulundu; ayrıca, yine 10 lira olarak belirlenen mihr-i müeccelenin de Fetvahaneye kararı gereği 100 liraya çıkarıl-

³⁸ 29 Cemaziyelahir 1309 (30 Ocak 1892), BOA, Y. PRK. MŞ., 3/54, lef 15, İstanbul Kadısı'ndan Padişah'a arz.

³⁹ Belki bu hususa küfüv (denklik) şartına ilk değindiğimiz yerde temas etmemiz gerektiği düşünülebilirse de, artık evlilik olayının neticelandığı ve ancak bu aşamadan sonra adı geçen şartın işleme konduğu noktada şu açıklamaları yapabiliriz: Öncelikle ifade etmeliyiz ki, küfüv konusu İslâm hukukçuları arasında tartışmalı bir mevzudur. Osmanlı Devleti'nde genelde cari olan Hanefi Mezhebi yorumuna göre, evlilikte taraflar arasında şu altı maddede küfüv (denklik) aranır: 1. Soy, 2. Müslüman oluş, 3. Dindar oluş, 4. Hürriyet, 5. Servet, 6. Sanat. Sayılan bu maddelerde kadına eşit olmayan erkek ona küfüv sayılamaz. İslâm hukukçuları küfüvü ya evliliğin lüzum şartı veya sıhhat şartı olarak kabul etmişlerdir. Bu itibarla küfüvün şartlarının eksik olduğuna inanan aile büyüklerinin (velilerin) başvurması hâlinde nikâh akdini feshettirme hakkı vardır. Nitekim bu fesih örnekleri ve konu hakkında teferruatlı bilgi için bkz. Mehmet Karagöz, "Osmanlı Aile Hukukunda Küfüvün (Denklik) Tatbikatı ile İlgili Bir Değerlendirme", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, İstanbul 1999, I, 127-142.

* 'Mihir', evlenirken erkek tarafından kadına verilen nikâh bedeli, anlamına gelir. Bunun; Mihr-i Muaccel, Mihr-i Müeccel olmak üzere iki kısmı vardır. Mihr-i Muaccel, nikâh öncesinde kız tarafına ödenmesi gereken para veya mal cinsinden şeyler; Mihr-i Müeccel ise, erkeğin karısını boşaması hâlinde karısına o günün şartlarında kadının hayatını garanti edecek şekilde nikâhta vermeyi taahhüt ettiği para veya zinet eşyasıdır. Yani kısacası kadının güvencesi ve sigortasıdır.

dığını bildirdi.⁴⁰ Şeyhülislâm Mehmed Cemaleddin Efendi de alınan kararı onayladığını bildirerek durumu Padişah'a arz etti.⁴¹

Bu evlenme olayı ile ilgili olarak en son belgeye *Yıldız Maruzat Defteri*'nde rastlamaktayız.⁴² Bu defterlerde yer alan konulara, II. Abdülhamid bizzat kendi el yazısıyla değerlendirmeler yapmıştır. Evlilik olayının kısaca anlatıldığı ilgili sayfasının gerekli kısmında "Cim" harfiyle karşılaşmaktayız. Bunun anlamının II. Abdülhamid'in "bir mütalâası, bir cevabı olacağı" demek⁴³ olduğunu bilmekle beraber Osmanlı arşivinde bir belgeye rastlayamadığımızdan, cevabî emrin sözlü olarak verildiğini düşünmekteyiz.

Netice

Bu meşakkatli evlilik olayı yaklaşık 2,5 aylık bir süreç sonunda Rabia Hanım ve Feyzullah Efendi'nin mutluluğu ile sonuçlanmıştır. Ali Rıza Efendi ve ailesinin bu olaydan nasıl etkilendiğini ise bilemiyoruz. II. Abdülhamid ve hükümet yetkililerine gelince muhtemelen bir ilki gerçekleştirmenin sevincini yaşamışlardır.

Netice olarak Selanik valisinin, Rabia Hanım ve Feyzullah Efendi'yi Selanik'te evlendirmeye cesaret edemediğine göre, Avdetîlerin gücünden çekindiği aşıkârdır. Rabia Hanım'ın Selanik eski naibinin evine gelerek ilân-ı ihtidâ ettiğine ve bu durum resmî ağızlardan ifade edildiğine göre "Avdetîlerin" gerçekte Müslüman olmadıkları, Osmanlı bürokrasisi tarafından zımnen kabul edilmiştir. Başta Selanik Valisi'nin yazışmalarında olmak üzere "Avdetîlerden" bahsedilirken "İslâmiyet nâm-ı celîli altında buldukları cihetle" denilerek görünüşte Müslüman oldukları hâlde o ana kadar Müslümanlarla kız alıp vermedikleri konusuna işaret edilmesi, Osmanlı bürokrasisi tarafından bu cemaatin hususiyetlerinin bilindiğini ve takip edildiğini göstermektedir.

⁴⁰ 7 Receb 1309 (6 Şubat 1892), BOA, Yıldız Mütenevvi (Y.MTV.), 59/13, lef 2.

⁴¹ 7 Receb 1309, (6 Şubat 1892), BOA, Y. MTV., 59/13, lef 1, Şeyhülislâm'dan Padişah'a arz.

⁴² 7 Receb 1309, (6 Şubat 1892), BOA, *Yıldız Maruzat Defteri*, nr. 3552, s. 31; nr. 4333.

⁴³ Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1990, s. 7.

Ali Rıza Efendi'nin, kızını Feyzullah Efendi ile evlendirmemek için büyük bir gayretle İslâm hukukunun esaslarını kullanması ve dilekçelerinde bu esaslara sık sık yer vermesi, bu cemaatin günün cari hukuk ve görüşlerinden çok iyi istifade ettiğini göstermektedir. Öte yandan dönemin devlet adamları da Avdetîleri gördükleri şekliyle kabul etmiş ve söz konusu davayı İslâm hukuku çerçevesinde çözmüştür. Bu da göstermektedir ki, kişinin beyanı esas alınmış ve ona göre hareket edilmiştir. Rabia Hanım, Selanik'e dönmeme fikrine gerekçe olarak babası ve ailesinin İslâm dinine yakışmayacak i'tikadî noksanlarından kaynaklandığı ve bu cihetten kendilerinden emin olmadığı yönünü göstermiştir. Bundan da anlaşılmaktadır ki, ilân-ı ihtidâ etmesinden dolayı ailesinin kendisine kötülük yapmasından korkmaktadır. Şeyhülislâm müsteşarının Padişah'a vermiş olduğu arzda da belirtildiği gibi, Ali Rıza Efendi kızını Selanik'e geri götürmek için rüşvet dahil her yolu denemiştir. Daha da önemlisi Ali Rıza Efendi'nin rüşvet verdiği iddia edilen Duâgû Efendi'nin bir din adamı olması ve bilhassa bulunduğu mevkiin en güvenilir makamlardan sayılması dikkat çekicidir. Derviş Paşa'nın her halükârda Ali Rıza Efendi'nin yanında yer alması kayda değer ve araştırılması gereken diğer bir husustur. Netice olarak "Avdetîler" arasında da Rabia Hanım örneğinde olduğu gibi samimi olarak İslâm dinini seçenlerin var olduğu söylenebilir.

EK: I

Pişgâh-ı mekârim-iktinâh-ı hazret-i sadr-ı azamîye
Maruz-i çaker-i kemineleridir ki,

Mukaddema Selânik'te kâin konağımızda hizmetçilikte bulunduğu sırada nasılsa kerimemin nazar-ı muhabbetini celbetmiş olan Feyzullah nâm şahıs bu kere kız ile hafiyen icra eylediği muhabere neticesinde mûmâ-ileyhayı kaçırmağa tasaddi etmiş ve bu tasaddisi üzerine kızı leylen nasılsa haneden çıkarmış olduğundan taraf-ı bendegânemden işe ittilâ' hâsıl olup da takibine ibtidar olunduğu zaman kızın Selânik Alaybeyinin hanesinde bulunduğu haber alınmağla hemen leylen Alaybeyine müracaatla kızın iadesi talep olunmuş ise de Alaybeyi o gece kızın orada bulunduğu tecâhül gösterip ancak ertesi günü mûmâ-ileyhanın nezdinde bulunduğunu ikrar ve itiraf etmiştir. Hâlbuki hükümetce kızın muhafazasına lüzum görünmüş olsa dahi emr-i muhafazanın familyası Dersâadet'te bulunmak mülâbesesiyle hanesinde bekâr bulunan bir memura tevdiî muvafık olamayacağı ve bu keyfiyetin nazar-ı âmmede câlib-i şüphe bir çirkin muamele olacağı beyanıyla beraber kızın iadesi istirhamına dair makam-ı vilâyete takdim eylediğim arzuhâl üzerine devletlü paşa hazretlerinin Selânik'i yeni teşrif etmiş olup binaenaleyh ahvâl-ı mahalliyeye tamamıyla vâkıf bulunmamalarından mı yoksa bazı garazkârânın telkinatına itimad göstermiş olmalarından mı her neden ise kızın iadesine muvâfakat gösterilmediğinden başka kızını görmek ve hizmetçilik eden bir adamın iğfâlâtıyla hane-i pederde mazhar olageldiği nâz ve naimi terk ve feda etmemesi zemininde nesâyih-i münasibe icra etmek üzere Alaybeyinin hanesine gitmek arzusunu izhâr eden kızın vâlide ve akrabasına dahi mûmâ-ileyhanın ihtilâttan memnu' olduğu beyanıyla cevab-ı redd i'ta kılınmıştır. Bunun üzerine kızın hükümetçe bir emniyetli yerde bulundurulması matlup ise ona bir şey diyemezsem de zaten bekâr olan mir-i mûmâ-ileyh ile mücerred bulunan defterdâr-ı vilâyet ve sair rüfekâsının arasına birleştikleri bir hanede bulunması halka karşı nâmûs-i âcizânemi alenen ihlâl demek olacağından buna hiçbir vechile razı olamayacağımdan ve kızın mukteziyat-ı şer'iyenin muhafazasına daha muvâfık olan bir hâneye nakli lâzım geleceğinden bahisle ikinci def'a olmak üzere makam-ı vilâyete vuku'bulan müracaat-ı âcizânem üzerine kız Selânik Belediye Reisi İbrahim Beyin hanesine nakledilmiş ve fakat Arnavud Feyzullah nâm-ı diğer Abdullah ile ona taraf-tarlık edenlerin semere-i telkinatı olmak üzere kız güya hane-i pederde tesmîm edileceği beyanıyla vuku'bulan nesayih-i isga etmemiştir. Bir pederin ciğerparesi olan evlâdını velevki vadi-i peyân-ı dalâl ve iğfal olsa dahi tesmîm eylemek gibi cinâyat-ı müdhîşeye cür'et edemeyeceği evlâd sahibi bulunanların mahkeme-i vicdanında bedâhетен teslim edecekleri bir keyfiyet olduğundan orasının uzun uzadıya muhâkemesine lüzum görmeyerek yalnız kızımı iğfâl ile kaçırdıktan başka maâzallah eşna'-i cinayati irtikab edeceğim zemi-

ninde bi-çârenin zihnine nasıl müthiş fikirler yerleştirilmiş ve halkın lisanına düşen bu gibi tefevvühât-ı garazkârâne şimdiye kadar her türlü lekeden ma-sun kalan namus ve haysiyet-i âcizânemin ne yolda leke-dâr edilmiş olduğunu enzâr-ı insaf ve merhamete arz etmek ve bu isnadât-ı şen'iyenin intikamını cenab-ı zü'l-intikâm hazretlerine havale eylemek ile iktifa ederim. Kızımın uşaklık eden bir adama gitmesini tecviz edememek bâbındaki mecburiyet-i âcizânemi arz-ı huzur-i fahîmâneleri eyleyecek olursam mağduriyetimin nezd-i samilerinde rehin-i rûtbe-i teslimiyyet olacağından eminim. Âcizleri eben-an-ceddin bu devlet-i sermediyü'd-devama hüsn-i hizmet etmiş ve cedd-i emced-i hazret-i cihanbâni cennet-mekân Sultan Mahmud Han-ı Gazi hazretleri zaman-ı saltanatında tersane ve darbhane nezaretleriyle rüsumat ve sürre emniyeti gibi mu'tena ve mühim memuriyetlerde bulunarak asâr-ı muvaffakiyatı tarihe bile geçmiş olan merhum Hasan Ağa'nın ahfâdından bulunarak memleketimde oldukça sahib-i haysiyyet ve namus bulunduğum hâlde gençlik sevgiyle nasılsa iğfalata kapılmış olan kızımın redâet-i zâtiyyesi ve rezâlet-i cibilliyyesi nân ü ni'amıyla perverde olduğu efendilerinin kızlarına taarruzda bulunmasıyla müsbet olan bir adama vermekliğim Selanik'çe olanca haysiyet ve itibar-ı âcizânemi kesr ve imha edecek bir muamele olduğunu âmme-i erbâb-ı insaf ve vicdanı teslim eder fikrindeyim. Kerimem genç olmak hasebiyle birisiyle tehhül etmek arzusunda bulunur ve bu arzusunu mukteziyat-ı şer'iyeye ve levâzım-ı namûskârîye muvâfık bir surette husule getirmek ister ise kendisini dilediği ere tezvicde muhtar bırakmak ve hatta haysiyet ve namus-i ubeydânemin istilzâm edildiği surette kendisinin refah-ı hâl ve mes'udiyet-i müstakbelesini dahi te'min eylemek gibi hukuk-i ebeve[y]ne şayan olan muamelâtı bendeniz her zaman icraya hazır ve âmâde bulunduğumdan evvel emirde kızımı görüp kendisine nesayih-i lâzıme-i icra eylemek üzere müsaade buyrulmasını ve saniyen kendisinin münasib bir ere verilmesi için âcizlerine tevdi' olunmasını ve sâlisen dahi kızımın iğfaline ve nâmus-i âcizânemin berbâdına bâis olan merkum Feyzullah hakkında saire misâl-ı ibret olmak üzere muamelât-ı lâzıme-i kanuniyyenin icrasını adalet-i müselleme-i cenâb-ı hidiv-afhamîlerinden istirham ve rica eylerim. Her hâlde emr ü ferman hazret-i menlehü'l-emrindir.

Fi 4 Cemâziyelevvel 309 ve fi 23 Teşrinsani 307

Bende

Selanikli Sürreeminizadelerden

Şeşbeşzade damadı

Ali Rıza

Aslına mutabıktır

[mühür] Kadı-ı Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye

EK II

Bâbıâli

Daire-i Sadâret-uzma Mektubî Kalemi

Aded 177

Taraf-ı vâlâ-yı fetvâ-penâhiye,
Ma'ruz-i bende-i dîrîneleridir ki,

Selânik'te mutavattın avdetilerden Şeşbeş-zade Osman Efendi'nin hafidesi ve Ali Efendi'nin kerimesi Râbia'nın münâsebet peyda etmiş olduğu Manastırlı Hacı Feyzullah'ın delaletiyle nâib-i sâbıkın hânesine firâr ederek avdetilikten ibâ ve ilân-ı ihtidâ eylediğinden ve ebeveynine itâat etmesi hakkında mükerreren icra edilen nesayihe adem-i itibar ile ebeveyni nezdine gitmekten kat'iyen imtina etmekte olduğundan ve mezburenin bu firardan maksadı merhum Hacı Feyzullah ile tezevvüden ibaret olup avdetiler İslâmiyet nâm-ı celili altında buldukları cihetle bu babda bir şey diyememeleri lâzım gelir ise de şimdiye kadar İslâm'dan kız alıp vermediklerinden bahs ile ne muamele olunmak lazım geleceği Selânik vilâyet-i celilesinden bâ-tahrirat istifrar edilmesine ve sûret-i iş'ara göre merkumenin on sekiz-yirmi yaşında bir reşide ve fâile-i muhtar olduğu anlaşılmasına binanen Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'ca verilen karar vechile bir gûna mahzur-ı mahallî ve mâni-i şer'î olmadığı hâlde merkumenin tâlibe olduğu Manastırlı Feyzullah ile akdi icra ettirildikten sonra ve orada akdinde mahzur olduğu takdirde akdi burada icra ettirilmek üzere vâsita-i mü'temine ile Dersaadet'e gönderilmesi bâ-telgrafname vilâyet-i müşarünileyhaya ve kızın vürudunda ale'l-usûl me'mende misafir edilerek keyfiyetin iş'arı zabtiye nezaret-i behiyyesine tavsiye edilmiş idi. Vilâyet-i müşarün-ileyhadan cevaben gelen tahriratta akdin buraca icrası şîme-i maslahata daha muvâfık olacağı cihetle bir kadınla bir polise terfikan zabtiye nezaretine gönderildiği ve talibi olan Hacı Feyzullah'da diğer vapurla Dersaadet'e azimet etmesi ihtar ettirildiği izbar ve mûmâ-ileyhanın vürud ettiği beyanıyla icabı nezaret-i müşarünileyhadan cevaben istiş'ar olunması üzerine mûmâ-ileyhanın usûlü vechile duâgû efendinin hanesine i'zâmı nezaret-i müşarün-ileyhaya bildirilmiş ve tahrirat-ı cevabîyye mebhûsun-anhâ kızın pederi Ali Rıza Efendi tarafından bazı istid'ayı havi bu kere verilen arzuhâl ile beraber savb-ı âlî-i fetva-penahilerine gönderilmiş olmağla mukteza-yı şer'î-i şerife tevfikan muamele-i lazıminin icrasına himem-i aliyye-i meşihat-penahileri derkâr buyurulmak bâbında emr ü irade hazret-i menlehü'l-emrindir.

Fî 5 Cemâziyelevvel sene 1309 ve fi 25 Teşrinsâni sene 1307

Sadrîâzam Cevad

Aslına mutabıktır

(mühür) Kadı-ı Darü'l-hilâfeti'l-aliyye

Kaynak: BOA, Y.PRK.MŞ, 3/54, lef 3.

EK III

Dâim budur Hak'dan niyazım
 Âfiyetle serîr-i saltanatında dâim ola padişahım
 Şevketlü efendim hazretleri,

Selânik'te avdetilerden Şeşbeşzade Osman Efendi hafidesi ve Ali Efendi kerimesi Râbia bâliğa olduğu hâlde nâib-i sâbıkın hanesine firar ederek bu firardan maksadı Manastırlı Hacı Feyzullah ile tezevvüden ibaret olup avdetiler İslâmiyet nâm-ı celili altında buldukları cihetle bu bâbda bir şey diyememeleri lazım gelir ise de şimdiye kadar İslâm'dan kız alıp vermediklerinden bahisle ne muamele olmak lazım geleceği Selânik valisinden ba-tahriyat istifsar olundukta taraf-ı sadarettin suret-i iş'ara göre merkumenin on sekiz-yirmi yaşında bir reşide-i faile-i muhtare olduğu fehm olunmuş binaenaleyh Meclis-i Mahsus-i Vükelâ'ca verilen karar vechile bir gûna mahzur-i mahalli ve mâni-i şer'î olmadığı hâlde merkumeyi tâlibi Feyzullah'a akdini icradan sonra ve orada akdinde mahzur olduğu takdirde burada icra ettirmek üzere vâsıta-i mu'temine ile Dersâadet'e gönderilmesi ba-telgraf valiye iş'ar [ve] vali dahi cevaben Deraliyye'de akdinin icrası şîme-i maslahata daha muvafık olacağı cihetle bir kadın bir de bir polise terfikan zabtiye nezaretine götürüldüğü ve Feyzullah dahi vapur-i aher ile Dersâadet'e azimet ettirildiği ve mumaileyh vürudunda usûlü vechile duâgû efendi hanesine i'zamı zabtiye nezaretine bildirilmesi üzerine vürudunda hane-i duâgûya misafir verilmiştir. Badehu pederi tarafından verilen istida ile bu kere verilen arzuhâl Bâb-ı Fetvâ'da İstanbul kadısına havale kılınmıştır. Hâlbuki istidaların hülâsa-i meâli kızına Feyzullah küfuv değil demeden ibârettir. Küfuv değil davası şer'an kable'l-akd mesmû' olmadığından muhâkemelerine bed' olunmamıştır. Velâkin kızın sâkine olduğu Fevziye Mahallesi imamı mâni-i şer'îsi olmadığına dair ilmuhaber vermesi üzerine İstanbul kadısı da akdolanmasına izinname vermiştir. Mesmû'-i âcizîye göre kızın babası duâgû efendi[yi] görmüş ve hatırın eline almış kendi tarafına celb etmiş onun için izin-nâme aldıktan sonra akdinin icrasını leyte ve le'alla eleğine koymuş. Fakirin zannına göre bu maddenin siyasete müteallik ciheti yoktur ve Derviş Paşa'nın varakası iltimastan ibarettir. Mesmuuma göre kızın babası tahdiş-i zihn için etraftan masnu' telgraflar[1] atabe-i ulyâya verdirecek imiş. Hakikat-ı hâl bu minvâl üzere olduğu ma'ruzdur.

10 Cemaziyelahir 1309

E'd-dâi
 Müsteşar-ı Meşihat
 (Mühür)

[DERKENAR]

Mezbure Râbia bakire olmayıp seyyibe olduğu mesmûum olmağla pederinin bu bâbda itirazı mânasız gibi zannolunduğu ma'ruzdur. Bu hususa dair dâilerine tahkiki havâle buyurulan evrak leffen takdim kılındı.

Kaynak: BOA, Y.PRK.MŞ, 3/54, lef 8.

EK IV

Selânikli Şeşbeşzade Osman Efendi damadı Ali Rıza Efendi kerîmesi Râbia Hanım'ın zevc-i meşru'ü el-hac Feyzullah Efendi küfüvvü olmadığı cihetle akdin feshiyle beynlerinin tefriki mûmâileyh Ali Rıza Efendi dâva ve ale'l-usûl zabt ettirerek tarafeynin cânib-i celil-i Fetvâhâne'ye irsal ile zabt mucebince tasaddi eylediği kifâet dâvası şer'an mesmû'a ve iltifâta şayi' olmadığı mumâileyh Ali Rıza Efendi'ye izafetle vekil-i müseccelleri Ata ve Sadık Efendilere tefhim ve mucebince bi-vech-i şer'î muarazadan ba'de'l-men' hin-i akidde tesmiye olunan on lira mihr-i muacceli zevcesi mezbure Râbia Hanım'a edâya mezbur el-Hac Feyzullah Efendi'nin vekili Ahmet Efendi'ye tenbih ve mihr-i mü'ecceli olan on liranın dahi yüz liraya iblâğı Fetvâhâne kararı iktizasından bulunduğu cihetle yüz liraya iblâğ olunmuş ve cereyan-i muamele de vech-i ma'ruzdan ibaret bulunmuş olmağla ol-bâbda emr ü ferman hazret-i men-lehü'l-emrindir.

Fi 7 Receb sene 1309

(Mühür)

Kadı-ı Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye

Kaynak: BOA, Y.MTV. 59/13.

“MARRIAGE A GIRL OF THESSALONIKI, CONVERTED TO ISLAM
FROM AVDETİ”

Abstract

An interesting story which ended with marriage emerged in a short time between Feyzullah Efendi, a young muslim man and his beloved Rabia Hanım, a member of Avdetî Community in Thessaloniki in the last quarter of 19th century is evaluated in this article. This case in which Otoman Legal Offices and high bureaucracy included indicates the official approach of Ottoman State to the Avdetî Community and the situation of it in Ottoman legacy and social system rather than a simple love affair between two individuals.

Keywords

Thessaloniki, Donmeh, Lady Rabia, Ali Rıza Efendi, Dervis Pasha, Sultan Abdulhamid II, Shaikh al-Islam

HALLÂC'IN BİLİNMEYEN BİR MENKİBESİ Mİ,
YAHUT TARAK-NÂME Mİ?

İsmail GÜLEÇ

ÖZET

Lokmani Dede (ö. 1519) *Menâkıb-ı Mevlâna* isimli mesnevisinde aşk eri olmanın zorluklarından bahsederken verdiği Hallâc-ı Mansur (ö. 922) örneğinde bir tarağın hikâyesinden bahsetmektedir. Bu hikâyede tarağın dağda bir ağaç iken tarak haline nasıl getirildiği güzel bir şekilde özetlenmektedir. Bu çalışmada bahsedilen hikâyenin Mansur'un bilinmeyen bir menkıbesi olup olmadığı tartışılacak ve tarağın macerası ile Hallâc'ın hayatındaki benzerlikler tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Hallâc-ı Mansur, Tarak, Mesnevî

Lokmanî Dede'nin (ö. 1519) Mevlevîlik tarihinin iki önemli kaynak eseri *Risâle-i Sipehsâlâr* ve *Menâkıbü'l-Ârifîn* isimli eserlerini bazı değişikliklerle Türkçe'ye çevirerek meydana getirdiği *Menâkıb-ı Mevlânâ*¹ (Telif tarihi 1504)'da, Hallâc-ı Mansur'un (857-922) idama götürülürken bir dükkânda rastladığı tarakla olan konuşmasının anlatıldığı dikkat çekici ilginç bir hikâye vardır. Yaptığımız araştırmada bu ilginç hikâyenin, Hallâc'ın menkıbelerinden bahseden diğer kaynaklarda yer almadığını tespit ettik.² Hikâye kanaatimizce, iki bakımdan ilginç ve önemlidir.

* Yard. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü.

¹ Lokmanî Dede, *Menâkıb-ı Mevlâna*, haz. Halil Ersoylu, Ankara 2001, s. 275-278.

² Feridüddin Attar, *Tezkiretü'l-Evliya II*, ter. Süleyman Uludağ, İstanbul 2002; Louis Massignon, *La Passion de Hallaj Martyr Mystique de l'İslam-İslam'ın Mistik Şehidi Hallâc-ı Mansûr'un Çilesi*, çev. İsmet Birkan, Ankara 2006, s. 672-774; Yaşar Nuri Öztürk, *Hallâc-ı Mansûr ve Eseri Kitâbü't-Tavâsîn*, İstanbul 1976; Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, Haz. S. Uludağ, İstanbul 1982; Ali Şir Nevâî, *Nesâyimü'l-Mahabbe*, Haz. Kemal Eraslan, İstanbul 1979, s. 92-94; İlyas b. İlyas Şücaeddin Niyazi, *Mansur-name: Hallâc-ı Mansur'un Manzum Menakıbnamesi*; haz. Mustafa Tatçı, Ankara 1994; Süleyman Uludağ, "Hallâc-ı Mansur", *İslam Ansiklopedisi 15*, İstanbul 1997, s. 377-381.

Birincisi Hallâc'ın idama götürülürken yaşadıklarının yeniden yorumlanması ve onun o anda hissettiklerinin aktarılma biçimi. İkincisi ise Hallâc'la konuşan bir tarağın hikâyesi olması. Birincisinin tasavvufçuların, ikincisinin ise edebiyatçıların dikkatini çekeceğini düşünerek konu üzerinde durmak istedik.

Lokmânî Dede hakkında Esrar Dede'nin (ö. 1797) verdiği bilgiler dışında pek fazla bir şey bilmiyoruz. Adındaki 'Dede' kelimesinden de anlaşılacağı üzere kendisi Mevlevî olup Konya'da Mevlâna'nın türbedârlık vazifesini yürütürken rüyasında Mevlana'ya ait bir menkıbe kitabı yazmayı arzuladığını görür (339-351. Beyitler). Uyanınca da rüyasını *Mesnevî*'den tefe'ül ettiğinde (354-355. Beyitler) bunun bir manevi işaret olduğunu kabul ederek *Menâkıb-ı Mevlâna*'yı Sultan Beyazıt adına yazmaya başlar. Lokmânî Dede 4428 beyitlik bir mesnevî olan bu eserini iki yıl süren bir gayretin sonucunda³ 1504 yılında II. Beyazıt zamanında (1481-1512) tamamlar.⁴ İstanbul'a gelerek II. Beyazıt'a eserini takdim eder ve sonra tekrar Konya'ya döner, 1519'da vefat edene dek türbedarlık vazifesine devam eder.⁵

Lokmânî Dede'nin yukarıda kısaca telif sebebi anlatılan eserinde Hallâc'ın tarakla⁶ konuşmasının geçtiği beyitler (2514-2546)⁷ ve nesre çevirisi şöyledir:

2514	Mansur'ı dâra alup giderler idi İp takup boynuna yiderler idi	Mansur'u boynuna ip takmış çekerek asmaya götürüyorlardı.
2515	Niçe bin âdemî emîr u gulâm Bay u yahsul cemî' has ile 'am	Bey, köle, zengin, yoksul, seçkin, sıradan binlerce insan...
2516	Nâgehan yolu bir yire irdi Bir dükân içre tarak gördi	Yolu bir yerden geçerken birden bir dükkan içinde bir tarak gördü.

³ *Harem-i türbe içre işbu kelâm*

İki yılda yazıldı oldu tamâm (4420)

⁴ *Ohcuk hicretün tokuz yüz onı*

İşki la yazdı işbu bende bum

Alemin şâhı Bâyezıt zamân

Lütfi birle münevver oldu cihân (4421-22)

⁵ Esrar Dede, *Tezkire-i Şuarâ-yı Mevlevîye*, haz. İlhan Genç, Ankara s. 462-463.

⁶ Edebiyatımızda tarağın Hallâc'la birlikte kullanıldığına tesadüf edilmemiştir. (Nejat Sefercioğlu, "Divan şiirinde tarak ve ayna", *Saç Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul 2004, s. 203-239.)

⁷ Lokmânî Dede, *a.g.e.*, s. 275-278.

2517	Şöyle asılı durur ol şâne Başladı Mansûr ol dem efgâne	Tarağın öylece asılı durduğunu [görünce] Mansur ağlayıp inlemeye başladı.
2518	Çekdi ipini çökdi dizi üzre Ol halâyık yıkıldı yüzi üzre	İpini çekerek dizinin üzerinde çöktü ve tüm hizmetçiler yüztü devrildiler.
2519	Na'rasından o halk yıkıldı tamâm Kalmadı bir gişide nutk u kelâm	Narasından halkın tamamı kendinden geçti ve bir kişide konuşacak hal kalmadı.
2520	Bir zemandan yine gözün açdı Âh ene'l-Hak diyibenün geçdi	Bir müddet sonra gözünü açtı ve "âh ene'l-Hak" diyerek [kendinden] geçti.
2521	Şibli Mansûr'a didi ki n'oldun İşbu dükkân öninde ne buldun	Şibli, Mansur'a "Ne oldu sana, bu dükkânın önünde ne buldun?" diye sordu.
2522	Didi Mansûr şu araya geldüm İşbu heybeti görüben güldüm	Mansur cevapladı: Şuraya geldim ve işte şu nesneyi görünce güldüm.
2523	Ucb yörenüp bu gönül dir zî-ta'ab Bir menüm bigi oldu mı ki 'aceb	Kendini beğenerek "Acaba bu dünyada benim kadar eziyet çeken var mı?" dedi.
2524	İşbu şehre içre var niçe bin cân Bu benüm canum oldu uş kurbân	İşte bu şehirde binlerce can var, ama sadece benim canım kurban oldu.
2525	Bunca şöhret ki oldu şimdi bana İşiden sözlerimi kaldı tana	[Benim canımı kurban etmem] o kadar meşhur oldu ki sözlerimi işiten hayret etti.
2526	Şol tarak bana sırrın itdi 'ayân Remz ile ser-güzeştin itdi beyân	Şu tarak bana sırlarını açıkladı ve sembollerle başından geçenleri anlattı.
2527	Dir ki benim hikâyetüm dinle N'eyledüm ışk yolunda tanla	Hikâyemi dinle de aşk yolunda neler yaptığımıza şaşır, diyor.
2528	Bir agac ıdum ol fülân tagda Fahr iderdi benümle ol tag da	Felan dağda bir ağaç idim. Dağ da benimle övünürdü.
2529	Nâgehan gendüzümü gördüm ben Ucbı terk it ko ben dimekligi sen	Ansızın kendi nefsimin farkına vardım [ve] kendini beğenmekten vazgeç ve ben demeyi bırak.

2530	Gönlüme od düşdi zülf-i meh-rûyân Diledüm anlarunla olam yarân	Gönlüme ay yüzlü [güzellerin] saçlarının [aşk] ateşi düşdü, onlarla dost olmak istedim.
2531	Ellerine varubanun ulaşam Dahi zülfeynine anun tolaşam	Varıp ellerine kavuşsam, sonra da saçlarına dolaşsam.
2532	Âteş-i ışk beni o dem yakdı Bir hevâ yili tokunup yıkdı	Aşk ateşi o anda beni yaktı ve heves yeli esip beni devirdi.
2533	Düşüp ol tagda yire kodum baş Yankulandı o demde tag-ıla taş	O dağda düşüp başımı yere koydum ve dağ taş o anda [benim düşmemden] yankılandı.
2534	Yatmışam ben tagda nice yıl i yar Yagar üstüme yağmur u niçe kar	Ey dostum, dağda [o halde] sene-lerce yattım, üzerime çokça kar ve yağmur yağdı.
2535	Geldi bir gişi buldı tagda beni Didi gör kim n'iderem imdi seni	Birisi gelip dağda beni buldu ve "bak şimdi sana ne yapacağım" dedi.
2536	Bir teberle kanadlarum kesdi Deldi boynum boyunduruk asdı	Bir baltayla dallarımı kesti ve boynumu delerek bir boyunluk astı.
2537	Yüzüm üzre süritdi beni o zeman Getürüben şehirde satdı revan	[Boyunluktan tutarak] beni sürükleyerek şehre getirip sattı.
2538	Niçe yıl yatdum anda hefte vü mah Halk yüzüm üzerin idinür rah	Aylar ve haftalarla geçen uzunca bir süre yerlerde kaldım, millet üzerimden gelip geçirdi.
2539	Bir günün geldi bana bir merdan Soydı postumu eyledi üryan	Bir adam bir gün gelip benim kabuklarımı soydu ve beni üryan etti.
2540	Ol demin kıldı niçe pare meni Derdine ya'ni idine çare meni	Daha sonra beni parçalara ayırdı ve beni derdine çare edindi.
2541	Erre-y-ile eyegümi dildi Cigerüm yakdı yüregüm deldi	Testere ile kaburga kemiklerimi dilimledi, ciğerimi yaktı, yüregimi deldi.
2542	Dürlü zahmetle beni itdi tarak Bana oldı aceb firak u firak	Bin türlü sıkıntı ile beni tarak etti ve ben çok hüzünlendim.
2543	Yüzümü renkler ile boyadı uş Nice yıl geçdi ki sen oldun tuş	O, yüzümü renkler ile boyadı ve çok seneler geçtikten sonra sen rast geldin.

2544	Bilmezem beni bir nigâr ala mı Ya hu hasret kıyamete kala mı	Bilmiyorum beni bir güzel alır mı, yoksa özlem kıyamete kadar sürer mi
2545	Sana n'oldı ki şöyle ucub itdün Dahi bu yolda n'eyledün n'itdün	Ne oldu sana öyle büyüklendin, sen de bu yolda neler yaptın, ne ettin?
2546	Böyle didi vü Mansûr eyledî ah Gözi yaşı yüzünde eyledi rah	Böyle dedikten sonra Mansûr bir âh çekti ve gözyaşları yüzüne akmaya başladı.

Hallâc'la tarağın konuşması burada bitmektedir. Attar'ın (ö. 1221) *Tezkiretü'l-Evliyâ*'sında ise Hallâc'ın idam edilmesi şu şekilde anlatılmaktadır:

(Bağdat'ta bulunan) Bâbu't-Tâk'taki Kemer'in altına götürülünce (evvela darağacına dayalı merdiveni öptü, sonra) ayağını merdivene bastı: "Bu ne hal böyle?" diyenlere:

- Darağacı erenlerin miracı, dedi. Belinde bağlı bir peş-tamal, omuzlarında bir taylasan vardı. Ellerini semaya doğru kaldırdı, yüzünü kibleye çevirdi, niyazda bulundu ve ne istiyorsa onu diledi. Sonra yürüdü, darağacının tepesine çıktı, orada bulunan müritler cemaati:

- Mürid olan bizlerle seni inkâr eden (biraz sonra) taşta tutacak olan o kişiler hakkında ne dersin? Diye sorduklarında dedi ki:

- Size bir, onlara iki sevap var! Sizin yapmış olduğunuz şey, hakkımda hüsnüzan beslemekten fazla bir şey değildir. Onlar ise tevhidin kuvvetinden şer'î salâbet ile harekete geçiyorlar ve şeriatla tevhid asl, hüsnüzan fer'dir!

Şiblî (darağacında bulunan) Hallâc'ın karşısında durdu ve seslendi: "Biz elalemin işine karışmayı sana yasaklamamış (ve onlarla temas kurma, dememiş) mı idik?" (Hicr 15/70) dedi. (Hz. Lut'a kavmi işkence edip acı çektirirken böyle demişlerdi. Ey Hallâc! Senin hâlin onunkine ne kadar da çok benziyor!)

Sonra Şiblî Sordu:

- Tasavvuf nedir yâ Hallâc?

- En aşağı mertebesi şu gördüğün manzara! (idam)

- En yüksek derecesi hangisidir?
- Senin için mümkün değil!

Herkes ona recim taşı attı. Şibli de (şer'î fetvaya) muvafakat etmiş olmak için gül atınca, Hüseyin b. Mansur bir "ah" çekti. "Sana atılan bunca taşlardan hiçbirine ah etmedin? Atılan bir güle ah etmendeki sır nedir?" dediler. Şunun için dedi: "Onlar bilmiyorlar, onun için de mazûrdurlar. Onun yaptığı gücüne gitti. Zirâ o biliyor, bunu yapmamalıydı!" Sonra elini vücudundan ayırdılar, güldü. "Bu gülme niye" dediler. "İnsanın elini vücudundan ayırmak kolay bir iştir. Er odur ki (nefsânî) sıfat elini kesip atar, zira (beşeri) sıfatları terk edenin başına konan himmet tacı ta arşa dayanır." Sonra ayağını kestiler, bu sefer tebessüm etti, ve : "Bu ayakla arz üzerinde sefer yapıyorum, diğer bir ayağım (himmet ayağı) daha var ki şimdi onunla iki alemde sefer yapacağım, eğer gücünüz yetiyorsa, ayağımı kesin." Dedi. Sonra al kan olmuş kesik ellerini yüzüne sürerek yüzünü ve kollarını kana boyadı. "Niçin bunu böyle yaptın?" diyenlere "Çünkü" dedi, "Çok kan kaybettim, biliyorum ki yüzüm sararacak. 'beti benzi sarardı' sanacaksınız, yüzümü kana buladım tâ ki size karşı kıpkırmızı yüzlü olayım. Zira erkeklerin gülgünesi onların kanlarıdır."

"Diyelim ki yüzünü bunun için al kan ettin: "Peki kollarını niye kana buladın." Dediklerinde çünkü, dedi:

- Abdest alıyorum!
- Ne abdesti?
- Aşkına kılınan iki rekat namazın abdesti ve ancak kanla alınırsa sahih olur.

Sonra dilini kesmek istediler. "Bir iki kelime söyleyebilmem için biraz sabredin." Dedi ve yüzünü semaya çevirerek niyazda bulundu:

- İlâhî! Senin (şeriatın ve rızan) için bana bu ezayı ve cefayı yapanları (sevabından ve kereminden) mahrum etme! Bu yüzden devletlerini nasipsiz (amellerini sevapsız) bırakma! Elhamdülillah ki ellerimi ve ayaklarımı senin yolunda kestiler. Şayet bir de başımı bedenimden ayırırlarsa celâlini müşâhede (uğrun) de beni darağacının tepesine çıkarmış olacaklar! O vakit de senin olacağım!)

Sonra kulaklarını ve burnunu da keserek taş yağdırdılar. Elinde bir lâta parçası bulunan bir kadın oradan geçiyordu: "Şu zavallı ve bencil Hallâc'a iyice vurunuz, esrardan bahsetmekle işi ne?" dedi.

Hüsey'nin en son söylediği söz: "Vahid'in kendini vâcide hasretmesi o an kâfidir!" (Bulana "bir" yeter" ifadesi idi. Sonra "Kıyamet gününe inanmayanlar onun çabuk gelmesini istiyorlar, müminler ise o günden korkuyor ve o günün hak olduğunu biliyorlar. Dikkat edin kıyamet konusunda inatla cedelleşenler açık bir sapıklığın içindedirler" (Şura 42/8) mealindeki ayeti okudu, son sözü bu oldu. Sonra da dilini kestiler. Başını kestikleri vakit akşamdı. Başını bedenden kopardıkları sırada tebessüm ederek can verdi. Halk galeyana geldi. Hüsey'nin kaza topuzunu rıza meydanının son noktasına götürürken bütün organlarından tek "Ene'l-Hak" sesi diye bir ses geliyordu.⁸

Görüldüğü gibi Attar'ın *Tezkire*'sinde de Hallâc'ın *Menâkıb*'inde da Mansur'un idama götürülüşü esnasında böyle bir olayın gerçekleştiğine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Her anının ayrıntılı bir şekilde bilindiği Hallâc'ın idam edilmesi olayında şayet böyle bir şey olsaydı mutlaka kaynaklarda bahsedilirdi.

Tarak (şâne) edebiyatımızda şairlerin kullanmaktan hoşlandıkları bir kelimedir. Nejat Sefercioğlu, Divan şiirinde tarağın teşbih unsuru olarak kullanıldığı yerleri araştırmış ve yirmi sekiz farklı nesneye benzetildiğini veya beraber kullanıldığını tespit etmiştir.⁹ Bu yirmi sekiz teşbih arasında Lokmanî Dede'nin anlattığı tarak hikâyesine en yakın olanı tarak-âşık bedeni benzetmesidir. Sefercioğlu tarak ile âşığın bedeni arasındaki ilgiyi şöyle izah etmektedir:

Tarak ile âşığın bedeni arasındaki ilgi, âşığın bedeninin sevgilinin cevri ü cefâsıyla parça parça olduğu hayâline dayanır. Bâkî, "Ey sevgili yanbakış kılıcın beni tarak gibi parça parça etsin, (yeter ki) sonunda saçlarına bu yolla ulaşmak bana nasib olsun." derken, tarağın parçalı şekli ile, âşığın yüz parça olmuş bedeni arasındaki şekil benzerliğinden hareket eder:

*Çâk çâk itsün beni şemşîr-i gamzen şâne-veş
Zülfüne tek âkıbet olsun müyesser dest-res*

⁸ Feridüddin Attar, *a.g.e.*, s. 177-178.

⁹ Nejat Sefercioğlu, *a.g.m.*, aynı yer. Ayrıca burada, "tarak" ile "Hallâc" kelimelerinin beyitlerde bir arada kullanılıp kullanılmadığı hususunda bilgisine baş vurduğum hocam Prof. Dr. Atilla Şentürk'e katkılarından dolayı teşekkür ederim."

Tâcîzâde Ca'fer Çelebi, "*Tarak gibi bedenimi parça parça eyleseler bile saçına baş koştüğüm sevgilinin kim olduğunu söylemem.*" dediği,

*Şâne gibi cismümi eylerler ise şâh şâh
Zülfine baş koştüğüm cânânı kimdir dimezem*

şeklindeki beytinde tarak ile âşıkın bedeni arasındaki şekil ilgisini kurarken, aşkın mahremiyetini ölümü pahasına koruyacağını da ifade eder.

Hayâlî Bey, sevgilinin güzelliğini anlattığı bir beytinde, sevgilinin yüzünü gören aynanın keçeğe büründüğünü, tarağın da sevgilinin güzel saçları yüzünden bedenini yüz parçaya ayırdığını ifade ederken aynı şekil benzerliğine dayanır ve aynı zamanda o devirde aynaların keçe ile örtülme âdetine de işaret eder:

*Şâne kıldı tenini zülfün ucundan sad-çâk
Görelî yüzünü âyîne nemed-pûşundu*¹⁰

Görüldüğü gibi edebiyatımızda aşığın maşukuna kavuşmak için çektiği sıkıntıları ifade etmede tarak motifinden yararlanmak yeni bir şey değildir. Lokmânî Dede'nin bir teşbih unsuru olarak tarağı aşığa ve bedene benzetmesi özgün olmamakla birlikte kullanım biçimiyle diğerlerinden ayrılmaktadır. Kanaatimizce Lokmânî Dede, eserin anlatım gücünü kuvvetlendirmek ve Hallâc'ın içinde bulunduğu ruh halini daha canlı yansıtabilmek için böyle sembolik bir anlatıma başvurma ihtiyacını hissetmiş, Hallâc'ın hissiyatını ve hikâyesini tarak üzerinden okuyucuya anlatmayı yeğlemiş olmalıdır.

Lokmânî Dede bir Mevlevî şeyhidir ve onun çok iyi bildiği iki kipta, Mevlâna'nın (ö. 1273) *Mesnevî*'sinde ve Sultan Veled'in (ö. 1312) *Rebabnâme*'sinde de buna benzer iki sembolik hikâye yer alır. Birincisinde neyin sazlıktan kesilip ney haline gelene kadar geçen süre hikâye edilir. Bu, insân-ı kâmil olmanın süreçlerinin sembolik olarak anlatımından başka bir şey değildir. *Rebabnâme*'de ise bir başka sazın, rebabın, ağaçtan rebap olmasına kadar geçen süre sembolik olarak anlatılmaktadır. Bunlara benzer bir sembolik hikâye Ahmed-i Dâî'nin (ö. 1420) *Çengnâme*'sinde¹¹ ve

¹⁰ Nejat Sefercioğlu, a.g.m., aynı yer.

¹¹ Gönül Alpay Tekin, *Ahmed-i Dâî ve Çengnâme'si = Ahmed-i Dai and His Çengname, Giriş, Tenkili Değerlendirme, Dizin, Tıpkıbasım*, Cambridge 1973.

İbrahim Tennûrî'nin *Gülzâr-ı Manevî*'sinde 'Beyân-ı Sırr-ı Def' başlığı altında anlatılmaktadır.¹² Yunus Emre ise bu durumu kopuz ile çeşte üzerinden anlatmaktadır.¹³ Bir nesnenin nelerden yapıldığının karşılıklı soru cevap biçiminde manzum olarak anlatmak İran-Türk edebiyatında ve gerçekte Yakınoğu'da yaygın bir gelenektir.¹⁴ Lokmânî Dede'nin yaptığı da bunlara benzer bir şeydir ve bir aşk erinin macerasını tarak misaliyle anlatmaktadır. Diğerlerinin ortak özelliği hepsinin bir saz olması ve ses çıkartmaları idi. Tarak bu yönleriyle onlardan ayrılmaktadır. Ancak hepsinin bir bitkiden, ağaçtan olmasıyla da onlarla ortak bir özellik göstermektedir.

Lokmanî Dede'nin bu kısa hikâyeyi Hallâc'ın hayatını kısaca özetlemek için anlatmış olduğundan yukarıda bahsedilmişti. Şimdi de bunun sebebi üzerinde durulacaktır. Lokmânî Dede tarağı bir teşbih unsuru olarak kullanmıştır. Dede'nin anlattığı aslında sadece bir tarağın hikâyesi değil, aynı zamanda Hallâc'ın da hikâyesidir. Burada tarak Hallâc'a benzetilmiş, ve tarağın sembolizmini başarılı bir şekilde kullanmıştır. Böyle yapmakla da eserine hem işlevsel bakımdan hem de estetik bakımdan bir katkıda bulunmuştur. Lokmânî Dede uzun uzadıya Mansûr'un hayatını anlatsaydı tarak hikâyesi kadar etkili olamayacağı gibi eserini de gereksiz yere uzatmış olacaktı. Ayrıca Hallâc'ın hayatını anlatmaya kalkışması bir sorun olabilir, eserin bütünlüğüne zarar verebilirdi. Çünkü bu eser Mevlâna ve onun soyundan gelenlerin menkıbelerinin anlatıldığı bir mesnevidir. Lokmanî Dede bu sorunu da çağrışım ve göndermelerle anlatarak çok akıllıca halletmiş oluyor. Lokmânî Dede'nin başarılı olduğu yönlerden biri budur.

Bu kısa hikâye iç içe geçmiş iki hikâyeden oluşmaktadır. Dış çerçeve hikâye diyebileceğimiz olay Mansur'un idama götürülürken bir dükkan önünde durup ağlaması, Şibli'nin (ö. 945) de ona sebebini sormasıdır. İç

¹² İbrahim Tennûrî, *Gülzâr-ı Manevî*, haz. Mustafa Demirel, İstanbul 2005, s. 36-39.

¹³ 'İy kopuz ile çeşte aslun nedür ne işde' mısraıyla başlayan gazel. Mustafa Tatçı, *Yunus Emre Divanı II Tenkitli Metin*, Ankara 1990, s. 308.

¹⁴ Gönül Alpay Tekin, "Mevlana-Yunus Emre ve Ahmed-i Dâî'deki Musiki Aletleri ile İlgili Semboller Üzerine Düşünceler", *Journal of Turkish Studies: Türklük Bilgisi Araştırmaları*, *Orhan Şaik Gökay Armağanı II*, 7, Cambridge 1983, s. 440.

çerçevede ise Mansur'un Şibli'ye, duruş sebebini açıklarken anlattığı tarağın sergüzeştidir.

Hikâye, Mansur'un idama götürüldüğü sahneyle başlamaktadır. Dede burada olayı gözümüzde canlandırabilmemiz için adeta resmini çekmekte, bize o anın atmosferini hissettirmeye çalışmaktadır. Lokmanî Dede inandırıcılığını kuvvetlendirmek için Hallâc'ın etrafındaki kalabalıkları kulanmaktadır. Dede, her kesimden halkın orada bulunduğunu özellikle belirtmekte ve ayrıntılı olarak vermektedir. Her kesimden halkın orada bulunduğunu ifade etmekle, aralarında Hallâc'ın müritlerinin de bulunduğunu bize yine dolaylı yoldan söylemektedir. Hallâc'ın narasından kendinden geçtiklerini söylediği kesim onun müritleri olmalıdır. Düşmanları onun narasından etkilenecek değildir. Dolayısıyla ancak müritleri ve seirciler onun narasının etkisinden kendilerini kaybederler.¹⁵ Lokmânî Dede, okuyucunun zihnine bir kez daha Hallâc'ın önemli biri olduğunu fark ettirmeden işlemektedir.

Bir dükkânda asılı duran bir tarak ancak yürüyen biri tarafından kolaylıkla fark edilebilir. Bir idam suçlusunu da, biraz ibret, biraz da yöneticilerin güçlerini halka gösterme arzusundan dolayı boynunda bir ip ve ipi tutan görevlilerle birlikte yürütülür. Lokmanî Dede de böylece yürütüyor Mansur'u. Mansur bu halde yürürken asılı duran bir tarak görür. Tarağın asılı durması dikkat çekicidir. Bu Mansur'un az sonra asılacak olmasına bir işarettir aynı zamanda. Bir rafta veya tezgâhta duran bir tarak bu kadar dikkat çekici olmaz ve metne ayrıca bir anlam katmazdı. Durduk yerde tarağın konuşmaya başlaması okura saçma gelebilirdi. O yüzden tarağın konuşması için bir vesile olması gerekiyordu. Lokmanî Dede de tarağı Hallâc gibi eşyanın dilinden anlayan birisiyle konuşturarak hem tarağı konuşturmuş oldu, hem de Hallâc'ın normal insanlara göre daha olgun olduğunu dolaylı yoldan bir kez daha söylemiş oldu.

¹⁵ “İdâm hükmü yerine getirilirken, büyük bir halk kitlesi "Allahu Ekber" diye bağıyor ve şuhûd yani muvazzaf şâhitler hükmü imzalamış olan 84 kişi nâmına, “Onun idâmı İslâm'ın selâmetidir, kanı bizim boynumuza olsun.” diyorlardı. Hallâc-ı Mansûr asılırken onu seven pek çok sûfinin yere düşüp bayıldığı yahut ağladığı görüldü. Hallâc-ı Mansûr için bu manzara bir vuslat manzarasıydı.” (Mustafa Tatçı, *a.g.e.*, s. 20)

Hallâc gibi bir Allah dostunun tarakla konuşması herkesin anlayabileceği şekilde olamazdı. Ona mahsus bir gizem içinde olmalıydı. Lokmânî Dede bunu da kısa bir süre Mansur'u tarağın önünde bekletmekle hallediyor. Sıradan bir insan onun orada neden beklediğini fark edemeyecek, yorulduğu için dinlendiğini bile düşünecektir. Belki de idamını geciktirmek istemek şeklinde de algılayabilecektir. Oysa olay halkın anlayabileceği şekilde cereyan etmemektedir. Bunun farklı olduğunu da ancak Hallâc gibi bir Allah dostu fark edebilirdi. Bu kişi kaynaklarda da ismi yer alan ve idam esnasında Mansur'a sorular soran Şiblî olacaktır ve bu ismin seçilmesi de tesadüf değildir. Burada da Dede bir taşla iki kuş vurmaktadır. Birincisi ancak Şiblî gibi bir mutasavvıf Mansur'un hâlini anlayıp sorabilirdi. Halktan birisine sordursa bu kadar dikkat çekici olmazdı. İkincisi de kaynaklarda idam esnasında ismi zikredilen tek kişi tanınmış mutasavvıf Şiblî'dir. Şiblî, Hallâc'a idama giderken bir çok soru sormuştur. Dolayısıyla bir soru daha sorması hem okuyucuya garip gelmemektedir, hem de eserin okur üzerindeki inandırıcılığını artırmaktadır. Dede ayrıca Mansur'u tarak karşısında bekleterek okurun dikkatini ve merakını canlı tutmayı da başarmaktadır.

Lokmânî Dede'nin tarağı bu şekilde konuşturmasının bir diğer önemli tarafı eserin anlatımına kattığı zenginliktir. Dede Hallâc'ı doğrudan tarakla konuşursa bu kadar renkli ve canlı bir üslupta olamazdı. Okurun ilgisinin devamını sağlamak için de anlatı süresini kısa tutup anlatılan süreyi oldukça uzatmaktadır. Anlatı süresi Mansur'un idama götürülürken bir-kaç dakikalık beklemesinden ibarettir. Bu bir-kaç dakika içinde tarakla konuşmasında anlattıkları ise neredeyse bir ömürdür.

Buraya kadar anlatılanlar tarağı konuşturmak için hazırlanan ortamlara dairdir. Konunun merkezi tarağın anlattıklarıdır. Tarağın hikâyesi Mansur'un sonu idamla bitecek olan serüvenin sembolik olarak ifade edilmesinden başka bir şey değildir. Bununla ne demek istediğimizi açıklamaya çalışalım.

Başlangıçta tarak bir dağda güzel bir ağaçtır. Hem de bulunduğu dağın kendisiyle övüneceği kadar güzel bir ağaç. O kadar güzel ki kendisini beğeniyor ve çevresindekilerden üstün görüyor. Hallâc'ın hayatına göz attığımızda onun önemli bir şahsiyet olduğunu, kaldığı şehirlerde halkın

kendisine teveccüh gösterdiğini ve şehir yöneticilerinin de Hallâc'ın şehirlerinde bulunmalarından övünç duyduklarını biliyoruz.¹⁶ Hallâc da kendini farklı görmektedir. Tarak ben deyip kendini beğendiği zamanlarda mesud, ne zaman o halinden utanıyor, kendi kendine ben demekten vazgeç, diyor o zaman çektiği sıkıntıların başlangıcı oluyor. Ben demek kolay, benden vazgeçmek ise zordur. Hallâc ise herkes tarafından el üzerinde tutulurken nefsinin Hak'da ifnâ ediyor ve 'ene'l-hak' deyince başına gelmedik haller kalmıyor.¹⁷ Başlangıç sebebi ikisinde de aynıdır: Benliklerinden vazgeçip Hak'da ifnâ olmak arzusu. Ağaç bir heves yeliyle devrilir. Hallâc da aşk hevesiyle halkın anlamayacağı tutum ve davranışlarda bulunur ve hakkında çıkarılan söylentilerle itibarını kaybetmeye başlar.¹⁸ Tarak uzun süre yattıktan sonra bir ormancı tarafından bulunup dalları budakları kesilip sürütülerek şehre getirilip satılıyor. Hallâc da çevresini, etkisini ve nüfuzunu kaybederek şehirden şehre gitmek zorunda kalıyor ve en sonunda Bağdat'a geliyor. Ağacın şehirde uzun süre yerde yatması, halkın üzerinden geçmesi Hallâc'ın hapishanelere düşmesi ve orada eziyet görmesidir. Nihayet bir usta tarafından yerden kaldırılıp dilimlenerek tarak haline getirilmesi, boyanması ve satılacağı güzeli beklemek için bir dükkânda asılması, bir güzelin saçını tarayıp taramayacağını bilememesi ise Hallâc'ın idam sahnesini sembolize ediyor. Hallâc'ın önce ellerini, sonra ayaklarını, sonra kafasını kesip gövdesini yakıyorlar.¹⁹ Tarağın

¹⁶ Gençliğinde Basra'da zâhidâne bir yaşam sürerdi. Başlarda meclisinde bulunmasından hoşnut olan Cüneyd-i Bağdâdî, daha sonraki yıllarda onun sorularından rahatsız olarak onu meclisinden uzaklaştırdı. Bağdat'tan ayrılıp gittiği Tuster'de halk kendisine büyük ilgi gösterdi. Daha büyük ilgiyi gittiği Ahvaz şehrinde hem halktan, hem de yöneticilerden gördü. (Süleyman Uludağ, a.g.mad., s. 377-378)

¹⁷ Hallâc, Bağdat'ta açıkça Hak yolunda canını fedâ etmek istediğini, kanının dökülmesinin halk için helâl olduğunu söylüyordu. (Süleyman Uludağ, a.g.m., s. 378)

¹⁸ "Karmatîler'in Abbasî Devleti'ni tehdit ettiği, 870'da başlayıp 883'e kadar devam Zenc isyanının izlerinin henüz silinmediği, istikrarsızlığın devam ettiği bir dönemde Hallâc'ın sözleri ve davranışları halk ve ulema arasında yeni bir huzursuzluk meydana getirdi." (Süleyman Uludağ, a.g.m., s. 378)

¹⁹ 26 Mart 922 tarihinde Bağdat'ın Bâbü't-tâk denilen semtinde önce kırbaçlandı; burnu, kolları ve ayakları kesildikten sonra idam edildi. Baş kesilerek Dicle üzerindeki köprüye dikildi; gövdesi yakılıp külleri nehrin sularına savruldu. Kesik baş köprüde iki gün dikili bırakıldıktan sonra Horasan'a gönderilerek bölgede dolaştırıldı. (Süleyman Uludağ, a.g.m., s. 378)

boyanması ise Hallâc'ın kollarından akan kanları yüzüne gözüne sürmesine işaret etmektedir. Dede, ben'den vazgeçmenin, benlikten arınmanın ne kadar güç olduğunu gösteren bir öykü yazmıştır.

Bu hikâyeyi bu şekilde okumak mümkün olduğu gibi farklı bir şekilde okumak da mümkündür. Tarağın başından geçen onca sıkıntı ve dert Hallâc'ın başından geçenlerin yanında çok önemsiz kalmaktadır. Onu dinledikten sonra Hallâc'ın gözlerinden yaşlar akması, hem Hallâc'ın tarağın durumuna üzülmelerinden, hem de az sonra başına gelecekleri hatırlamasından dolayı olabilir. Hallâc tarakta kaderini görmüş ve çok istediği sonuna yaklaştığını ve sevdiğine kavuşacağını düşünmüş olabilir.²⁰ Dede bizi böyle düşündürerek Hallâc'la birlikte ağlatmakta ve eserin duygu değerini artırmaktadır.

Tarakla Hallâc arasında bir başka yönden de ilgi kurabiliriz. Bilindiği gibi taraklar kuvvetli ve sağlam ağaçlardan yapılmaktadır. Zayıf ve çabuk çürüyen bir ağaçtan tarak yapılması adetten değildir. Hallâc da zayıf bir insan değildir. Dolayısıyla ancak onun gibi bir aşk eri bütün bu eziyetlere katlanabilir. Burada da Hallâc'ın karakterine ve kişiliğine dolaylı yoldan bir övgü vardır.

Görüldüğü gibi Lokmânî Dede, eserinin anlatımını zenginleştirmek, etkisini artırmak ve söyleyeceklerini daha iyi anlatabilmek için kısa bir hikâyeye başvurmuştur. Sıkça karşılaştığımız 'tarak'ı farklı bir şekilde kullanarak bir yenilik getirmiştir. Bu bakımdan hikâyenin özgün ve başarılı olduğunu söyleyebiliriz.

²⁰ Şeyh Abdülmelik İskâf dedi ki:

-Bir vakitte Hallâc'a dedim ki: Ey Şeyh ârif kimdir?

Dedi:

-Ârif odur ki üç yüz dokuz senesinde Zilkade ayının yirmi dördüncü üçüncü günü Bağdat'a Babü't-Tâk'a ileteler, elini ve ayağını kesip gözlerini çıkarıp ve başı ayağı berdâr eyleyeler ve cismini yakıp külünü yele vereler.

Abdülmelik İskâf dedi:

-O vakti gözledim, her ne kim dedi ise, ona öyle etdiler. Bildim ki o dediği kendi imiş.

(Bu menkıbeyi İbrahim Has'ın (ö. 1762) henüz yayınlanmamış *Tezkiretü'l-Hâs* isimli eserinden yararlanmam için bana veren Mustafa Tatçı'ya çok teşekkür ederim.)

Bu açıklamalardan sonra başlıktaki sorunun cevabını verebiliriz: Bu ne Hallâc'ın bilinmeyen bir menkıbesidir, ne de bir taraknamedir. Lokmani Dede'nin eserini güzelleştirmek için anlattığı ve kendisinin kurguladığı kısa bir hikâyedir.

“ONE OF HALLÂC'S UNKNOWN EPIC OR A TARAK-NÂME?”

Abstract

Lokmani Dede's (d. 1519) work (mesnevi) named Menâkıb-ı Mevlâna mentions of a story of a comb in the example given from Hallâc-ı Mansur, to portray the difficulties of being a devotee of love. This story neatly summarises how this comb was once a tree on the mountain before being transformed. The study will discuss if the story was actually an unknown epic of Mansur and try to identify what similarities there were between the adventure of the comb and Hallâc's life.

Keywords

Hallâc-ı Mansur, the book of comb, Mathnawi

DELİ BİRADER GAZÂLÎ'NİN CERR-NÂME'Sİ

Ömer ZÜLFE*

ÖZET

Gazâlî'nin eski şiir mecmualarında rastlanan manzumeleri on altıncı asrın günlük hayatından mühim izler taşır. Cerr-nâme de bunlardan birisidir. Bu yazıda manzumenin hangi sebeplerle yazıldığı üzerinde durulmuş, Osmanlı şiirinde "cerr" kavramı çerçevesinde oluşan birikim tanıtılmış, metinde dikkat çeken kimi noktaların açıklamalarına yer verilerek, nesre çevirisiyle birlikte Cerr-nâme'nin metin yayımı yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Cerr, hamam, Osmanlı günlük hayatı

*Cerr-nâme*¹ Deli Birader sanıyla tanınan Ğazâlî [ö. 1535]²'nin² Beşik-

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü/ omerzulfe@yahoo.com.

¹ Cerr-nâme'nin metni daha önce Fuat KÖPRÜLÜ tarafından yayımlanmıştı (Köprülüzade Mehmed Fuat, *Eski Şairlerimiz Divan Edebiyatı Antolojisi*, İstanbul 1931, Muallim Ahmed Hâlid Kitaphânesi, s. 185-186). Ancak bu yayında, burada sunulandan farklı olarak beş beyit noksan olduğu gibi, çevriyazı kullanılmamış, metnin alındığı kaynak gösterilmemiş ve nesre çeviriye yer verilmemiştir.

² Adı Mehmed'tir. Bursa'da doğmuştur. İlim yolunu tutup Muhyî'd-dîn-i Acemî'den mülâzım oldu. Bursa'da Bayezid Paşa medresesinde müderrislik yaptı. Bu arada şehzade Korkut'un [ö. 1512] eserlerinin mukabeleciliği vazifesini üstlendi ve şehzadenin yakınları arasına girdi. Korkut'un katlinin ardından Bursa Geyikli Baba Zaviyesi şeyhliği, sırasıyla Sivrihisar, Akşehir, Agros ve Amasya'da Kapı ağası Hüseyin Ağa Medresesi müderrisliği yaptı. Emekli olup İstanbul'a geldi. Beşiktaş'ta deniz kıyısında konak, mescit, zaviye ve hamam yaptırdı. Bazı kişilerin kıskırtmalarıyla hamamı yıktırıldı. Bu talihsiz hadiseye üzülen Ğazâlî, Mekke'ye giderek orada kendisine bir mescit ve bahçe inşa ettirdi. Dostlarıyla sohbet ettiği sırada ansızın rahatsızlanarak vefat etti ve mescidinin avlusuna gömüldü.

Eserleri: Hezel türünde, *Dâfi'ü'l-Ğumûm ve Râfi'ü'l-Hümûm* [Gamları Savan ve Dertleri Kaldıran]; tarih türünde *Mir'âtü'l-Kâ'inânât* [Kâinâtın Aynası]; ilmihi türünde *Mışbâhu'l-Hidâye* [Hak Yolunun/Hidâye'nin Kandili] adlı eserleri vardır. (Orhan Şaik Gökyay, "Deli Birader", *TDVİA*, İstanbul C. 9., s. 135-136).

Ğazâlî'nin eserleri arasında sayılan *Mışbâhu'l-Hidâye*, büyük bir ihtimalle RIEU katalogunda kayıtlı *Miftâhu'l-Hidâye* ile aynı eserdir. Şehzade Korkud'un nedimle-

taş'ta yaptıрмаğı düşündüğü konak, bahçe, mescit, zaviye ve hamamdan oluşan binalara kaynak sağlamak için devlet erkânından para toplamak maksadıyla yazdığı şiirdir. Kıta nazım biçimiyle kaleme alınan *Cerr-nâme*, Millet Kütüphanesi *Ali Emîrî Manzum* 563 numaralı şiir mecmuasının 167^a-168^a yapraklarındadır. Başka bir metnin olup olmadığı şimdilik bilinmeyen ve eldeki örneğe göre otuz bir beyitten oluşan manzumede önce yapılacak binalardan bahsedilmiş, daha sonra padişah, vezirler, kazaskerler ve defterdarlar sırasıyla büyükten küçüğe doğru çeşitli devlet erkânından yardım beklentileri dile getirilmiştir.

Cerr-nâme'nin ardından kısmen de olsa beklediği ihsana kavuşan Ğazâlî'nin hamamının yapılışı ve âkıbeti *Meşâ'irü 'ş-Şu'arâ*'da anlatıldığı biçimiyle şöyledir:

Ğazâlî müderrislikten ayrıldıktan sonra İstanbul'a gelir ve çocukluk-tan arkadaş olduğu Derviş Çelebi ve Sirkeci Bahşı'ya yakın olmak için Beşiktaş'ta³ ev, bahçe, mescit, zaviye ve hamam yaptırmak ister. Bu işin altından tek başına kalkamayacağını anlayınca padişah, vezirler, çeşitli kademelerdeki devlet memurları ve şehrin ileri gelenlerinden yardım toplamak için *Cerr-nâme*'yi kaleme alır. Şiirini, padişaha yakınlığıyla bilinen İbrahim Paşa'ya [Vezirliği: 1523-1536] sunar. Şairin bu isteği üzerine para toplanması için divan mensuplarından Sofuoğlu adında bir çavuş

rinden Piyâle Bey'e sunulan *Miftâhu 'l-Hidâye* [Hak Yolunun/Hidâye'nin Anahtarı], aruzun hezec-i müseddes-i mahzûf bahriyle yazılmış olup ilk beyti şöyledir:

sîpâs u hamd o şâh-ı bî-zevâle
ki vârdi bize fazlından nevâle

British Library, Or. 1166 numarada kayıtlı bir mecmuanın içerisinde 78^b-92. yapraklar arasında yer alan eser, Burhânu 'd-dîn al-MARGİNÂNÎ'nin [ö. 593/1197] *al-Hidâya* adlı Hanefî fikhına dair kitabından hareketle hazırlanmıştır. (Charles Rieu, *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*, London 1888, s. 9-10).

Adlandırma farklılığının nereden kaynaklandığını ya da hangisinin daha doğru olduğunu kesin olarak belirlemek eldeki bilgilere göre şimdilik mümkün görünmüyor.³ Ğazâlî'nin hayat hikâyesine ayrıntılarıyla yer veren *Hadîkatü'l-Cevâmi*'de Ğazâlî Mescidi için yalnızca "Der-ķurb-ı Beşiktaş" ifadesi kullanılıyor (Ayvansarayî Hüseyin Efendi, Ali Sâtî Efendi, Süleyman Besim Efendi, *Hadîkatü'l-Cevâmi*, (İstanbul Camileri ve Diğer Sivil Mimari Yapılar) Haz. Ahmed Nezih GALİTEKİN, İstanbul 2001, İşaret Yayınları, s. 517-521). Dolayısıyla yapılan binaların tam yerini bugün için belirlemek pek mümkün görünmüyor. Bununla birlikte şairin Mekke'den İstanbul'a yazdığı mektupta geçen Ğapluca Cum'a Mescidi'nin hamamının yanında olduğu bilinmektedir.

tayin edilir. Ğazālī umduğu kadar para toplayamasa da borca girerek kendisine bir ev, bahçe, bahçenin içinde bir güllük, güzel bir zaviye, bir mescit ve içerisinde çok güzel bir havuz bulunan hamam yaptırır. Âteşî adlı bir dervişi zaviyenin idaresine memur ettikten sonra kendisi de hamamcı yerine geçer. Hamam, İstanbul'un bütün zengin ve zarif kimselerinin uğrak yeri olunca şehrin öbür hamamları boşalır. Ğazālī servetine servet katarken öbür hamamcılar iflâs ederler.

Fakat işler başladığı gibi yolunda gitmez. Hiciv sahasında şiirler kaleme alan Ğazālī'nin

*ne mahkûm orada bellü ne hâkim
düğündür ki çalan kim oynayan kim*

biçimindeki bir beyti, kendisini kıskananlar tarafından İbrahim Paşa'nın meclisinde okunur ve şairin burada Paşa'yı tenkit ettiği ileri sürülür. Ğazālī'ye yöneltilen ithamlar bununla da sınırlı kalmaz. Sahn müderrisi Pîrî Paşaoğlu Mehmed Çelebi de Hasköy'de içinde havuz bulunan bir hamam yaptırmış ve Ğazālī'nin hamamı az da olsa gözden düşmüştür. Ğazālī,

*pîrî paşa oğlu taklîd-i birâder eylemiş
ol da hammâmında bir havz-ı müdevver eylemiş*

matlalı bir hicviye yazıp ağza alınmayacak hakaretlerde bulununca bu durumdan incinen Mehmed Çelebi öbür hamamcılarla birlik olup Deli Birader'i İbrahim Paşa'ya şikâyet eder. Üst üste gelen şikâyetler sonucu Paşa yüz kişi civarında Acemi oğlanlarını gönderip, hamamı ve içindeki havuzu yıktırır. Bunun üzerine Deli Birader şu kıt'ayı yazar:

1. *âh kim ehl-i şevk hammâmı
bulmadın müddetiyle encâmı*

*nâgehân taldı ehremenler ile
deve ahır oldu dîv şamı*

3. *aşlan ağzına kızımlar tokınuş
derdmendüñ bozıldı endâmı*

*göreyüm gözi çığa ufadanuñ
ki görür gözüm idi her câmı*

5. *şimdi ağlamağ ile fark olmaz*
seherinden gāzālīnūñ şāmi
- ķoyayum ġayrı nice ödeyeyüm*
bunı yapıduķda étdüġüm vāmi

Deli Birader, kendisini oldukça yaralayan bu hadiseden sonra dostlarından yardım beklentisi içerisine girer ve Âşık Çelebi'nin babasına manzum bir mektupla şikâyetlerini iletir. Şairin ruh hâlini yansıtan bu mektupta hamamla ilgili bilgiler de vardır:

1. *dōstlar hālüm n'ola bir hāne bünyād eyledüm*
bir 'aceb ķaşr-ı emel hātırda ābād eyledüm
- ġünde otuz aķçeniñ dört aylıġm bir haftada*
harc-ı seng ü ücret-i bennā vü irġad eyledüm
3. *toġmaduķ oġlana ad ķor gibi gör deñsizliġi*
aña 'uzlet-hāne-i zībā déyü ad eyledüm
- ġördüm olur biter iş degül hemān vakf eyledüm*
anı da olmuş mübārek gibi āzād eyledüm⁴

Buradan şairin hamamına 'Uzlet-hāne-i zībā adını verdiği ve yıkıldıktan sonra geriye kalan binaları vakfettiği anlaşılmaktadır.

Hamamının yıkılmasından sonra Mekke'ye göçen Ğazālī oradan yazdığı mektubunda geriye bıraktıklarını hasretle anmaktadır:

hiç beşiktaşına eyledüñ mi ġüzer
nece bi-llāh ol kenār éyü mi

şol ķavaķlar dibindeki şoffa
pür-şafā mı o sebzezār éyü mi

ķapluca cum'a mescidi ma'mür
tekye şenlik mi tekye-dār éyü mi

⁴ 'Âşık Çelebi, *Meşā'irü 'ş-Şu'arā*, 291^a, G. M. Meredith Owens, *Meşā'irü 'ş-Şu'arā or Tezkere of 'Âşık Çelebi*, London 1971, XXV+299^a yr.

sirkeci bahşmuñ nedür hâli
turşu şuratlı köfte-h'ār éyü mi

mā'ı cārī mi andaki derenüñ
çevresindeki hem-civār éyü mi

āteşin-dillere şovuk şu sepen
tekye önindeki pınar éyü mi

bunda öldük biz ışşıdan anda
şol şovuk buzlar ile qar éyü mi

sāye-i devletinde hoş geçilen
serverler hoşça mı çenār éyü mi

sunkuruñ merğzāri hoşça midur
güller ile benefşeşzār éyü mi

küfr nırānmuñ ebū lehebi
*āteşi dénen ehl-i nār éyü mi*⁵

*Cerr*⁶ kelimesinin Osmanlı şiirindeki macerası dilencililiğin icrasına dair birçok bilgiyi de gözler önüne sermektedir. Metinlerden hareketle⁷

⁵ Günay Kut, "Gazālî'nin Mekke'den İstanbul'a Yolladığı Mektup ve Ona Yazılan Cevaplar", *TDAY Belleten* (1973-1974), s. 233-234, b. 62-71.

⁶ *cerr*: (< Ar. *c-r-r*) 'çekmek; toplamak, yardım toplamak, para toplamak; dilenmek; yağmalamak'.

cerre çık-: "Medrese talebelerinin, medreselerin tatil bulunduğu üç aylarda, yani Recep, Şaban ve Ramazan aylarında Kur'an okumak, vaaz etmek, namaz kıldırmak gibi dinî hizmetlere karşılık para, yiyecek ve başka şeyler almak maksadıyla memleketin dört tarafına, ta köylere kadar dağılmaları. Bu suretle hem kışlık ihtiyaçlarını temin etmiş, hem de halkı türlü din konularında aydınlatmış olurlardı". (Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügati*, Düzeltilmiş ve İlaveli İkinci Baskı İstanbul 1986, s. 63). Gazālî, medrese mensubu olması sebebiyle devlet erkânından ve medreselilerden para toplamasını cerre çıkmaya benzeterek eserine *Cerr-nâme* adını vermiş olmalıdır.

⁷ Makalede gösterilen örnek beyitler için taranan metinler şunlardır: A. HÂLETİ: *Dîvân*: Bayram Ali Kaya, *Azmî-zâde Hâletî Dîvânı, Giriş ve Dîvânın Tenkili Metni*, Cambridge 2003, 368+204 s; AĤMED Paşa: *Dîvân*: Ali Nihad Tarlan, *Ahmed Paşa Dîvânı*, İstanbul 1966, XXI+406 s, Millî Eğitim Bakanlığı; EMRÎ: *Dîvân*: M. A. Yekta Saraç, *Emrî Dîvânı*: İstanbul 2002, 389 s. Eren; FİĖĖANÎ: *Dîvân*: Abdülkadir

şairlerin kelimeye yükledikleri anlam çeşitliliğini görmek ve para toplama işinin şiirdeki görüntüsünü izlemek için birkaç örnek üzerine eğilmek yararlı olacaktır:

Hayderî, kalender, abdal ve ışık zümreleri farklı isimlerle anılsa da anlayış, yaşayış ve davranış bakımından az çok aynı çizgide sayılabilirler. Şu beyitlerde bu zümrelerin dilenirken yanlarında aslan dolaştırmaları, *keşkûl* adı verilen, Hindistan cevizi kabuğundan ya da sert bir ağaçtan imal edilen çanak ve kandil ya da meşale taşımaları konu edilmektedir.

cism-i zerdüm bend édüp zencîr-i āhumla gönül

hāneme bir hayderî-veş cerre geldi şîr ile (Emrî: *Dīvān*: G. 446/4)

Karahan, *Kanuni Sultan Süleyman Çağı Şairlerinden Figânî ve Divançesi*: İstanbul 1966, 18+XXX+214+29 s., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: 1181; HAYÂLÎ Beg: *Dīvān*: Ali Nihat Tarlan, *Hayâlî Bey Divânı*, İstanbul 1945, 24+450 s., İstanbul Millî Eğitim Bakanlığı; HAYRETÎ: *Dīvān*: Mehmet Çavuşoğlu-M. Ali Tanyeri, *Hayretî Divan* Tenkitli Basım, İstanbul 1981, XXIII+448 s., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: 2868; K. BURHĀNEDDİN: *Dīvān*: Muharrem Ergin, *Kadı Burhaneddin Divanı*, İÜEF, İstanbul 1980, 543 s.; K. NİZÂMÎ: *Dīvān*: Halûk İpekten, *Karamanlı Nizâmî Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı*, Ankara 1974, 256+40 s., Atatürk Üniversitesi Yayınları No. 208, Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 44, Araştırma Serisi No. 35; ME'ÂLÎ: *Dīvān*: Edith Ambros, *Candid Penstrokes The Lyrics of Me'âlî, and Ottoman Poet of the 16th Century*, Klaus Schwarz Verlag Berlin 1982, XII+520 s; *Mecmû'a-i Eş'âr*, Millet Kütüphanesi *Ali Emîri Manzûm* 563; NÂŞİD: *Dīvān*: Ömer Zülfe, *Nâşid* [1749-1791]: *Divan*, İnceleme Tenkitli Metin, Yüksek Lisans Tezi, *Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı*, İstanbul 1998, 263 s; NECÂTÎ Beg: *Dīvān*: Ali Nihat Tarlan, *Necati Beg Divanı*, İstanbul 1963, [II]+XXVIII+557 s., Millî Eğitim Basımevi; NEV'Î: *Dīvān*: Mertol Tulum, M. Ali Tanyeri, *Nev'î Divanı*, İstanbul 1977, XX+607 s., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: 2160; Pervane Beg, *Mecmû'a-i Nezâ'ir* [Derlenişi: 1560], Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi *Bağdat* 406. sy; ŞEM'Î: *Dīvān*: Murat Ali Karavelioğlu, *On altıncı Yüzyıl Şairlerinden Prizrenli Şem'î'nin Divanı'nın Edisyon Kritiği ve İncelenmesi*: İstanbul 2005, 2 C., 651+59 s. Yüksek Lisans Tezi, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı*, Doktorluk Tezi; T. CA'FER Çelebi: *Dīvān*: İsmail E. Erünsal, *The life and works of Tâcî-zâde Ca'fer Çelebi, with a critical edition of his dīvān*, İstanbul 1983, CXXX+523 s. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 3103; YAHYÂ Beg: *Dīvān*: Mehmet Çavuşoğlu, *Yahya Bey Divanı*: İstanbul 1977, XVI+646 s., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: 2233; ZÂTÎ: *Dīvān*: Ali Nihat Tarlan, *Zatî Divanı* (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon) Gazeller Kısmı, II. C., İstanbul 1970, 1-502 s. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 1216.

[= Gönül, âhımın zinciriyle sarı bedenimi bağlayarak, evime bir Hayderî gibi dilenmek için aslanla geldi.]

*âşiyân-ı bülbüli deryüzeye keşkül edüp
cerr için dergâhuña geldi khalender-vâr gül (Hayâlî Beg: Dîvân: 37. s.
K. 12/20)*

[= Gül, bülbülün yuvasını keşkül (çanak) edip Kalender gibi dilenmek için senin dergâhına geldi.]

*abdâl-ı dil ki kendüyi zeyn étî dâğ ile
bâzâr-ı ışka cerre gelüpdür çerâğ ile (Fiğânî: Dîvân: G.75/1)*

[= Gönül abdalı kendisini dağlayarak süsledi; aşk pazarına kandil ile dilenmeğe gelmiştir.]

*boynunda hâle tavk-ı zeri mâh ışık-şifat
küyüña geldi cerr éde altun çerâğ ile (Raḥmî: Pervâne Beg: Mecmû'a-
i Nezâ'ir: 483^a)*

[= Ay, boynunda hâleden altın halka olduğu hâlde ışık gibi kandil ile altın toplamak için senin sokağına geldi.]

Bu topluluklar için gelenekten sayılan göğsü, başı, kolları dağlamak, boyunda halka taşımak, bedeni zincirle bağlamak ya da aslanla dolaşmak dünyadan geçmişliği, kınanmağa aldırılmayı ve sıra dışı olmayı sergileyerek insanları etkilemeğe yaramaktadır.

Yukarıdaki beyitlerde görüldüğü gibi dilencilerin baskın vasıflarından bir tanesi ellerinde kandil, meşale ve mum benzeri eşyalar taşımalarıdır.

*çarḥ küyünda çerâğ ile gezer cerrârdur
mâh u encüm anda éy meh dirhem ü dînârdur (Emrî: Dîvân: 80.
Mukatta)*

[= Felek senin sokağında kandille gezen bir dilencidir; a ay gibi güzel, ay ve yıldızlar da orada dirhem ve dinardır.]

*tirüni yoldaş edinür baña geldükde ecel
şan gedâdur kim götürür cerr için her gâh şem' (Hayâlî Beg: Dîvân:
220. s. G.41/2)*

[= Ecel bana geldiğinde senin okunu da yoldaş edindir; sanki dilenmek için sürekli yanında mum taşıyan bir dilencidir.]

Feleğin dilenciye teşbih edildiği şu beyitte para karşılığında turunc ve benzeri meyvelerin sunulduğu anlaşılıyor:

*bir turuncu var saña şunmağ için her gün felek
çéğzinür kıadriñ vişākın şanki bir cerrārdur* (T. Ca'fer Çelebi: *Dīvān*:
Kt. 2/5)

[= Felek sanki elindeki turuncu sana sunmak için her gün kadrinin çevresini dolaşan bir dilencidir.]

Zülf, Hintli bir dilenciye, çene de elmaya benzetildiğinde 'zenci, uşak, köle, hırsız, kâfir, bekcı' anlamları da taşıyan *hindū* kelimesinin 'dilenci' manasında kullanıldığı söylenebilir. Burada da yukarıdaki beyitlerde olduğu gibi para karşılığında bir meyve sunma söz konusudur:

*dil nađdini diler k'ède hindū-yı zülfi cerr
elde tekellüf étmege sib-i zekān tutar* (T. Ca'fer Çelebi: *Dīvān*:
G.42/3)

[= Zülfünün Hintlisi gönül akçasını almak ister; karşılık olarak vermek için elinde çene elmasını tutar.]

Delileri de dilenciler topluluğu içerisinde saymak gerekmektedir.

*zülfüñüñ zencir-i sevdāsın tolayup boynna
şehr-i hüsnüñ cerr éder dīvāneler gördüñ mi hiç* (Necātī Beg: *Dīvān*:
G.39/5)

[= Zülfünün sevda zincirini boynuna dolayıp güzelliğinin şehrinde dilenen delileri gördün mü hiç?]

Her hangi bir geçim kaynağı bulunmayan yetimlerin yardım bekleyişi de şiirlerde *cerr* kelimesi çerçevesinde söz konusu edilmektedir.

*cerr édüp eytām-ı eşküm küyuñı devrān éder
merhamet kıl dostum ihsāna gelmişlerdenüz* (Hayālī Beg: *Dīvān*: 209.
s. G. 31/2)

[= Yetim gözyaşlarım dilenmeğe çıkıp sokağında dönüp durmaktadır; merhamet et dostum, ihsan bekleyenlerdensiniz.]

Cerre çıkmak yardım toplamaktan çok, halkı aydınlatmak ve talebenin tecrübe kazanmasını sağlamak amacıyla yönelik olduğundan ayrı bir önem taşır. Cerre çıkmayan talebe hoş karşılanmaz:

būse cerr étse lebūnden ŧem‘î‘yi ‘ayb étme kim

sūhte mezmūm olur ‘ālemde cerrār olmasa (ŧem‘î: Dīvān: G. 149/5)

[= Senin dudağından bir öpücük isterse ŧem‘î‘yi ayıplama; medrese talebesi cerre çıkmazsa kınanır.]

Cemiyet hayatındaki bozulmaların tenkit edildiğı ŧu beyitte, herkesin çalışmayı bırakıp bir şeyler dilendiğı söylenmektedir. Müftü, müderris, talebe ve şeyhin bile bunların arasına katılması bozukluğun derecesini göstermektedir:

hep halk kıoyup ŧan‘atım baŧladı cerre

müftî vü müderris talebe şeyh de hattā (Me‘ālî: Dīvān: G. 40/5)

[= Halk işini gücünü bırakıp para toplamağı baŧladı; müftü, müderris, talebe hatta şeyh bile.]

Öğütleriyle halkı meyhaneden uzaklaŧtırmağı çalışan vaizin para toplama sebebinin meyhanecide rehin kalan seccadesini kurtarmak olduğunun söylenmesi rind-zâhid mücadelesinin bir tezahürüdür.

gūŧ étme gedāyî sözini vā‘iz-i ŧehriñ

kim söyledüğü yā cer olısar yā naŧıhat (Gedāyî: Pervāne Beg:

Mecmū‘a-i Nežā‘ir: 79^a)

[= Ey Gedāyî, ŧehir vaizinin sözüne kulak asma; çünkü söylediğı ya nasihattir ya da para toplamak.]

pîr-i vā‘iz dem be-dem mescidde halkı cerr éder

mey-fürüş elinde seccāde tutudur n‘eylesün (Aħmed Paŧa: Dīvān: G.

244/6)

[= Yaŧlı vaiz mescitte halktan sürekli para toplar; ne yapsın seccadesi meyhanecide rehin kalmıŧtır.]

Beyitlerden anlaŧıldığı kadarıyla *kağeh cerrārı* ifadesi, her şeyini kaybetmiŧ, sokaklarda yaŧayan, elinde bir çanak ile meyhanelerden ŧarap dilenen içki bağımlısı kimseleri tanımlamaktadır.

kāsesi elde kadeh cerrārı müflis mey-perest

devr-i meyde sâ'il-i biçāre bir ben bir habāb (Nev'î: *Dīvān*: G. 15/3)

[= Şarap devrinde elinde çanağı, kadeh dilencisi, züğürt sarhoş, zavallı dilenci bir ben bir de hava kabarcığı.]

seyr éder mey-hānelerde kāse alıp destine

eyle beñzer lāle-i hamrā kadeh cerrārıdır (Me'ālî: *Dīvān*: G. 246/2)

[= Eline bir çanak alıp meyhanelerde dolaşır; anlaşılan kızıl lāle bir kadeh dilencisidir.]

Sanat icra edip gösteriler yaparak para toplama işi de Osmanlıda günlük hayatın bir parçasıydı. Başta çanak çevirmek, zincir ve çember yardımıyla aslan oynatmak, sunulan gösterilerin niteliğini ortaya çıkarmaktadır:

kūyuñda cerr édiüp güneş arslanın oynadur

zencîr-i zer elinde omuzında çenberi (Cemālî: *Pervāne Beg: Mecmū'a-i Nezā'ir*: 573^a)

[= Elinde altın zincir omuzunda çenberiyle güneş sokağında dilenip arslanını oynatıyor.]

kāse oynatmağ-ıla başda tutup hengāme

bir avuç sîm ü zer étdi şanasın cer nergis (K. Nizāmî: *Dīvān*: K.5/11)

[= Nergis, başında çanak oynatıp kalabalık toplayarak bir avuç altın ve gümüş elde etti sanırsın.]

Ceyş-i cerrār ya da *'asker-i cerrār* ifadesinin 'tam teçhizatlı kalabalık ordu' manasının yanı sıra 'yağmacı asker' anlamına geldiği de söylenebilir. Beyitlerdeki yakıp yıkma ve para toplama ifadeleri yağmalama işini hatırlatmaktadır.

çoh freng'e ahdı hindü çerisi

zülfi gibi ceyş-i cerrār olmadı (K. Burhāneddin: *Dīvān*: G.676/10)

[= Hindü askeri çok Freng'e akın etti ama; zülfü gibi bir yağmacı ordu olmadı.]

kişver-i hâtır-ı ‘âşık néce âbâd olsun

kâkül-i yâr aña ‘asker-i cerrâr çeker (A. Hâletî: *Dîvân*: G. 221/2)

[= Sevgilinin kâkülü ona yağmacı askerler gönderirken âşığın gönül ülkesi nasıl bayındır olsun.]

Beyitlerden anlaşıldığına göre Abdal, Işık, Hayderî, Kalender zümresi; Hintliler, deliler, yetimler, medrese mensupları ve vaizler yardım bekleyen toplulukların başında gelmektedir. Dilencilikte mutlaka bir nesne sunulması ya da bir hüner gösterilmesi mecburidir. Tarikat mensuplarının ve yardım bekleyen çeşitli şahıs ve toplulukların hüner ve davranışları bedeni dağlamak, elif çekmek, boyna zincir asmak; elma, turunç, yeşil yaprak ikram etmek, ya da kandille dolaşmak iken sanatkârlar aslan oynatmak ve başta tabak çevirmek gibi gösteriler yapmaktadırlar. Medrese mensuplarının sundukları hizmet ise çeşitli meclislerde halkı bilgilendirmektir. Bu topluluklar arasında belki de en aşağıda bulunanı *kadeh cerrârî* diye anılan içki müptelâsı kimselerdir.

Şiirlerinde kimi zaman *Birâder*, *Cerr-nâme*'de olduğu gibi *Dîvâne* lâkaplarını da kullanan Ğazâlî'nin eldeki şiirleri, kendi his dünyasını, devrin günlük hayatını ve çevresindeki aksaklıkları bütün açıklığıyla gösteren bir ayna gibidir. Onun şiirlerine büyüleyici sözler ve süslü söyleyişlerden çok, yalın anlatımla kaynaşan keskin bir hiciv hâkimdir. Bu yüzden *Cerr-nâme*, on altıncı asra ve şairin hayatına dair bir belge sayılabilir. Ğazâlî, Osmanlı şiirinin farklı bir vadisini gözler önüne seren *Cerr-nâme* ile yardım toplama işini şiir büyüyle birleştirmiş ve dünden bugüne farklı bir iz bırakmıştır.

cerr-nâme-i gazâlî eş'şehîr be-deli birâder

1.

Ḥafîf-i müseddes-i maḥbûn-ı maḫtû‘

Fe‘ilâtün mefâ‘ilün fa‘lün

+ + - - / + - + - / - -

çün emîr-i mücerredân oldum

baña bir yer gerek emîrâne

ki yapam anda bir maḫâm-ı şerîf

mişli gelmemiş ola devrâna

03. ola dürr-i yetîm mânendi
şadef-i dehr içinde bir dâne

¹. Millet Ktp., *Ali Emîrî Manzûm* 563, 167^a.

Deli Birader Diye Ün Salan Gazâlî'nin Cerr-nâme'si.

⁰¹ El etek çekmişlerin beyi oldum; bana beylere yakışır bir yer gerek.

mücerred: (< Ar. *c-r-d*) ‘yalın; çıplak, soyulmuş; yalnız, tek; bekâr, evlenmemiş; kaynaması sükûnet bulmuş, durulmuş; el etek çekmiş’. Şair *mücerred* kelimesiyle dünya işlerinden el etek çektiğini, artık durulduğunu ifade ettiği gibi, kelimenin ‘bekâr, evlenmemiş’ anlamını da kastetmektedir. Birçok beyitte, özellikle kalender zümresinin evlenmemesi sebebiyle *mücerred* ve *kalender* kelimeleri bir arada bulunuyor:

gel kalender ol sürürî çün mücerred merdsin

mâni‘ olmaz çün bilürsin ‘avret ü oğlan saña (Sürürî: *Pervâne Beg: Mecmû‘a-i Nezâ‘ir*: 19^b)

[= Ey Sürürî, gel kalender ol çünkü sen bekâr bir erkeksin; biliyorsun ki avrat ve çoluk çocuk sana engel olmaz.]

uğramaz yanına zenlerden kaçar i‘râz éder

bir mücerred sâde-dil gerçek kalenderdür kılıç (Ḥayretî: *Dîvân*: K. 11/11)

[= Kılıç, kadınların yanına uğramayıp onlardan kaçan, yalın ve saf gönüllü gerçek bir kalenderdir.]

⁰² Orada eşi benzeri dünyaya gelmemiş kutlu bir konak yapayım.

⁰³ O, iri ve benzersiz inci gibi bu dünya sedefi içerisinde bir tane olsun.

altı bir t̄āb-h̄āne üsti anuñ
ola bir ŧeh-niŧin-i ŧāhāne

öñi bir ‘ālī ŧuffa her ıarafı
açıla bāğa vü gülistāna

06. ola erkān-ı devlete menzil
seyre çığduğlarınca rindāne

gele ta‘t̄il günleri ‘ulemā
ére ğavgā-yı bađŧ keyvāna

ŧöfiler mecma‘ı olup geh geh
vére ŧođbetleri ŧafā cāna

⁰⁴ Onun altı hamam, üstü de ŧahane bir ŧehniŧin olsun.

t̄āb-h̄āne: (< F. t̄āb-h̄āna) ‘kışlık sıcak oda; hamam, kaplıca; dārüşŧifa; yazlık camlı oda’. Ğazālī burada *t̄āb-h̄āne* ile kaplıcayı kastediyor olmalıdır. T̄āb-h̄āne’nin hem sıcak hem de aydınlık oda demek olduğunu gösteren bir örnek:

ğöñlüm ki gün yüzüñle ğözümdeñ bulur źiyā

bir t̄āb-h̄ānedür ki iki yerdeñ ocađı var (Lāmi‘ī: *Pervāne Beg: Mecmū‘a-i Neđā‘ir:* 137^b)

[= Ğönlüm, güneŧ yüzünle ğözümdeñ ıŧık alır; o, iki yerdeñ ocağı olan bir hamamdır.]

⁰⁵ Önünde her yanı bahçelere ve güllüklere açılan bir yüce sofa olsun.

⁰⁶ Rindçesine dolaŧmaya çıktıklarında devletin ileri gelenlerine konaklama yeri olsun.

⁰⁷ Âlimler izin günlerinde gelsinler, tartıŧmaların ğürültüsü Zuhal yıldızına kadar ulaŧsın.

bađŧ-keyvān: Âlimler arasında ateŧli tartıŧmaların geçtiğini mübalağalı bir biçimde anlatmak maksadıyla, seslerin feleklerin en yüksek yerinde bulunan Zuhal yıldızına kadar ulaŧtıđı dile getirilmektedir. Bir bađŧa örnek:

çü oldı meŧ‘ele ma‘lūm ehl-i ‘irfāna

eriŧdi zemzeme-i bađŧ burc-ı keyvāna (Yađyā Beg: *Divān:* 5. Terkiĸ-Bend /IV/1)

[= Tartıŧmaların ğürültüsü Zuhal burcuna kadar yükseldi; irfan sahipleri meseleyi anladı.]

⁰⁸ Ara ara sofuların buluŧma yeri olsun; sohbetleri cana can katsın.

09. ba‘zı demlerde cem‘ olup zurefâ
dem adem edeler zarîfâne

‘aks-i ruḥsâr-ı mâh-rûlarla
ola her gûṣe bir nigâr-ḥâne

vérmeyüp yol erâzile hergiz
yasağ ola ziyâde derbâna
12. d ye kim bu maâm-ı d n dur
rağbet tmez kimesne n d na

yaparam anı ḥ şılı Őıg nup
kerem-i ḥaa luṭf-ı yezd na

⁰⁹ Bazı zamanlar aydınlar toplanıp da incelikleriyle Őereflendirsinler.

dem adem: Beyitlerden anlaşıldığına göre ‘uğur getirmek; geliŐiyle Őereflendirmek’ ve Şairlerin sevgilinin elinde can vermeği kıymetli görmeleri sebebiyle ‘kan d kmeğe gelmek, ld rmek iin gelmek’ demektir. Sevgilinin aŐıđı ld rmesi aÇık iin Őereftir.

ld r beni gel bir gün n rdi kerem eyle

anımı döküp canımı al dem adem eyle (Yaḥy  Beg: *D v n*: G.395/1)

[= Gel kerem edip de beni bir gün nce ld r; kanımı döküp canımı al da hayırlı bir iş yap.]

görüp anı d stlar d s nler olsun dem adem

ḥ n-ı a‘d ya aya baŐmağadur id mumuz (Z t : *D v n*: G.566/5)

[= Dostlar, düşmanın kanına ayak basmak iin alıŐtığımızı görüp de kutlu olsun/kan dökülsün desinler.]

aya baŐarsan anuma demler ademler d stum

ismet güninde Őükr a a ol ba a ıkmıŐ p y imiş (Z t : *D v n*: G.600/3)

[= A sevdiğim, kanıma ayak basarsan beni Őereflendirirsin; Őükürler olsun bu kısmet gününde bana ıkan pay imiş.]

aya baŐmıŐ ki anum d ke dilber

bi-ll h yine demd r ademd r (K. Niz m : *D v n*: G.12/7)

[= Sevgili kanımı dökmek iin ayak basmıŐ; vallahi yine kutlu, uğurlu bir zamandır.]

¹⁰ Ay yüzlü güzellerin yüzlerinin aksiyle her köşe bir put hane olsun.

¹¹ Kapıcıya sıkı sıkıya buyruk olsun asla ite kopuğa yol vermesin.

¹² “Burası bilginlerin makamıdır kimse cahile rağbet etmez.” desin.

¹³ Her Őeyimle Hakk’ın, yüce Allah’ın cömertliğine ve l tfuna sığınıp onu yaparım.

- eylemezse hazine aña vefâ
şalayın şalgın ehl-i dīvāna
15. pādişāh-ı cihān-penāha ne söz
ol hōd ister bahāne ihsāna
- vüzerā ‘ādeti bilürler hep
eylesünler ‘aṭā vezīrāne
- ḳāḳı‘asker efendiler de ne var
vérseler şoḫbete ḫarīfāne
18. defterīler adı daḫı yaraşur
yazılırsa eger bu dīvāna

¹⁴ Birikimim onu yapmağa yetmezse, divan kaleminde çalışanlardan vergi toplayayım.

şalgın şal-: ‘gelişigüzel vergi toplamak; keyfi vergi toplamak’. *şalgın*: ‘olağanüstü hâllerde toplanan vergi, avarız’. “Osmanlı vergilerinden ve Rüsûm-ı örfiyedendi. Resmî adı Avâriz-ı Dīvâniyye idi. Aslında olağanüstü hâllerde halka yüklenen malî, aynî ve bedenî vergilerdi ama zamanla sürekli olmuştur.” (Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, Düzeltilmiş ve İleveli İkinci Baskı İstanbul 1986, s. 23). Beyitten bu ifadenin ‘dilenmek, para toplamak, yardım istemek’ anlamında olduğu anlaşılıyor.

ehl-i dīvân: “Divan-ı Hümayun: Osmanlı devletinde bugünkü kabineye muadil olan teşkilât. Birinci ve ikinci derecedeki siyasi, idari, askerî, şer’î ve malî işler, her çeşitten şikâyet ve davalar hep burada görüşülür ve karara bağlanırdı. Divan-ı Hümayun’un esas azaları: Sadriâzam, Kubbe vezirleri, Kaptanpaşa, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, Şıkkı evvel, Şıkkı sâni ve Şıkkı salis defterdarları, Tevkii de denilen Nişancı, Vezir rütbesinde bulunursa Yeniçeri ağası ve Deryâ kaptanı. Bundan başka, Reisülküttab, Çavuşbaşı ve Kapıcılar kethüdası ile Büyük ve Küçük tezkereciler de bulunurlar, lâkin Divanda oturmayıp ayakta hizmet görürlerdi.” (Mithat Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 86). Beyitte yüksek rütbeli memurların hepsinden para istenirken *şalgın şal*-ifadesiyle vergi çıkarma yetkisine sahip bulduklarına ince bir ima da söz konusudur.

¹⁵ Âlemin koruyucusu padişaha söz söylemeye gerek var mı; o zaten kendisi ihsanda bulunmak için bahane arar.

¹⁶ Vezirler hep âdeti bilirler; vezirlere yakışır bir biçimde bağışta bulunsunlar.

¹⁷ Kazasker efendiler de (varlıklarından) bu sohbete dostçasına bir şeyler verseler ne var.

¹⁸ Bu meclise defterdarların adı da yazılsa yakışır.

eyle şansun ki şehir kâdısı da
 hüccet alınmadı beş on dâne
 ağalar da bu bezme gelsünler
 berg-i sebz-ile şeh-levândâne

21. kethüdâlar dahı keremdür eger
 deprenürlerse kethüdâyâne

ümenâ dahı sâyir ehl-i kâlem
 hizmet üzre olup süleymâna

çok degül her birisi günlüğünü
 piyş-keş eylesün fakîrâne

24. vermeyen kimseye sözüümüz yok
 gelmesün hisset ehli meydâna

¹⁹ Şehir kadısı da beş on tane hüccet alınmamış saysın.

²⁰ Ağalar da bu meclise yeşil bir yaprakla gösterişli gençler gibi gelsinler.

berg-i sebz: ‘Değersiz şey; fakirlerin akça bekleyerek zenginlere verdikleri armağan’. “Eskiden biri büyüğünden bir soru soracağı ya da yanından ayrılacağı zaman ona bir bahşış bırakırdı. Akçası olmayan bir ya da iki yeşil yaprak sunardı, yaprağa Farsça gazel denirdi. *Meyhaneci gazel almaz* sözü de bununla ilgilidir.” (Abdülbaki Gölpınarlı, *Firdevsî Menâkıb-ı Hacı Bektâş-ı Velî Vilâyetname*, İstanbul 1958, s. 144). İfade kimi zaman ‘afyon’ anlamında da kullanılmaktadır.

bir berg-i sebz dëyü şunup düşmene ecel

döndürdi haşm çihresini za’ferâna tiğ (Necâtî Beg: *Dîvân*: K.11/44)

[= Kılıç, yeşil yaprak diye düşmana ecel sunup, düşmanın yüzünü zaferana döndürdü.]

bir varak-pâreyle yâd et bende-i mehcûr

nahl-i nâzım hâtırım sor bir yeşil yaprakla gel (Nâşid: *Dîvân*: B.29)

[= Bu ayrı kalmış köleyi bir yaprakçıkla da olsa hatırla; a nazlı fidanım gel de bir yeşil yaprakla hatırımı sor.]

²¹ Kethüdalar da kethüdacasına hareket ederlerse cömertlik göstermiş olurlar.

²² Eminler ve öbür kalem ehli de Sultan Süleyman’a hizmet etmektedir.

²³ Çok değil onların her birisi bir günlüğünü alçak gönüllükle armağan etsin.

²⁴ Vermeyen kimseye sözüümüz yok; ancak cimrilere meydana gelmesin yeter.

anı gördüklerince désünler
dilegüm bu-durur ki yārāna

günlügün saña tek kerem édüben
külbe’i mühmel étme **dīvāne**

27. cümleden yég bu idi yārānı
şöyle cerr étmeyem gedāyāne
himmet eyleyüp aşaf-ı devrān
‘arz-ı hāl éde şeh süleymāna

alı vére bir ev bahācigini
zahmet olmaya sāyir erkāna

30. aldı yetmiş biñ akçe hāne bahā
bir kemānçe çalıcı çingāne
ben ki ‘ilm ehliyem revā mı-durur
müsteḥak olmayam bu iḥsāna

²⁵ Dostlardan tek dileğim, onu gördükleri zaman şöyle desinler:

²⁶ “Günlüğünü yalnız sana bağışlarız, bu binayı boş bırakma Divane.”

²⁷ Böyle dilenci gibi, dostları bağış yapmağa zorlamasam hepsinden daha iyi olurdu.

²⁸ Devrin yüce veziri bir yardımda bulunup Sultan Süleyman’a hâlimizi bildirse;

²⁹ Bir ev pahası miktarı olsa da; öbür devlet erkânına zahmet olmasa.

³⁰ Ev parası olarak bir keman çalıcı çingene yetmiş bin akça aldı;

³¹ Ben ilim ehliyim, bu kadarlık bir ihsan da hakkım değil mi?

“CERR-NAME OF GAZÂLÎ, BROTHER THE MAD”

Abstract

In this article, the text of cerr-nâme of Gazâlî is prepared along with its prose. First, it explains why Gazâlî wrote poem, and the concept of “cerr” in the Ottoman poetry. Then some important points were pointed out.

Keywords

Gazâlî, cerr, hamam (Turkish bath), Ottoman daily life.

HALİDE EDİB ADIVAR'IN ROMANLARINDA EVLİLİK MESELESİ

*Kelime ERDAL**

ÖZET

Evlilik, her kültür olayı gibi zamanla değişen, yeni biçimler alabilen, kadın ile erkeğin birlikteliği ile gerçekleşen en küçük toplum birimi, insanın oluşturduğu bir kültür kurumudur. İnsana ait her yapı gibi evliliğin de zamanla aksayan, düzeltilmesi gereken yönleri vardır. Bütün zorluklarına karşın evlilik, toplum sağlığı bakımından devam etmesi gerekli olan temel bir birimdir.

Toplumların onayladığı ve devamı açısından temel kurum olan ailenin oluşmasında ilk aşamadır evlilik. Bizim toplumumuza bakıldığında belli bir yaşa gelen insanların evlenmesi beklenmektedir. Edebiyatın toplumla bağlantısı göz önünde bulundurulduğunda, toplumla bu kadar yakın ilgili bir konunun edebiyat eserlerine yansımaları son derece doğaldır. Bir kadın yazar olan Halide Edib'in evlilik meselesine kadın hassasiyeti açısından yaklaştığı birçok eseri vardır. Bu çalışmada, yazarın eserlerinden yola çıkılarak, evlilikle ilgili genel düşünceler, evlenme yaşı, evlenecek kişinin nitelikleri, eş seçme ve evlilikten beklentiler... gibi konular incelenmiş, bunlarla ilgili sonuçlara ulaşılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Evlilik, eş seçme, aile, evlenme yaşı.

Giriş

İlkel toplumlardan en gelişmiş toplumlara kadar yapı değişikliği ile varlığını korumakta olan aile, aynı zamanda toplumun direğidir. Günümüzde, toplumun yaşama gücü aile yapısının sağlamlığı ile ölçülmekte ve aileyi koruyucu tedbirler alınması için anayasaya hükümler konulmaktadır.

Ailenin temelini oluşturan evlilik kurumu aynı zamanda toplumsal bir statü kazanma aracıdır. Ülkemizde birçok yörede evlenmemiş erişkin yaşı kaç olursa olsun, toplumun üyesi olarak kabul edilmemekte, evlenmiş

* Dr., Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü/ *kelime@uludag.edu.tr*

insanlar ise yaşları çok küçük de olsa, yetişkin muamelesi görmektedir. Evlilik, gençler için toplum içinde yerlerini alma, kendi hayatlarını kendi istekleri ve düşünceleri doğrultusunda belirleyebilme özgürlüğüne kavuşma yoludur.¹ Gençler büyük ölçüde evliliği evdeki silik kişiliğinin ve aile baskısının kendi üzerinde yarattığı basınçtan kurtulmak için istemektedir. Çünkü evlendiği zaman bir anahtarı, adresi ve değiştirdiği bir soyadı olacaktır.²

İlk evliliğini çok genç yaşta koleji bitirir bitirmez, ikinci evliliğini otuz üç yaşında yapmış olan Halide Edib, her iki evliliğini de *Mor Salkımlı Ev*³ isimli hatıratında anlatmıştır.

1900 senesinin sonunda Halide Edib babasına, matematik dersini kuvvetlendirmek için yaz tatilinde özel ders almak istediğini söylemiş; babası, devrin tanınmış matematikçisi Salih Zeki'den ders almasını sağlamıştır. Hocası Salih Zeki, başka bir hanımla evli olmasına rağmen, kolejin son sınıfında iken Halide Edib'e evlenme teklif etmiştir. Halide Edib'in babası, aralarındaki yaş farkından dolayı bu evliliğe karşı çıkmış, kızının ısrarcı tavrı üzerine evlenmesine onay vermiştir.

1910 yılı Halide Edib'in evliliğinde bir dönüm noktasıdır. Salih Zeki, bir öğretmene ciddi bir yakınlık duymakta ve onunla evlenmek istemektedir. Çok eşliliğin şiddetle aleyhinde olan Halide Edib, bunun geçici bir heves olduğunu düşünerek bir süre Yanya'ya babasının yanına gitmiş, dönüşte Salih Zeki'yi evlenmiş bulmuştur. Bu olay, evliliğinin sonu olmuş, Halide Edib, çocuklarıyla birlikte başka bir eve taşınmıştır. Bu boşanma olayı Halide Edib'i çok üzmüş, günlerce hasta yatmasına sebep olmuştur.⁴ Bir röportaj esnasında, "Halide Edib'in özel hayatında en sevdiği insan kimdi?" sorusuna "Elbette ki büyükbabam Salih Zeki" cevabını veren Halide Edib'in torunu Ömer Sayar'a göre Halide Edib ömrünün sonuna kadar Salih Zeki'yi sevmiş, ikinci eşi Adnan Adıvar'la bir duygu

¹ Tekin Özertem, *Evlilik ve Genç İnsan Açıkoturumu*, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Eğitim Serisi, Ankara 1991, s. 10.

² Erdal Atabek, *Evlilik ve Genç İnsan Açıkoturumu*, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Eğitim Serisi, Ankara 1991, s. 30.

³ Halide Edib Adıvar, *Mor Salkımlı Ev*, Yeni Matbaa, İstanbul 1963 (Alıntılardaki sayfa numaraları eserin bu baskısına aittir).

⁴ İnci Enginün, *Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1978, s. 33.

evliliği yapmamıştır. Ömer Sayar, Halide Edib'in Adnan Adıvar'ı hiç önemsemediğini, sık sık azarladığını belirtmiştir. Halide Edib, Salih Zeki'nin evlendiği kadına çok kızmış ve onu aşağılamak için "camcının kızı" ifadesini kullanmıştır.⁵

Handan romanı için "romandan ziyade bir otobiyografyaya benziyor" ifadesini kullanan Yakup Kadri, Halide Edib'in evliliğindeki ayrıntıları bilmeden yaptığı bu değerlendirmenin ne kadar doğru olduğunu daha sonra anlayacaktır: "Meğer Halide Hanım ilk evlilik hayatında *Handan* gibi bedbaht olmuş, aynı ruh krizlerini geçirmiş ve çok bağlı olduğu kocasından ayrılmak zorunda kalmış ve hâlâ da bu durumun acılıkları içindeymiş."⁶

İkinci evliliğini 1917 yılında Doktor Adnan Adıvar ile gerçekleştirmiş olan Halide Edib, nikâh esnasında Suriye'dedir. Bursa'da kıyılan nikâhta babası Edib Bey, Halide Edib'in vekilliğini üstlenmiştir. Halide Edib, ikinci evliliğinde kendi ifadesiyle "mutluluğu yakalamış, fikrî ve ruhî açıdan kendisi için uygun" eşi bulmuştur. Otoriter bir yapıya sahip olan Halide Edib'in, torunu Ömer Sayar'ın eşi Reva Hanıma ilk öğüdü, "Kocanla birlikte bu hayatta mutlu olmak istiyorsan "uç maymun"u oyna, yani görme, duyma ve söyleme" olmuştur.⁷

Halide Edib, özel hayatındaki bu tecrübeler ışığında romanlarındaki kadın kahramanları da evlilik birliği içinde ele almıştır. Evlilik birliğini sarsacak sorunları, eşlerin bu birliği sürekli kılmak için dikkat etmeleri gereken hususları ve sağlıklı evlilikler oluşturabilmek için duygusal bağ dışında dikkat edilmesi gereken hususları roman kahramanları vasıtasıyla okuyucuya aktarmak istemiştir. Halide Edib, sağlıklı toplumların ancak sağlıklı evliliklerle oluşturulabileceğini gayet iyi bilir.

Evlilikle İlgili Genel Düşünceler

Evlilik kararı almayı, bazı tecrübeler zorlaştırabilir ya da yaşanan kötü olaylar insanları evlilik düşüncesinden uzaklaştırabilir. *Kerim Usta'nın Oğlu*⁸ romanında kadınlar hakkında olumsuz görüşlere sahip olan

⁵ Muhsine Helimoğlu Yavuz, "Torunu Halide Edip'i Anlatıyor", *Cumhuriyet*, 13 Şubat 1994, s. 2.

⁶ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları*, 2. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 1990, s. 242.

⁷ Muhsine Helimoğlu Yavuz, a.g.m.

⁸ Halide Edib Adıvar, *Kerim Usta'nın Oğlu*, 2. bs., Atlas Kitabevi, 2. İstanbul 1974 (Alıntılardaki sayfa numaraları eserin bu baskısına aittir).

Kasım, hiç evlenmemeye karar vermiştir. Amerika'da eğitimini tamamlayıp yurda döndüğünde tanıdıkları, hatta bazen hastaları bile onu evlendirmek için uğraşırlar. Fakat Kasım evlenmemeye kararlıdır: “Kadınlara itimat olmadığına inanıyordum. Kadınların ne şekil alacağını tahmin öyle güç bir şeydi ki... Beklemediğimiz zaman sakın, sonra birdenbire çoşan, hulâsa bir deniz hüviyetine sahip olduklarını biraz müşahede ve tecrübe neticesiyle iyiden iyiye biliyordum.” (s. 86–87.)

Halide Edib, “Yeni Dünya, Eski Kadın” başlıklı yazısında, evlenmenin aleyhinde olan birinin görüşlerini anlatmıştır. Bu kişiye göre evlilik esarettir ve yeni dünya düzeninde kadın evine ve erkeğine bakmaz olmuş, akşama kadar gezmeye başlamıştır. Halide Edib, bu düşüncelerin yeni dünya düzeninde yeri olmadığını savunmuştur. Kadınların evli olmalarının iş hayatında başarılı olmalarına engel olduğunu düşünenlere karşı çıkan yazar, kadının evli olması başarısını arttırır görüşünü savunmuştur.⁹ Ona göre evli olmak, ister kadın ister erkek olsun, “gerek fikrî, gerek gerek maddî sahada çalışanların normal ve insanî kalmaları için” tercih edilir.¹⁰

Evlilik bazı kişilerce sahiplenme olarak algılanabilir. Evlenmeden önce sevilen kişiye gösterilen davranışlar, kimi zaman evlendikten sonra unutulabilir. Halide Edib, bu yanlış bakış açısının en güzel yorumunu, *Sinekli Bakkal*¹¹ romanında Vehbi Dede'nin ağzından vermiştir. Vehbi Dede'ye göre benim olsun diye sevmek ilkel bir duygudur: “Kimse kimse'nin olamaz. Eşya bile bizim değil. Yani senin dediğin mülkiyet insan için de, eşya için de olmamalı. Sevdiğimiz her şey esasen bizimdir. Kalbimizin içindedir. Ona o kadar sahibiz ki, dünyanın orduları kalbimizden onu koparıp atamaz...” (s. 156.) Erkeğin tahakkümünü yumuşatmakta, onu kırmakta rol oynayan unsurlar arasında sevgi son derecede önemli rol oynamaktadır. Şurası da bir gerçektir ki hiçbir insan hakiki anlamda sevdiği bir insanı tahakküm altına almak istemez. Çünkü gerçek sevgi, bütün sert maddeleri kalıplana-bilecek duruma getirmeyi sağlayan bir yumuşatma ve eritme potasıdır. Evli çiftler arası ilişkilerde gözlenen diğer bir etkili unsur da erkeğin üstünlük iddiası ve tahakküm temayülüne karşı kadının sert reaksiyon gös-

⁹ Halide Edib Adıvar, “Yeni Dünya, Eski Kadın”, *Yedigün*, nr. 201, 13 İkinci Kânun, 1937.

¹⁰ Halide Edib Adıvar, “Gene Kadın”, *Akşam*, nr. 10146, 16 Ocak 1947.

¹¹ Halide Edib Adıvar, *Sinekli Bakkal*, Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul 1936 (Alıntılardaki sayfa numaraları eserin bu baskısına aittir).

termeden, tâbiyeti kabul ediyormuş gibi gözükmesi ve aynı zamanda yuvanın idarecisi, çocukların anası, kocasının eşi olarak elde bulundurduğu kuvvetli kozların ustaca kullanılmasını başarmakla her şeyi kolaylıkla avucunun içine alabilecek durumda olmasında belirmektedir.¹²

Sinekli Bakkal romanındaki benzer görüşlere *Sevda Sokağı Komedyası*¹³ romanında rastlanmaktadır. Leyla, yengesi Hadiye Hanım ile evlilik hakkında konuşur. Leyla, balayının nasıl geçtiğini sorduğunda Hadiye Hanım, beklediğinden çok daha iyi olduğunu söyler: “Her şeye rağmen Macit’in bir iyi tarafı tamamen benim malım olmasıdır. Ne istersem onu yapacaktır.” (s. 268.) Leyla, yengesinin görüşlerine katılmamaktadır: “Kimse kimsenin tamamen malı olamaz. Hatta insanın en alışkın kedisinin veya köpeğinin bile sahiplerinin dışında alâkaları vardır. Bu canlı mahlûkların bir kanunudur.” (s. 268.)

*Kalp Ağrısı*¹⁴ romanının kahramanlarından Zeyno’ya göre erkekler, nişanlandıklarında ya da evlendiklerinde kadınlara kendilerine ait bir “mal” gibi davranırlar: “Eyyvah, dedim, o da galiba nişanlandı, Azize’ye adeta evli imiş gibi sakın bir tahakküm, mal sahibi imiş gibi bir emniyetle bakıyor.” (s. 48.) Oysa evlilik, sadece basit bir sahiplenme duygusu, bencillik ya da kıskançlık doğuran bir şey değildir. Kişisel özgürlükleri sınırlamamakta, insanın sosyal vasfını geliştirmektedir.¹⁵ Evlilik, gerçekte birbirini anlayarak ve hayatı birlikte yorumlamayı öğrenerek mutluluğa götürecek bir adımdır, bir birlikteliktir ve bir kurumdur. Bunu kendi aranızda sosyal yardım kurumuna çevirip, “ben sensiz yapamam” ya da “o bensiz yapamaz” düşüncesiyle, meseleyi mülkiyet ilişkisine döndürdüğümüz zaman, aslında mutsuzluğun temelleri de atılmış olur.¹⁶

¹² Tahir Çağatay, “Evli Çiftler Arası Münasebetlerin Bazı Tezahürleri Etrafında” *Aile Yazıları 4, Evlilik Kurumu ve İlişkileri*, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1991, s. 111–144.

¹³ Halide Edib Adıvar, *Sevda Sokağı Komedyası*, Atlas Kitabevi, 1. Baskı, İstanbul 1971 (Alıntılardaki sayfa numaraları eserin bu baskısına aittir).

¹⁴ Halide Edib Adıvar, *Kalp Ağrısı*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1340–1924 (Alıntılardaki sayfa numaraları eserin bu baskısına aittir).

¹⁵ Mustafa E. Erkal, “Türk Ailesi ve Batı Avrupa’daki Bazı Değişmeler”, *Tarihi Akış İçerisinde Türklerde Aile Yapısı Sempozyumu Bildirileri*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1990, s. 41–54.

¹⁶ Erdal Atabek, *Evlilik ve Genç İnsan Açıkoturumu*, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Eğitim Serisi, Ankara 1991, s. 46.

Toplum, belli bir yaşa gelen erkek ve kadının evlenmesini beklemektedir. Yaşın ilerlemesiyle, eş bulma şansının ters orantılı olduğu gözlenmektedir. Belli bir yaş geçiren erkek ve kızların evde kalmalarından endişe edilmektedir. Evlilik yaşının geçmesi, özellikle küçük çevrelerde çeşitli dedikoduları da beraberinde getirmektedir. *Sonsuz Panayır*¹⁷ romanında öğretmen Ali Bey evli olmadığı için etrafta dedikodular dolaşmaktadır. Ali Beyin kendine has bir yaşam tarzı vardır ve bunun dışına çıkmamak, belki de bu hayatı paylaşacak birine rastlamadığı için evlenememiştir.

*Âkile Hanım Sokağı*¹⁸ romanında Mesture Hanım, kızı Mazlume'nin Diyarbakır'a gitme isteğine karşı çıkar. Bunun en önemli nedeni, kızının orada evlenecek koca adayını bulamama endişesidir. Mesture Hanıma göre kızı yirmi yaşındadır ve bir iki yıl daha evlenemezse, kimse yüzüne bakmayacaktır. İstanbul'da kimseyi beğenmeyen Mazlume'nin Diyarbakır'da eşrafı beğenmesi Mesture Hanıma göre imkânsızdır. Mesture Hanım'ın kocası Mazlum Bey ise yarıbaydır ve orduda Mazlume'nin evlenebileceği "parlak, yakışıklı" subaylar olduğunu düşünmektedir.

*Handan*¹⁹ romanında, roman kahramanlarından Handan'ın annesi, kızının evlenmesi gerektiğini, yaşının ilerlediğini düşünür. Handan'ın kuzeni Neriman ise Handan'ın henüz on yedi yaşına girdiğini, öğreniminin bitmediğini ve evlenmek için yirmi yaşına girmesi gerektiğini belirtir. Handan'ın annesi aynı görüşte değildir: "*Öğrenimi bitirmek bir kız için ne demek? Birkaç dil biliyor, artık kâtip olacak değil ya! Hele bu yaşta kendinin koca düşünmemesi pek tuhaf; vakti çarçabuk geçecek, yirmi yaşında evlenilir mi hiç? Ben on dördünde evlendim, büyükannem on ikisinde. Zavallı anneciğim benden altı ay büyük evlenmiş.*" (s. 60)

Sinekli Bakkal romanında Pembe, evlilikle ilgili görüşlerini şu sözlerle belirtir: "Ne kadar çabuk düğün olursa o kadar iyi. Malum ya evde kalmış kızlar... Mihri Hanım gelin olursa evde kalmış kız bir sen varsın."

¹⁷ Halide Edib Adıvar, *Sonsuz Panayır*, 1. bs., Remzi Kitabevi, İstanbul 1946. (Alıntılardaki sayfa numaraları eserin bu baskısına aittir).

¹⁸ Halide Edib Adıvar, *Âkile Hanım Sokağı*, Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık, Yeni Matbaa, İstanbul 1958. (Alıntılardaki sayfa numaraları eserin bu baskısına aittir).

¹⁹ Halide Edib Adıvar, *Handan*, 3. bs., Orhaniye Matbaası, 1342-1924 (Alıntılardaki sayfa numaraları eserin bu baskısına aittir).

(s. 166.) Bu sözler Rabia'yı düşündürür. Pembe'ye hak verir. On sekiz yaşını bitirmektedir ve Mihri Hanım evlenirse çevredeki en yaşlı kız kendisi olacaktır. Sinekli Bakkal'da ise kızlar on beş yaşından önce evlenirler.

Rabia ile Rakım evlilik üzerine sohbet ederler. Rakım, Rabia'nın mutlaka evlenmesini ister: “*Beni dinle Rabia sen mutlaka kocaya varmalısın. Yüzünü, sesini bırakacak çocuklar yetiştirmelisin.*” (s. 172.) Rakım'a göre Rabia hem güzel, hem de kabiliyetlidir. Rabia daha çok, çocuk sahibi olmak için evlenmeyi istemektedir. Rakım, yirmi bir yaşını geçmekte olan Rabia'nın evlenme kararı almasına sevinir. Ona göre Rabia evde kalmıştır.

Evlenmek için insanlar çeşitli yollara başvurmaktadır. *Sinekli Bakkal* romanında Pembe, Rabia'nın babası Tefik ile evlenmek ister ve bu evliliğin gerçekleşmesi için evliyalara adak adar. Eğer adak adamış ve istediği gerçekleşmemiş ise söylenir. Son gittiği evliya Tezveren Dede'dir: “*Güya adın Tezveren, haniya? Cinler periler daha çabuk iş görüyorlar. Tefik beni alsın diye sana ne kadar mum adadım. Herifi bir de sürgüne yollattın. Bari herifi çabuk getir. Ben çingeneyim diye yapıyorsan, Rabia'yı düşün. Beş vakit namazında bir hafız.*” (s. 164.)

Halide Edib'in bütün romanlarında damat adayları evlenecekleri kızları babalarından isterler, babalar ise evlenme kararını evlenecek kişiye bırakırlar. *Handan* romanında Nazım, bir Perşembe akşamı dersten sonra Handan'a onunla evlenmek istediğini söyler. Bu evlilik teklifinin olacağı çok önceden ev halkı tarafından sezilmiştir. Nazım, bu düşüncesini önce Handan'ın babası Cemal Bey'e söylemesi gerektiğini düşünür. Nazım, Batılı eğitim almış birisi olmasına rağmen, evlilik düşüncesini ilk olarak evleneceği kişinin babasıyla konuşmak gerektiğinin farkındadır.

Görücü usulü, romanlarda dile getirilen bir başka evlenme yoludur. Kapalı toplumlarda, evlenme isteği taşıyan gençler, çoğu zaman bir büyüğün aracılığına ihtiyaç duymaktadırlar. *Kerim Usta'nın Oğlu* romanında Kerim Usta'nın bir muhallebici dükkânı vardır ve babasını kaybedince Eskişehir'deki teyzesinin yanına gelen Memduha isimli biriyle evlenir. Bu evliliğe, Memduha'nın teyzesi aracı olmuştur.

Âkile Hanım Sokağı romanında teyzesi ve eniştesinin teşvikiyle evliliğe yönlendirilen Tarık, kız arkadaşı Nermin ile on gün içinde evlenme kararı alır. Evliliklerinde aşk eksiktir fakat birbirleriyle çok iyi anlaşırırlar, herkesin imrenerek bahsettiği bir evlilikleri vardır. Her ikisi de birbirlerini kıskanmaz ve birbirlerine çok güvenirler.

Evlenecek Kişinin Nitelikleri ve Eş Seçme

Evlilikte mutlu olma, büyük oranda eş seçiminin iyi yapılmasına bağlıdır. Eş seçerken kişinin beklentilerini ve amaçlarını karara bağlaması ve bunlara yakın ya da benzer beklentileri olan kişileri eş olarak seçmesi gerekir. Eşler arasındaki ortak nitelikler çoğaldıkça, evlilik ilişkilerinde mutluluk oranı artmaktadır. Biçimi ve evlenen kişilerin sayısı ne kadar farklı olursa olsun, evlilik, ailede kişiler arası ilişkileri düzenleyen önemli bir kurumdur. Bu kurumda ilişkilerin düzenli, uyumlu ve dengeli olması evliliği oluşturan kişilerin ortak niteliklerinin olabildiğince çok olmasına bağlıdır.²⁰ Evliliğin sağlam bir temele oturtulması ve evlendikten sonra birlikteliği sorunsuz bir şekilde devam ettirebilmek, eşlerin uyumuna bağlıdır. Evlilik kararı alan iki kişinin mizaçlarındaki yakınlık, daha kolay anlaşmalarını sağlayacaktır.

Sinekli Bakkal romanında komşu çocukları olan ve birlikte mahalle mektebine giden Emine ile Tevfik'in birlikteliğini Halide Edib şöyle özetler: “Dışı ve içi hiç birbirine benzemeyen bu iki çocuğu tabiat, hesaba, mantığa sığmayan hikmetiyle birleştirmişti.” (s. 8.) Bu iki insan hem mizaç, hem de yetişme tarzları bakımından çok farklıdır. Tevfik, hoşgörülü, eğlenmeye düşkün, hayatı ciddiye almayan biridir. Emine ise, katı kuralları olan, disiplinli, hayatında hoşgörü ve eğlenceye yer vermeyen bir babanın yetiştirdiği çocuktur ve babasının bu özelliklerini taşımaktadır. Emine ile Tevfik aynı evde yaşamaya başladıklarında pek çok şey değişir. Tevfik, Emine’de gördüğü değişikliklere hayret eder: “Köşe başlarında yolu beklenen imamın kızı başka, bakkal Tevfik’in karısı Emine başka. Tevfik bunu çabuk anladı... O beyaz yüzde kalbe çarpıntı veren ince, pembe dudaklar şimdi viriltiyi, diriltiyi yüksek sanatlar derecesine çıkaran eski bir ağız... Tevfik’in damarlarında kanı eriten siyah gözlerin sıcaklığı yerine, şimdi o gözlerde, daha çok buz gibi soğuk ve hain ışıltılar görülmüyor! Bakkallık gibi, oyunculuk yanında bir angaryadan başka bir şey olmayan sanata bu kadın için mi girmişti?” (s. 17.)

Kısa bir süre sonra Emine ve Tevfik arasında anlaşmazlık başlar ve Emine bir gece Tevfik’in, arkadaşlarını toplayıp kendisinin taklidini yaptığını görünce evi terk eder, babasının evine döner ve bir süre sonra boşanırlar. Emine ile Tevfik arasında dünya görüşü bakımından büyük fark

²⁰ Mürüvvet Bilen, *Sağlıklı İnsan İlişkileri*, 5. bs., Armoni Yayınları, Ankara (tarihsiz).

vardır ve bu fark, evliliklerinin sonu olmuştur. Tevfik, Emine'nin katı kurallarını yumuşatacak, onu değiştirmek için çabalayacak bir erkek değildir. Hatta kendisi birileri tarafından idare edilme ihtiyacı içindedir. Bu yüzden Tevfik, yazarın önceki romanlarında gördüğümüz erkek kahramanların yaptığını yapmaz, eşini yönlendirmez. Oysa aynı romanda Peregrini ile Rabia'nın durumları daha farklıdır. İtalyan Peregrini, Müslümanlığı özümseyen Rabia ile evlenir ve Osman adını alır. Bu iki kişi arasında yapılan evlilikte her iki tarafın da değiştiği görülmektedir. Halide Edib, bu iki kahraman aracılığıyla, farklı eğitimleri almış, farklı kültürlerden gelen erkek ile kadın arasındaki uzlaşmanın çarpıcı bir örneğini vermiştir. Peregrini, evliliğinden iki ay sonra evliliğini tekdüze bulmasına rağmen eskiden hayatına giren kadınlardan farklı olan Rabia'yı çok sevmektedir. Rabia, eşine çok bağlıdır ve adeta onun üstüne titrer. Bu tarz bir ilgiyi sadece sütünesinde görmüş olan Peregrini, Rabia'nın sevgisinde şefkatin hâkim olduğunu gözlemlemiştir. Bir akşam Peregrini piyano çalarken Rabia aralarında yabancı bir şeyin olduğunu hisseder. Vehbi Dede'nin "*Osman'ın geçmiş hayatı, belki aranızda bir uçurum açar*" (s. 224.) sözünü hatırlar. Osman da bu uçurumun farkındadır ve doldurmak ister. Bunun için Rabia'nın çocukluğunu öğrenir. Hatta dedesini görmek için Cuma namazına gidecektir.

Uyku tutmadığı bir gece Osman, evliliğini düşünür: "Muhtelif yaş-taki, muhtelif huydaki ruhların evlenmesi, birleşmesi mümkün olabilir, fakat yaşları birbirinden çok farklı iki vücudun evlenmesi kabil olamaz. Osman böyle düşünüyor. Rabia henüz yirmi bir yaşında, kendisi kırkın ne kadar üstünde." (s. 228.) Yazar, burada bir anlamda kendi evliliğindeki tecrübelerini aktarmaktadır. Osman, Selim Paşa konağının selâmlığını kiralamak ve orada oturmak istediğinde Rabia karşı çıkar, tartışılar ve Osman'ın Rabia'ya bakışı değişir: "Bu kız onun için şimdi pis bir arka sokakta doğmuş, büyümüş bir imam torunu, bir bakkal kızı. Ne demiş de bu kadar fedakârlık ederek hayatını şımarık bir mahalle kızına bağlamıştı?" (s. 265.) Rabia, Osman'ın yanlış seçim yaptığını, kendisinin yaşadığı yerden ayrılmayacağını söyler. Bu tartışmada, eşler arasındaki sınıf farkı ortaya çıkar. Osman, daha önceki hayatında yaşadığı lüks yerlerden bahsedince Rabia daha da kızar. Rabia'ya göre kültür, medeniyet, memleket, ırk farklılığı aynı dini paylaşımlar için önemli değildir. Fakat sınıf farkı önemlidir ve Rabia Osman'ın konuşmasından bunu sezmiştir. Bu tartış-

madan sonra Osman ilk kez Rabia'ya ve Sinekli Bakkal'a karşı tiksinti duyar. Bu romanda Behire, eşi ile aldıkları eğitim ve yetiştirme tarzının farklılığından dolayı çatışma yaşayan diğer bir kahramandır. Behire, hem mürebbiye gözetiminde büyümüş, Batı eğitimi almış, hem de ona kendi kültürü öğretilmiştir. Kocası ise Avrupa'da eğitim almış, oradan gelen her fikri gözü kapalı kabullenebilecek bir mühendistir.

*Döner Ayna*²¹ romanında üniversite mezunu, modern bir genç olan Ayşe, nişanlı olduğu hâlde kendisine talip olan iki erkekle görüşmüş ve bunu nişanlısına da söylemiştir. Ayşe ile ilgilenenlerden birisi, öğrenimini Amerika'da yapmış çok zengin bir petrol mühendisidir. Ayşe, mühendise acıdığı için onunla yakından ilgilenir. Yakışıklı mühendis Ayşe'ye âşık olur ve babasından ister. Ayşe bu evlilik teklifine ne evet ne de hayır der. Bu mühendis ile uzun süre konuşan ve hatta bir süre flört eden Ayşe, onunla evlenemeyeceğini anlar: “Çünkü hep madenlerden, özellikle petrolden başka bir şeyle ilgilenmiyor; aşkı ise ateş almış petrol kuyusuna benzetince, iş değişti. Hemen kendisiyle evlenmek olasılığı kalmadığını, gönlünün başka bir yerde olduğunu söyleyince çok dürüst davrandı. Hemen ilişkisini kesti ve işine döndü.” (s. 199–200.) Bu romanda Ayşe'nin bir başka talibi Trabzonlu Hamsi Tarık'tır. Ayşe, Tarık'ı beğenmesine rağmen tahsili olmadığı ve hamsiden başka bir şey konuşmadığı için evlenecek biri olarak görmez.

*Hayat Parçaları*²² romanında Mehmet Efendi kızını bir profesörün oğlunun istediğini duyunca iki şeyden rahatsız olur. Birincisi, bir profesörün, kızını gelin olarak isteyip istemeyeceği, ikincisi ise üniversiteli gençlere güvenmemesidir. Mehmet Efendi, evleneceği kişiyi kızının kendisinin seçeceğini belirtir. Pek çok talibi olan kızı Naciye ise bu konuda çok kararsızdır. Hepsıyla konuşur fakat hiçbirleriyle evlenmeye karar veremez.

Sevda Sokağı Komedyası romanında Numune, denizde kendisini boğulmaktan kurtaran kayıkçı Salim Ağa'dan etkilenmiş fakat kalfadan, onun ne bey ne de efendi olamayacağını, sadece ağa olabileceğini öğrenince: “Ben beyden başkasına varmam” (s. 225.) diyerek evlilik düşüncesinden vazgeçmiştir. Bunu duyan kalfa, Numune'ye evlilik konusunda öğütte

²¹ Halide Edib Adivar, *Döner Ayna*, Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık, İstanbul 1954 (Alıntılardaki sayfa numaraları eserin bu baskısına aittir).

²² Halide Edib Adivar, *Hayat Parçaları*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1963 (Alıntılardaki sayfa numaraları eserin bu baskısına aittir).

bulunur: “*Merak etme Salim Ağa seni almaz... Fakat beye varmağı da aklından çıkart kızım. Seni efendi de almaz. Olsa olsa bir ağa.*” (s. 225.)

Âkile Hanım Sokağı romanda gayrimeşru bir ilişki sonucunda doğan Gülbeyaz'ın, Fevzi Yürekli isimli bir doktorla evlilik isteği anlatılır. Gülbeyaz, kibar ve mutaassıp bir aileden gelen Fevzi ile evlenirse ailesinin ona yukarıdan bakacağını, annesi babası bilinmeyen biri olduğu için aşağılayacaklarını düşündüğü için evlilik düşüncesinden uzaklaşmıştır. Halide Edib'in romanlarında eşlerin eğitim ve ekonomik düzey bakımından birbirine denk olması gerekir düşüncesi ağır basmaktadır.

Evlilik sorunlarının farklı boyutlarda incelendiği ve mektuplaşmalar şeklinde yazılmış bir roman olan *Handan*'da, Refik Cemal, arkadaşı Server'e yazdığı bir mektupta eşi Neriman'ı anlatır. O, sessiz sakin oluşu sebebiyle evlenmeye karar verdiği Neriman'ın sosyoloji, tarih ve felsefe kitaplarını sevmemesinden şikâyetçidir. Neriman, ülke sorunlarından habersizdir. Refik Cemal, Neriman'ı bütün iyi özelliklerine rağmen kendi fikir dünyasının uzağında görür. Romanın diğer kahramanı Nazım kadar şiddetli olmasa da eşinin ülke sorunlarına duyarlı olmasını bekler: “*Ne ise, işte ondan dolayı bu mesut izdivacımızda sizleri, benimle yaşayıp, köpürüp haykıracak, çalışacak kardeşleri, erkek fikirleri arıyorum.*” (s. 20.) Bu sözler Nazım ile Refik Cemal'in eşlerinde aynı özellikleri aradıklarını göstermektedir. Romanda Refik Cemal evleneceği kadındaki eksikleri fark etmekle beraber, *Seviye Talib* romanında olduğu gibi, eşini değiştirmek için gayret göstermez. Erkeğin beklentisi daha çok fikir arkadaşı yetiştirmektir.

Eşlerin aldıkları eğitimdeki farklılık, ilgi, ihtiyaç ve arkadaş çevresi olmak üzere birçok farklılığı da beraberinde getirmektedir. Bu durumda olan eşlerin sağlıklı bir iletişim kurmaları çok zordur. Eğitim düzeyi yüksek olan eş, güvenilir bilgilere sahip olduğu için bilgisizlik karşısında kırıcı olabilir ya da eğitim düzeyi düşük olan eş bunu sorun hâline getirebilir.²³ Bu yüzden, evlilikte eşler arasındaki eğitimin birbirine denk ya da yakın olması çok önemlidir. Halide Edib, eserlerinde bu sorunu irdeleyerek erkekleri eşlerinin eğitimi konusunda bilinçlendirmeyi hedeflemiştir. Ahmet Mithat Efendi, iyi bir evlilik yapmak için kadının iyi bir eğitim almasını şart koşarken, yüksek tahsil görmüş gençlerin, kültürlü ve iyi

²³ Mürüvvet Bilin, *a.g.e.*

yetişmiş kızları tercih ettiklerini vurgulamıştır. Hatta gençler, ülkelerinde tahsilli kız bulamazlarsa yabancı kızlarla evlenme yoluna giderler. Bu sebeple, kızların iyi eğitim almaları gerekir.²⁴

Halide Edib'in romanlarındaki erkek kahramanlar, evlenecekleri kadını seçerken eğitimlerine dikkat ederler. Bu erkekler, eğitim almamış ya da eksik eğitim almış bir kadınla evlenirlerse, eşlerini eğitime görevini üstlenirler. Erkek kahramanların çoğu, hars-medeniyet sentezini yapabilmiş bir kadınla evlenmek isterler. Kadınlar ise eğer sağlıklı bir bilince ve gelişmeye yönelik bir eğitime sahiplerse kendilerine uygun bir eş seçebileceklerdir. Bu kadınlar, evlendikten sonra hata yaptıklarını anlarırsa, eşlerinden ayrılabilirler, kendi kendilerine veya başka bir erkekle tekrar mutlu olabileceklerdir. Mutsuz bir evlilik, kadını erkekten daha fazla etkileyeceği için kadının eş seçiminde söz sahibi olması önemlidir. Bu yüzden Halide Edib, *Raik'in Annesi*, *Kalp Ağrısı*, *Zeyno'nun Oğlu*, *Sinekli Bakkal*, *Seviye Talib*, *Handan* ve *Mev'ut Hüküm* romanlarında mutsuz evlilikleri, mutluluğu bulamama nedenlerini ve bu nedenlerin ortadan kalkması için toplumun ve özellikle kadınların eğitilmesi konusunu işler. Kadınlar eğitildiği ve erkeklerle aynı haklara sahip olduklarında evlilik ne erkekler, ne de kadınlar için bir cehennem olacaktır.²⁵

*Seviye Talib*²⁶ romanında, Avrupaî fikirlerle yetişmiş olan Fahir, halasının kızı Macide ile evlenir. Fahir ile Macide arasında eğitim farkı vardır ve buna bağlı olarak dünya görüşleri farklıdır. Fahir, geleneklere aşırı bağlı ve kadınların eğitimine şiddetle karşı çıkan annesinin etkisinde kalan biri olan Macide'yi tekdüze biri olarak değerlendirir. İngiltere'de eğitim almış olan Fahir, Tanzimatla ortaya çıkan Doğu-Batı sentezini gerçekleştirmiş yeni insan tipinin örneğidir. Fahir, fert olmayı esas alır ve toplumun genelinde özlediği değişimi önce eşinde başlatmak ister. Aldıkları eğitim ve yetişme tarzları farklı olan Fahir ile Macide arasında pek çok konuda anlaşmazlık yaşanır. Eşi Macide'nin katı görüşleri karşısında

²⁴ Ahmet Mithat Efendi, "Diplomalı Kız", *Letâif-i Rivâyât*, hzl. Fazıl Gökçek, Sabahattin Çağın, Çağrı Yayınları, İstanbul 2001, s. 662.

²⁵ Emel Doğramacı, *Türkiye'de Kadının Dünü ve Bugünü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1989, s. 76.

²⁶ Halide Edib Adivar, *Seviye Talib*, 2. bs., Orhaniye Matbaası, 1342-1924 (Alıntılardaki sayfa numaraları eserin bu baskısına aittir).

zor durumda kalan Fahir için en zor olan ise arkadaşı Numan'a, bu tarz düşünceleri olan bir kadınla evli olduğunu söylemektir. Adeta bundan utanan Fahir'in bu fikirlerini sezmiş olan Macide daha da kızar: *"Ben biliyorum zaten; iki sene Avrupa gördünüz mü, bizi beğenmez oluyorsunuz. Benim cahilliğimden, kabalığımdan sıkılıyorsan düğüne yalnız git. Ben öyle yere gidip de herkesin maskarası olamam. Sen orada fikrine muvafık kadın bulursun..."* (s. 16.)

Fahir, Macide'nin şahsında, eşinin ruh dünyasına hitap etmeyen, sadece ev işleriyle uğraşan kadını görür. Bu kadınların bütün dünyaları ve uğraşları, ev işleridir. Fahir, ev işi yapmayı bir kadında olması gereken bir özellik olarak görmekte beraber; kadının, eşinin ruhuna hitap etmesini ve onun en yakın arkadaşı olmasını öncelikli şart koşar. Bu düşüncesiyle Fahir, adeta yazarın sözcüsü gibidir: *"Onlar bir sınıf genç kızlardır ki, gazete okuyabilecek, mektup yazabilecek kadar okur, yazarlar; sonra bütün zamanlarını ev hayatına hasrederler. Onlar için en tabii şey, dikiş dikmek, ortalık süpürmek, yaygıları temiz, düzgün bulundurmak, ortalıkta döküntü bırakmamaktır. Bunlar istihfâf edilecek şeyler değildir. Fakat onların bu kadınlıklarında bir erkeği sıcak kucacağına koşturacak bir şey yoktur. Ne köşelerde tebessüm eden bir iki çiçek, ne de temiz, zarif, sizi anlamaya, sizi eve ısındırmağa müheyya bir kadın görebilirsiniz. O, daha arkasından iş entarisini çıkartmağa vakit bulmadan, siz eve gelirsiniz. Siz ona efkâr-ı hususiyenizden bahsederken onun endiş-nâk gözleri konsolun üzerinde toz arar..."* (s. 4-5.) Bu sahne ile bu iki insanın yaşam anlayışları arasındaki farklılık vurgulanmaktadır. İdeal kadın, hem ev işleri konusunda titiz, hem de eşinin en yakın arkadaşı olmalıdır. Halide Edib, kadınların bu ikisini bir arada yapamamalarından şikâyetçidir. Kendini ev işlerine veren kadın, eşinin hayata bakış açısına uzak kalmakta, onun ruhuna hitap edememektedir.

Batılı fikirlerle yetişmiş erkeğin akraba evliliği yapması ve kadının eğitim düzeyinin düşüklüğü, bu dönem eserlerinde sık karşılaşılan bir durumdur. Fahir, kadınların eşlerinin arkasına sığınmalarının onları güçsüz gösterdiğine inanır. Bu güçsüz kadınların duvarlar arkasında bütün dünyayla ilgileri, eşlerinden ibarettir. Onun dışında hiçbir şeyle ilgilenmezler. Bu kadınların eşlerinin ruh hâllerine yabancı kaldıklarını düşünen Fahir, bütün ülke değişim içindeyken eğitilmiş her erkeğin üzerine düşen görevin, eşini eğiterek değiştirmek olduğuna inanır. Eşi Macide'ye karşı bir öğretmen tavrı takınan Fahir, onu gözlemler ve değiştirmeye

çabalar. Üzerinde annesinin büyük etkisi olan Macide'nin birdenbire doğumundan itibaren aldığı eğitim ve kabullendiği yaşayış tarzının dışına çıkmasını beklemek mümkün değildir. Fahir onu hızlı bir şekilde Batılı bir kadın hâline getirmek ister. Dönemin pek çok eserinde işlenen kadını hızla değiştirme isteği, yazarların Batı ile Türk toplumu arasında somut olarak görülen farkı, halkı eğitmek suretiyle kapatabilecekleri düşüncesinden kaynaklanmaktadır.²⁷ Fahir, zaman zaman Macide'nin mutsuz olduğunu sezmektedir ve bunun nedeninin kendisi olduğuna inanmaktadır. Macide, Fahir'e uygun bir eş olmadığını düşünür. Fahir, Avrupa'da aldığı eğitimden sonra değişmiştir ve aralarında görüş ayrılıkları vardır.

Handan romanında Nazım da iyi eğitim almış olan Handan ile evlenmek ve onu maksadı doğrultusunda eğitmek ister. Nazım, Handan'ın "dimağını, ruhunu okutmağa" karar vermiştir. Fahir de eşi Macide'yi eğitmek ister. Ancak Macide, Handan gibi Batılı bir eğitim almamıştır. Annesi ona sıkı ve kuralcı bir eğitim vermiştir. Handan'ı amaçlarına ortak etmek için evlenmek isteyen, gerektiğinde ideal uğruna onu ölüme çağıran Nazım, Handan'ın şahsiyeti kuvvetli, idealleri olan, bu idealler için ölümü göze alabilecek biri olduğunu zannetmiştir. Handan, maksat arkadaşlığı ile evlilik arasında bağlantı kuramamıştır. Ona göre, ikisi farklı şeylerdir. Handan, Nazım'ın amacı yolunda çalışmak için onunla evlenmenin gerekliliğine inanmaz. Bir arkadaş ya da kardeş olarak da bunu yapabileceğini düşünür ve bu nedenle Nazım'ın evlilik teklifini hiç düşünmeden reddeder.

Kalp Ağrısı romanında evliliğin herkes için felâket ve ideallerini gerçekleştirmek için engel olduğuna inanan Hasan Bey, Zeyno'ya ilgi duy-

²⁷ Erkek yazarların kadını eğitmek suretiyle sosyal sorunları halledeceklerini sanmaları bir vehimdir. Nitekim iyi bir eğitim ve öğretim gören Fatma Aliye Hanım, son derece anlayışsız bir adamla evlendirilir ve mutsuz olur. Yazarın *Muhazerat* romanı, kadın duygularını ele alıp işlemesi bakımından önem taşır. Eserin kahramanı Fazıla iyi yetişmiş bir genç kızdır ama evlendirildiği adam beraber okuyup yazmanın, konuşmanın tadına varamayan, günlük eğlenceler peşinde koşan biridir. Gelin gittiği konakta kendini yapayalnız hisseden Fazıla, intiharı düşünür ama günah olduğu inancıyla vazgeçer. Konaktan ayrılır, kendini esir olarak satar ve Mısır'da bir ailenin yanında kalfa olarak çalışmaya başlar. Roman, hayatına bizzat kendi iradesiyle şekil veren kadın tipini çizmesi bakımından önemlidir, bk. İnci Enginün, "Türk Kadın Yazarları" *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1991, s. 271.

makta, fakat hiçbir bakımdan kendisini ona denk görmemektedir. Çok okuyup kendini yetiştirecek ve Zeyno ile evlenecektir. Hasan Bey subaydır ve Anadolu'nun ücra bir köşesine gidip sevdiği kadınla yaşamak ister. Hasan Beyin evleneceği kadından beklediği, geçmişini geride bırakarak tamamıyla kendisinin olmasıdır. Zeyno ile aralarındaki eğitim farkının evlenmelerindeki en önemli engel olduğunu düşünen Hasan Bey, Zeyno'nun kendisi gibi "kurmay bile olmayan kaba bir askeri" istemeyeceğine emindir. Halide Edib'in eserlerinde, eğitim farklılığı ya eşleri birbirinden uzaklaştırmakta, ya da boşanmaya yol açmaktadır. Böylelikle yazar, eşler arasında ortak kültürün gerekliliğine dikkat çekmektedir.

Sevda Sokağı Komedyası romanında, oğlunun bir serseri olduğunu düşünen Saffet Hanım evlenme çağı geldiğinde Macit'in uslanacağını ümit eder. Oğlu hep "aşüfte"lerin peşinde olan Saffet Hanım, tesadüfen tanıştığı Numune'yi çok beğenir. Saffet Hanım o günden sonra Numune'ye "gelinim" diye hitap eder. Numune, Macit Beyin karısı olmaya karar verir. Mutlaka onu bulacak ve evlenecektir. Sosyal statüye önem veren Numune için Macit'in "Bey" olması onu evlenilecek biri konumuna getirmektedir. Macit saz çalmakta, hovardalık yapmakta usta, ele avuca sığmaz biridir. Onun bu özellikleri de Numune'nin hoşuna gider.

Sinekli Bakkal romanında Sabiha Hanım, oğlu Hilmi'yi, küçük yaşta aldığı ve terbiye ettiği Dürnev ile evlendirmiştir. Sabiha Hanım'ın, hiç tanımadığı birini almak yerine, kendi yetiştirdiği kişiyi gelin olarak seçmesinin nedeni, Dürnev'in kendisine bağlı ve daima ikinci safta kalacak biri olacağına inanmasıdır. Geleneklere bağlı ve otoriter bir kadın olan Sabiha Hanım, evinde sözünün geçmesini ister. Bu yüzden, Sabiha Hanım'ın oğlunu evlendireceği kadında aradığı tek şart, kendisini geçmemesidir. Romanda, Hilmi'nin evleneceği kadında aradığı özellikler üzerinde durulmamıştır. Onun evleneceği kişiyi seçen annesidir. Anne Sabiha Hanım ise, gelinini seçerken sadece kendi çıkarlarını düşünmüştür.

Bu romanda Galip Bey, Rabia ile evlenmek ister. Rabia'ya bu haberi veren Sabiha Hanım'a göre Galip Bey kaçırılmayacak bir kısımttır: "*Galip Bey seni istiyor. O ne surat, maymun? Daha iyisini nerede bulacaksın? Babası zengin, ne kaynana, ne görümce var, bir evin bir kadını olacaksın.*" (s. 99.) Fakat Rabia bu evliliği istemez. Kızının evden ayrılacak olmasına içten içe üzülmekte olan Tevfik, Rabia evlenmeyi reddettiğinde çok sevinir. Rabia'nın amca diye hitap ettiği Cüce Rakım da Galip Beyin kaçırılmayacak bir fırsat olduğunu düşünmektedir: "*Çocukluk etme, Rabia. Sen çeyizsiz,*

çimensiz bir kızsın. Hamın, hamamın yok. Bir tek cüce amcan var... Galip'e varırsan beni çeyiz halayığı diye beraber alırsın. Galip gibi istediğin kalıba sokaçağın kocayı bir daha bulamazsın." (s. 99.) Zenginlik ve evlenecek kişinin özellikle kayıncı ve görümcüsünün olmaması da evlenecek adaylar arasında tercih sebebidir.

Selim Paşa konağının bahçıvanı, Bayram Ağanın yeğeni Bilal'e göre yeryüzünde iki cins kadın vardır: "Beyoğlu'nun orospuları ve aile kızları... Birincileri para ile alınır, ikincileri nikâhla. Rabia ikinci kısımdandı. Onun için Rabia ile mutlaka evlenmeyi kurmuştu. Rabia'yı bir gün alacak ve ona kendinin ne şaşılacak bir erkek olduğunu gösterecek." (s. 101.) Konakta, uşaklar arasında Bilal Rabia yakınlaşması konuşulmaktadır. Uşaklara göre Rabia gibi ünlü bir hafızın Bilal ile evlenmesi Bilal açısından bulunmaz bir fırsattır. Bilal'in amcası Bayram Ağanın da bu evlilik için Paşaya yalvaracağını düşünürler. Fakat Bayram Ağa bu dedikoduları duyunca çok sinirlenir: "Bilal bir ortaoyuncusunun kızına, bakkallık eden bir kıza mı kalmıştı? Kim bu lâfi ederse gözünü patlatacaktı." (s. 103.)

Mahallede evlenme yaşı gelen kızlara eş bulmayı görev sayan hanımlar Rabia'ya uygun birini bulmakta zorlanırlar. Mahallenin gençleri Rabia'ya uygun tek kişinin Sabit Beyağabey olduğunu düşünürler. Rabia'nın "burnunu sürtecek", onu "yola getirecek" tek kişi Sabit Beyağabeydir. Rabia, eşi Peregrini'yi yönetmek ister: "*Rabia bir kadın kalbinin tadabileceği en yüksek zaferi tadıyor. En serseri bir erkeği sonunda bir bucağa bağlamış.*" (s. 289.) Halide Edib'in romanlarında eşini yönetme isteği sık vurgulanır. Halide Edib'in, "Kadınlar Arasında" başlıklı yazısında anlattığı Rukiye Hanım, kadın-erkek ilişkileri konusunda benzer görüşler ifade eder: "*İster koca, ister evlât, ister âşık, isterse dairesinin âmiri olsun, her zaman erkek kadının elindedir. Dünya kuruldu kurulalı böyle idi, kıyamete kadar da böyle devam edecektir.*"²⁸

Kerim Usta'nın Oğlu romanında Kasım'ın annesi, yıllardır yanında çalışan ve Kasım'a yardım eden Nuriye Hanım ile oğlunun evlenmesini ister. Kasım, annesinin bu isteğini kabul eder. Annesi, Nuriye'nin, oğlunu kadınlara karşı koruyacak bir nevi bekçi görevi üstleneceğini düşünerek evlenmesini isterken Kasım, Nuriye Hanım'ın kendisine hayat arkadaşı olmasını bekler.

²⁸ Halide Edib Adivar, "Kadınlar Arasında", *Yeni İstanbul*, nr. 2387, 9 Temmuz 1956.

*Raik'in Annesi*²⁹ romanında Siret'in dayısı, Siret'i komşularının kızı Necibe ile evlendirmek ister. Siret bu evliliği istemez ve yazı geçirmek ve biraz da bu ortamdan uzaklaşmak amacıyla Heybeli Ada'ya gider. Necibe on beş, Siret otuz iki yaşındadır. Siret'in dayısına göre Necibe hem yaşça hem de zengin olması nedeniyle Siret'e uygundur. Bir senedir Fransızca öğrenen Necibe, Beyoğlu'nda dükkân sahipleriyle Fransızca konuşmaktadır. Fakat Siret bu nitelikte bir eş istemez: "*Kocasımı, "bonjur" diye karşılayan, Beyoğlu'nda Fransızca pazarlık eden, çocuğuna anneden önce "mama" dedirten kadınlardan Allah, bizim gibi kendi hâlinde yaşayan gençleri korusun*" (s. 133.) Siret, Batı taklitçisi olmayan, kültürüne bağlı, çocuğuna ninniler söyleyebilecek, onu en iyi şekilde yetiştirecek bir kadınla evlenmek ister. Kadında aradığı en önemli şey, doğallık ve sadeliktir. Etrafında Batı taklitçisi kadınları gördükçe sinirlenen Siret, bu kadınların, ana dilleri yerine yabancı dille konuşmalarına kızar. Siret'in evleneceği kadın tipi, yabancı dil isterse öğrenecek ama olur olmaz yerlerde yabancı dil bildiğini göstermeyecek, Fransız kadınlarını taklit etmeyecektir. Siret'in burada belirttiği olumsuz özellikler, Tanzimat'tan sonra toplumumuzda sıkça görülen bir kadın tipini özetlemektedir. Üstelik bu Batı taklitçiliği sadece kadınlarda değil, erkeklerde de görülmektedir. Siret'in evleneceği kadın, klâsik müzik öğrenmeli ve çocuğunu uyutacak ninniler çalabilmelidir. Bütün bunlar, Batılılaşma süreciyle birlikte yanlış batılılaşmanın sancılarının da yaşandığı bir ülkede aile birliği kurulurken toplum dengesinin bozulmasını önlemek amacıyla dikkat edilmesi gereken önemli hususlardır. Romanda, Refika'nın babasının evlilikle ilgili görüşleri verilir. Bu adama göre kalben ve fikren birbirine benzemeyen iki kişinin evlenmesi kadar fena bir şey olamaz. Kızının evliliğinde yapılan en büyük hata da budur. Babasına göre Refika "bir Katolik gibi" boşanmaktan korkar.³⁰ Roman

²⁹ Halide Edib Adivar, *Raik'in Annesi*, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1342-1924 (Alıntılardaki sayfa numaraları eserin bu baskısına aittir).

³⁰ Romanlarında kadın tipleri işlemede başarılı olan Halide Nusret Zorlutuna, bu romanları aracılığıyla kadınlara ahlâklı, faziletli ve anlayışlı olmayı öğütler. *Gül'ün Babası Kim?* romanında evli ve çocuklu bir erkeği seven Mecla, evliliğe karşı olmasına rağmen, toplumun beklentisine cevap vermek için onunla evlenecektir. İki insanın sonsuza dek beraber yaşama mecburiyetinde olmadığına inanan Mecla, Talat'ın eşini ve çocuğunu terk etmesini doğru bulur. Ona göre aşk bitirse evlilik de bitmelidir. Kendisinin Talat ile olan evliliği de aşkları bittiğinde sona erecektir. Kellime Erdal, *Halide Edib Advor ve Halide Nusret Zorlutuna'nın Eserlerinde Öğretmen ve Eğitim*, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2005, s. 390.

kahramanlarından Siret, daha önce uzaktan görüp hayran olduğu Refika'yı evliliğine bağlı olmasından dolayı daha çok beğenir. Ona göre Refika evlenilecek kadındır. Çünkü Refika "kendisine ihanet eden eşine sadık kalacak kadar ahlâklı"dır.

Handan romanında kızlarına İngiliz terbiyesi veren Cemal Bey'in kızlarının davranışları çok rahattır. Bu dört kızdan biriyle evlenmek isteyen Refik Cemal, kızların davranışlarının bu derece rahat olmasını ve sokakta İngilizce konuşmalarını hoş karşılamaz. Kendisini "biraz muhafazakâr" bulduğundan bu kızların arasından evlenmek için en sessiz ve sakini olan Neriman'ı seçen Refik Cemal, evleneceği kadının yabancı dil bildiğini olur olmaz yerde göstermesini istemez. İyi bir eğitim almış olmak, evlilikte ve eş seçiminde önemli rol oynayabilir ancak kadının davranışlarındaki aşırılık erkekte tedirginliğe sebep olabilir. Refik Cemal'in Neriman'ı eş olarak seçmesinde bu endişenin payı vardır. Refik Cemal, en iyi eğitim almış kadını değil, en sessiz ve sakin olan kadını tercih etmiştir.

*Ateşten Gömlek*³¹ romanında Peyami, akrabalarından Ayşe ile evlendirilmek istenir. Fakat Peyami, henüz tanımadığı Ayşe'yi eğitim düzeyi açısından kendine uygun bulmaz ve onunla evlenmeyi reddeder. Peyami'nin Ayşe ile evlenmek istememesinin diğer nedenleri, adının "sıradan bir isim", -Ayşe- olması ve taşrada yaşamasıdır. Peyami bu evlilikten kurtulmak için Avrupa'ya gider. Bir süre sonra yurda dönüp Ayşe ile tanıştığında, önyargı ile reddettiği bu kadının Avrupa taklidi kadınlardan üstün ve şahsiyet sahibi olduğunun farkına varan Peyami, Ayşe'nin üstünlüğünü vurgularken dil bilmesinin önemi üzerinde durur. O devirde yabancı dil bilmek ve bunu gerektiği yerde kullanmak kadın için önemli bir meziyettir ve evlenmede tercih sebebidir. Bu gerçeği bilen bazı zengin aileler, kızlarına yabancı dil dersleri aldırırlar.

*Tatarcık*³² romanında Poyraz Köyü halkının Tatarcık ismini taktığı Lale çok iyi İngilizce bilir. Kızlarına İngiliz mürebbiye tutamayacak olan aileler, Lale'den İngilizce dersi aldırırlar. Bu ailelerin kızlarına ders aldırma nedeni ise dil bilen kızların evlenmede tercih edildiklerine inan-

³¹ Halide Edib Adıvar, *Ateşten Gömlek*, Teşebbüs Matbaası, İstanbul, 1339. (Alıntılardaki sayfa numaraları eserin bu baskısına aittir).

³² Halide Edib Adıvar, *Tatarcık*, Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul 1936 (Alıntılardaki sayfa numaraları eserin bu baskısına aittir).

malarıdır. Zihni sürekli zengin koca aramakla meşgul olan Zehra, sık sık evlenme ihtimali olan kişileri düşür. Müsteşar ya da elçi olma ihtimali bulunan Şinasi'nin geleceği parlaktır ve Zehra'nın eş adaylarındandır. Bu meslek Zehra'ya para, elmas, kürk, otomobil ve sonsuz bir sosyete hayatını çağrıştırır. Zehra bu ortamda güzelliğini, kadınlığını ve çekiciliğini herkese gösterecek, kocasına sadık kalmayacak ve gününü gün edecektir. Yediler grubu içinde Haşim onu beğenir. Recep'e göre Zehra Haşim'le değil, onun yatıyla, otomobiliyle, apartmanlarıyla evlenmek ister. Recep, Zehra'nın Haşim'i değiştireceğini de düşünür: "*Zehra kocasını küçük parmağında çevirmek ister, Zehra'yı aldığı gün karakter, irade, benlik gibi şeylerden vazgeçmeli...*" (s. 101.) Yaşı ilerlediği için Zehra'nın annesi de ona sık sık evlenmesi gerektiğini hatırlatır. Annesine göre kızı geleceğini "sağlam bir kazığa bağlamak için" parası ve mevki olan bir koca bulmalıdır.³³

Halide Edib'in romanlarında kadınlar genellikle eşlerine isteklerini yaptırmak ve onları yönetmek isterler. *Sevda Sokağı Komedyası* romanında Leyla, Macit'i sevmemekle beraber onun kendisine hizmet etmesi hoşuna gider: "*Macit, hiç olmasa Leyla'nın maddî ve manevî kendi elinde tuttuğu ve her istediğini yapırabileceği bir insandı. Leyla bundan biraz teselli buluyordu. Yeter ki, bu akşam, hatta hiçbir akşam yatağına girmeye çalışmasın. Bunu Macit'e kesin bir dille anlatmalı.*" (s. 263.) Leyla bu fikrini Macit'e de söyler. Macit de onu hiçbir zaman rahatsız etmeyeceğine ve ayrı bir yatakta yatacağına söz verir. Leyla'nın bu evlilikten en büyük kazancı, kendisi ile ilgilenen Kerim ile evlenmesine engel olması ve bu sayede vicdan azabından kurtulmasıdır.

Kalp Ağrısı romanında babası ile her sırrını paylaşan Zeyno, onunla evlilik üzerine konuşur. Babası, Zeyno'nun Hasan Bey'le evlenmesi du-

³³ Kerime Nadir, *Ormandan Yapraklar* ve *Ruh Gurbeti* romanlarında evlilik ve evlilik konusunda kadınların tutumuna değinir. *Ormandan Yapraklar* romanında, genç kızların gelecek endişesiyle zengin erkekler yerine, yuvalarını beraberce kuracakları, meslek sahibi gençlerle evlenmelerinin daha sağlam bir temel teşkil edeceği fikri üzerinde durulmaktadır. *Ruh Gurbeti* romanında ise ailesinin bozulan maddî durumunu düzeltmek için eğitimini bırakan ve mutsuz bir evlilik yapan bir genç kızın dramı anlatılmaktadır. Kocasını öldürülen genç kadın, eşinin ailesi tarafından horlanıp kovulunca baba evine döner, evin sorumluluklarını üzerine alır, doğacak çocuğuna iyi bir ortam sağlamaya çalışır. Üniversite eğitimi alır. Yazar, genellikle kuvvetli genç kız tipleri çizer. Zeynep Kerman, "Kerime Nadir", *Yeni Türk Edebiyatı İncelemeleri*, Akçağ Yayınları, Ankara 1998, s. 210.

rumunda mutlu olamayacağına inanır. Çünkü ona göre “iki iradeli ve inatçı insan birbirini yer” ve mutlu olamaz. Yine babasına göre Zeyno özgürlüğünü kısıtlayacak, onu istediği gibi elinde tutacak bir adama tahammül edemez. Zeyno bir süre sonra babasının arkadaşı Albay Muhsin ile evlenir. Muhsin’in ilk eşi ölmüştür ve Zeyno’nun babası onun kızıyla evlenme isteğine olumlu bakmaz. Ona göre Muhsin elli yaşındadır ve yaşlı bir dulla evlenmelidir. Fakat Muhsin genç biriyle evlenmeyi tercih eder: “Hatıraları olan somurtkan yahut hassas, geçkin kadınlar istemiyorum. Evimi şenlendirecek, genç, neşeli, hatırasız, çok seveceğim bir kadın istiyorum.” (s. 158.) Zeyno onu sevip sevmediğinden emin olmamasına rağmen Muhsin’le evlenir ve onu istediği gibi yönettiği için mutludur: “Bazen onunla olmaktadır, babamın yanında imişim gibi sakın ve fikrî bir zevk, bazen de bu olgun ve cazip adamı elimde bir hamur yumuşaklığı ile şekilden şekle sokmaktan hain bir neşe duyuyorum.” (s. 170.)

Tatarcık’ın, kocasını “burnuna halka takılmış, mahalle mahalle oynatılan ayı yavrusuna benzetecek” kadınlardan biri olarak gören Haşim, arkadaşı Recep’in Tatarcık ile evlenmesinden korkar. Tatarcık’ın iradeli şahsiyeti Haşim’i rahatsız eder. Abdulgaffar Efendiye göre halka huzur vermeyen biri olan Tatarcık’ı “kılıbık olmayan bir koca kuzuya çevirebilir ve kızları on beşinde baş göz etmek” gerekir. Roman kahramanlarından Fitnat, kızı Dürdane’ye iyi bir “koca” bulmak ister. Dürdane, hem zengin hem de yakışıklı biriyle evlenmek ister. Dürdane’nin annesi Fitnat, zenginliğin evlenmek için yeterli olmadığını, eğitimin daha önemli olduğunu düşünür.

Sonsuz Panayır romanında zengin ailelerden olan Safi-Türk’lerin kızları Şermin ve Nermin çok şımarık yetişmişlerdir ve fakir insanları hor görürler. Şermin evlilik ile ilgili düşüncelerini şöyle ifade eder: “Ben hiç Amerika’da öğrenim yaptı diye cebi delikle evlenir miyim? Altı ay sonra benim kendi apartmanım, arabam olacak, artık ana baba dinlemeyeceğim...” (s. 243.) Şermin bu sözleri Amerika’da öğrenim yapmış, kendi kültürüne bağlı Burhan ile evlenmesi söz konusu olduğunda ifade eder. Oysa Burhan Şermin gibi şımarık ve zengin kızlarla evlenmeyi aklının ucundan bile geçirmez. O, fakir bir ailenin kızı olan Ayşe’yi eş olarak düşünür. Burhan’a göre Ayşe delice âşık olunacak bir kız değildir. Fakat Ayşe’de insana güven ve huzur veren bir taraf vardır.

Ayşe'nin de kendine göre evlilik plânları vardır. Etrafındaki bazı genç erkekleri eşi olarak düşünen Ayşe'nin eş adaylarından biri Fûruzan Tıngır'dır. Ayşe'ye göre bu adamla arkadaşlık hoş bir şeydir fakat karısı olmak insanı "iğne üstünde" yaşatabilir. Bu adamdan hiçbir şey saklanmaz. Oysa Ayşe'ye göre bir kadının ne kadar dürüst olursa olsun, her zaman gönlüne hükmedemez. En namuslu kadın bile kocasını hayalinde aldatır. Kendisi de bu kadınlardan olan Ayşe, Fûruzan Tıngır'la evlenmesi durumunda Burhan ile dost kalmak ister. Bütün dertlerini ona anlatırken aralarında duygusal bir yakınlığın olma ihtimalini de düşünür. Fakat Tıngır bu yakınlığı hemen sezecek biridir. Oysa Burhan ile evlenmesi durumunda bu çeşit bir dostu olsa bile Burhan'ın aklına kötülük gelmez. Ayşe'ye göre evlenecek kişi biraz saf olmalıdır.

Sevda Sokağı Komedyası romanında Sabiha Hanım'ın kızı Mübeccel, babasının evdeki diğer besleme kızlarla yalnız kalmasından endişelidir. Ona göre bu güzel kızlar babasını yoldan çıkarabilir. Fakat Sabiha Hanım kocasından ve kendinden emindir: "*Babana dil uzatma, ben onu kullanmamı bilirim. Sen kendi beyini sakın.*" (s. 224.) Sabiha Hanımın kızı da kocasından emindir. Hatta tekdüze geçen hayatlarına renk katmak için kocasının biraz çapkınlık yapıp kendisini kıskandırmamasını ister.

Âkile Hanım Sokağı romanında, teyzesi ve eniştesi tarafından evlendirilen Âkile Hanım'ın evliliğinin ilk dört yılında iki oğlu olmuştur. Bu evlilik Âkile'nin karakterine uygun bir evliliktir. Âkile Hanım kocasını istediği gibi yönetir: "*Fatın Varna adını taşıyan kocasını küçük parmağının üstünde çevirmiş durmuştu. Komşular onların evini gösterirken, 'Bu evin erkeği Âkile'dir. Fatın bir erkek odalık gibi bir şey...' derlerdi.*" (s. 65.)

Sinekli Bakkal romanında Rabia, Osman istemese de yatarken kıyafetini kendisi değiştirir ve bu konuda ısrarlıdır. Yazar burada Rabia'nın bu davranışının kocasını avucunun içine almak isteyen kadın davranışı olduğu yorumunu yapar: "*Ah bu kocasına daima kendi elleriyle bakmakta direnen kadınlar! Bu da bir nevi avucu içine alma, sahip çıkma değil miydi?*" (s. 227.)

Evlilikten Beklentiler

Halide Edib'in romanlarında sevgiliyi unutmak, çocuk sahibi olmak, para, nüfuz, güç, himaye ihtiyacı, intikam gibi sebeplerle evlilik gerçekleşmektedir.

Kalp Ağrısı romanında Zeyno'ya göre iki genç samimi olduklarında nişanlanmalı ya da evlenmelidirler. Aksi takdirde ikisinden birinin ahlâksız olduğu şüphesi uyanır. Hasan Bey'e göre ise evlenmek için kadın ve erkeğin birbirinin hoşuna gitmesi yeterli değildir. Zeyno, Azize'nin ısrarıyla kendisinin de ilgi duyduğu Hasan Beyi Azize'ye yaklaştırmak ister. Fakat Hasan Bey bu evliliğe yanaşmaz: “*Ben evlenmenin aleyhindeyim Zeyno Hanım, hele derhâl evlenmenin daha ziyade. Azize de, ben de bugünkü bağlarımızın bütün bir hayat sürece kadar derin olduğuna emin miyiz, bilmiyorum.*” (s. 52.) Zeyno, roman kahramanlarından Muhsin ile evlenirken bir yandan da Hasan Beyden intikam almak ister. *Sinekli Bakkal* romanında Bilal, hiç beğenmemesine rağmen sadece Rabia'dan intikam almak için Selim Paşa'nın kızı ile evlenir.

Çaresiz romanında, etrafındaki herkese, özellikle hasta ve çocuklara yardım eden bir ilkökul öğretmeni olan Mediha, tifoya yakalanan Münir'e bakmak için öğretmenlikten ayrılır. Mediha'ya, kendisine ve annesine baktığı için borçlu hisseden Münir, etrafındakilerin de telkinleriyle imam nikâhı yapmaya karar verir. İmam nikâhı yapılırsa, Münir başkasına âşık olsa da Mediha'ya leke gelmeyecektir ve Mediha istediği zaman ondan kolayca ayrılacaktır. Mediha, imam nikâhını iki tarafın da birbirinin özgürlüğünü kısıtlamaması şartıyla kabul eder. Münir, Mediha'nın şartına razı olur. Bir hâkimin ve bir öğretmenin hukuk bakımından hiçbir değeri olmayan imam nikâhı yapmaları romanda birçok kişinin garibine gider. Halide Edib, aşkın evlenme için şart olduğuna inandığı *Seviye Talib*'de devrin bütün baskısına rağmen Seviye ile Cemal'in nikâhsız yaşamalarını över ve yüceltirken, bu romanda olumlu bir tip olarak takdim etmek istediği kahramanlarının çevrenin dedikodularından çekinerek imam nikâhını tercih etmelerinin izahı güçtür. Yazar, bu eserde hukukî bakımdan hiçbir önemi olmayan imam nikâhının daha sağlam bir bağ teşkil ettiği fikri üzerinde durmaktadır.³⁴

Handan romanında, Handan'ın annesi Sabire Hanım, Handan'ın özel dersler alması gerektiğini söyleyen Nazım'ın bu isteğinin para kazanmakla ilgili olduğunu düşünür. Ancak Nazım'ın bu derslerden para almayacağını öğrenince Sabire Hanım bu sefer de onun Handan'la evlenip içgüveysi

³⁴ İnci Enginün, *Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1978, s. 374.

olacağını tasarlar. Handan'ın babasına göre bu doğru değildir. Çünkü babasına göre Handan erkek gibi biridir ve kimse onun cinsiyetiyle ilgilenmez.

*Yeni Turan*³⁵ romanında Hamdi Paşa, Kaya'ya kendisiyle evlenirse Oğuz'un serbest kalacağını söylediğinde Kaya çok sinirlenir. Çünkü ona göre Hamdi Paşa babası yerindedir: “*Ne miskin bir pazarlığa giriştiğinizin ve bir gün babam kadar sevmiş olduğum, bugün gene de saydığım bir düşmanı ne alçak bir dereceye indirdiğinizin farkında mısınız?*” (s. 49.)

Oysa Hamdi Paşa teklifinde samimidir ve bunun doğal bir şey olduğunu söyler. Kaya ile evlenmek için her türlü fedakârlığa da hazırdır. Hamdi Paşa Kaya'yı gerçekten çok sevmektedir ve bu yüzden roman boyunca görüşlerinden tavizler verir. İdealinden sonra tek aşkı Oğuz olan Kaya için bu evliliğin gerçekleşmesi imkânsızdır. Oğuz'la aralarındaki biraz da aynı amaç uğrunda mücadele etmenin ortaya çıkardığı bir bağdır. Hatta Kaya'nın ağzından amacının her şeyden önce geldiği de ifade edilir. Sonunda Hüsnü Paşa ile evlenen Kaya, aralarında hemen hemen hiçbir konuda uyum bulunmayan Hüsnü Paşa'dan nefret etmektedir ve Oğuz'un ölümüyle, ondan ayrılır.

Sinekli Bakkal romanında Bayram Ağaya göre Bilal, padişahlara damat olabilecek yeterlidir. Selim Paşa, Bayram Ağanın yeğenini kızı Mihri ile evlendirmek istediğini anlar ama kızmaz: “*Yalnız şimdiye kadar kızı ile zihni hiç meşgul olmamıştı; hem Bilal'den büyük, hem de sönük, sevimsiz bir kızdı. Alsa alsa onu Paşanın mevkiinden yararlanmak isteyen fakir bir genç alabilirdi. Yakışıklı, ateşli Bilal'e kızım layık görmedi.*” (s. 104.)

Döner Ayna romanında zenginliği sayesinde etrafına söz geçiren biri olan Hacı Murat ağanın kızı Hanife, köyden zengin bir arazi sahibinin oğlu İsmail ile nişanlanır. Hanife, İsmail'e âşık değildir. Ancak bu evlilik sayesinde koca bir çiftliğin hanımı olacağı için mutludur. İsmail köy yaşamını çok seven, şehirde yaşamayı hiç düşünmeyen bir gençtir. Hanife'ye göre İsmail ile evlenmek yeni bir çiftlik almak gibi bir şeydir. Hanife, babasının çiftliğinde çalışmakta olan Mustafa adlı bir genci sevmesine rağmen zengin olduğu için İsmail ile nişanlanır.

³⁵ Halide Edib Adıvar, *Yeni Turan*, 2.bs., Orhaniye Matbaası, İstanbul 1342-1924. (Alıntılardaki sayfa numaraları eserin bu baskısına aittir).

Âkile Hanım Sokağı romanında Dışışleri’nde çalışan Tarık ile Nermin on beş yıllık evlidirler. Yabancı dil bilen, sosyal toplantılarda ilgi çeken kadının Dışışleri’nde bir erkek için adeta nimet olduğuna inanan Tarık, yurt dışına gittiğinde mutlaka karısını yanında götürür. Nermin’in eniştesi Samim Akyürek’e göre kadınların hepsi iyi ya da kötü olsun bulaşıcı bir hastalıktır. Bu hastalığın tek aşısı evliliktir. Samim Akyürek karısını her zaman başını sokabileceği bir sığınak olarak görmektedir. Karısı sayesinde kadınlara olan zaafını yenmiş ve kendisine musallat olan kadınlardan daha kolay kurtulmuştur. Romanda, Ayşe isimli bir hizmetçinin çalıştığı evlerdeki erkekleri baştan çıkarma çabasına da yer verilir. Ayşe’nin en büyük amacı üniversitede okuyan İstanbullu bir beyin kendisine âşık olmasıdır. Özellikle şair ya da tanınmış insanlardan biriyle evlenip meşhur olmak ister. Mazlume’nin annesi Mesture Hanım ise kızı ile beraber Avrupa’yı dolaşmak, Avrupa’nın lüks salonlarında partilere katılmak için kızını bir sefaret kâtibi ile evlendirmek ister. Mazlume, Doktor Saffet ile evlenme kararı alır. Evlenme sözcüğünü asrî olmadığı için kullanmayan ve onun yerine ortaklık sözcüğünü tercih eden Mazlume, evlilik kararını, “Doktor Saffet ile hayat ve iş ortağı olmaya karar verdik” şeklinde açıklar. Kızının makam sahibi biriyle evlenmesini isteyen ve bu sebeple bu evliliğe karşı çıkan Mesture Hanıma, Doktor Saffet’in bir gün sağlık müdürü olacağı inancını aşılama görevi Zeyno’ya düşer. Fakat Mesture Hanımı ikna etmek çok güç olur: *“Kızımın geleceğine kıydılar!.. Sebep olanların gözünü kör olsun! İngilizce’yi Londralıdan, Fransızca’yı Parisliden, piyanosunu Hikeler’den öğrenen evladım! İstanbul’un en asrî, en şık kızı! Sonunda, sünepe ilerisi sönük bir doktorun tuzağına düştü! Ben, onu kimlere vermezdim!...”* (s. 278.)

Sevda Sokağı Komedyası romanında, anne ve babasını bir yangında kaybeden Emine, Hamdullah Bey’in konağında hizmetçiliğe başlar. Sabiha Hanım onun adını beğenmez ve “Numune” olarak değiştirir. Sabiha Hanım, Hamdullah Beyin eşidir. Evde pek çok hizmetçi olmasına rağmen Hamdullah Beyin birçok işini hanımı yapar. Numune bu duruma çok şaşırır. Henüz on beş yaşında olmasına rağmen bir bey ile evlenmeyi hayal eder. Numune’nin bir başka hayali, evlendiği zaman kendisinin eşine değil, eşinin kendisine hizmet etmesidir.

Sonsuz Panayır romanda zengin ailelerden Sertman, Safi-Naz ile evlidir. Güzelliğiyle eşinin iş arkadaşlarının ilgisini çeken Safi-Naz, kendisi

ile ilgilenen bu adamlara yüz vermez. Sertman, karısının bu tavrını beğenmez. Onun, kendisinin ilerlemesine yardımcı olacak insanlara yakın davranmasını ister. Bir adamın ilerlemesini en çok karısının yardımına bağlı gören Sertman, karısından kendi mevkiine uygun davranmasını ister: “*Herif bir yandan karısının cinsel çekiciliğini kullanarak güç ve servet sahiplerini kendine çekmesini bekliyor, bir yandan da kadından bu kendine çektiği adamları muayyen bir aralıkta tutmasını istiyordu.*” (s. 117.) Yazar, Sertman ile ilgili bu yorumu yaptıktan sonra Sertman’ın ömrünün sonuna kadar Safi-Naz’ın fakirliğini başına kakacağını belirtir. Romanın bir başka zengin ailesi Şaşırtmaç’lardır. Samet Şaşırtmaç, yirmi yaşında iken Emine ile evlenmeye karar verir. Annesi bu karara çok sevinir, çünkü ona göre Emine, Samet’in hayatını düzene sokacak, onu sosyal hayata alıştıracak kişidir.

Tatarcık romanında, on defa evlenmiş olan Feridun Paşanın son karısı Gülizar Hanım, sırf ona bakması için nikâh edilmiş eski bir kalfadır.

Hayat Parçaları romanında, dere kenarında davarlarını otlatırken Güllü isimli bir kızı gören ve ona âşık olan Mustafa, onunla evlenmeye karar verir. Bu ani evlilik kararında, evlerinde iş görecektir bir kadına ihtiyaç duyulması etkili olmuştur.

*Çaresaz*³⁶ romanında, annesinin ısrarlarına rağmen hâkim oluncaya kadar evlenmemeye kararlı olan Münir’e göre evlilik biraz da para işidir. Aldığı parayla zorla geçinmekte olan Münir, eğitimini tamamlar, hâkim olur ve adliyede iş bulur. Sami Selçuk, arkadaşı Münir’e, hem kendisine hem de annesine özenle bakan Mediha ile evlenmesini önerir.

S o n u ç

Toplum, belli bir yaşa gelen erkek ve kadının evlenmesini beklemektedir. Halide Edib’e göre evli olmak, insanın sosyal hayattaki başarısını arttırır. Evlilik kararı, ilk olarak evlenilecek kişinin aile büyükleri ile paylaşılır. Eğitimsiz kişiler evlenme yaşının küçük olması gerektiğini savunurlar. Sevgiliyi unutmak, çocuk sahibi olmak, para, nüfuz, güç, hi-maye ihtiyacı gibi sebeplerle evlilik gerçekleşmektedir. İncelenen eserlerde aşka dayanan evlilikler çok azdır ve evliliklerin çoğu bir beklenti ya da çıkar için yapılır.

³⁶ Halide Edib Adivar, *Çaresaz*, 1. bs., Atlas Kitabevi, İstanbul 1972 (Alıntılardaki sayfa numaraları eserin bu baskısına aittir).

Eşler arasındaki mizaç, eğitim ve ekonomik düzey farkı evlilikte sorunlara, hatta ayrılıklara sebep olabilmektedir. Bu farklar, kişileri kimi zaman evlilik fikrinden uzaklaştırmakta, kimilerince de iyi eğitim almış ve zengin olmak tercih sebebi sayılmaktadır. Erkekler, evlenecekleri kadının iyi bir ev hanımı olmaları yanında iyi bir eğitim almış olmalarını da beklerler. Bu, yazarın da özlemidir. Halide Edib'in erkek kahramanları, yazarın görüşüne uygun olarak, evlenecekleri kadının Batı taklitçisi olmalarına, kültürlerine bağlı yetişmiş olmalarına dikkat ederler. Eski den yabancı dil bilmek ve bunu gerektiği yerde kullanmak kadın için önemli bir meziyettir ve evlenmede tercih sebebidir. Bu gerçeği bilen bazı zengin aileler, kızlarına yabancı dil dersleri aldırırlar.

Evlilikte sahiplenme duygusu eşlerin birbirlerine karşı davranışlarını olumsuz yönde etkilemektedir. Kadınlar, evlilikte sözlerinin geçmesini ve bir anlamda “erkekleri avuçları içinde bulundurmayı” isterler. Evlilikte kadınlar da erkekler de birbirlerine ihanet ederler ve affeden taraf genellikle kadındır.

“MARRIAGE ISSUE IN HALIDE EDIP ADIVAR'S NOVELS”

Abstract

Marriage is the smallest society unit which changes with time like every culture event, takes new shapes, comes true with the unity of woman and man; it is a cultural institution formed by mankind. Like every structure that belongs to human, marriage also has some aspects which are disrupted as the time passes and should be fixed. Despite all its difficulties, marriage is the basic unit that should continue in terms of society's health.

Marriage is the first stage in forming family approved by societies and again the basic constitution for societies' continuity. In the Turkish society, young ones at a certain age are expected to marry. As the connection of literature with the society is considered, it's quite natural that such a subject that is closely related with society reflects upon literary works. A woman novelist, Halide Edib, has many works with an approach to marriage issue from a woman view of sensitivity. In this study, starting from novelists' works, subjects such as general ideas about marriage, marrying age, qualities of a person that is going to marry, choosing mate and expectation of marriage, and so on will be examined, and it is strived to draw conclusions about these.

Keywords

Marriage, choosing mate, family, marrying age.

MEHMET EROĞLU'NUN ROMANLARINDA AFORİZMALAR

Hasan YÜREK*

ÖZET

İnsanoğlu, yaşam süreci içerisinde hayat, aşk, korku, cesaret ve benzeri insanlığı ilgilendiren kavramlar üzerinde düşünceler üretmiş; daha sonra da bu düşüncelerini yazılı ya da sözlü olarak dile getirmiştir. Aforizmalar da bu düşünce süreci sonucunda ortaya çıkan sözlerin bir bölümünü oluşturan, felsefi derinliği olan sözlerdir.

Mehmet Eroğlu'nun romanlarına bakıldığında aforizma kullanımının oldukça sık olduğu görülmektedir. Bu çalışmada bu noktadan hareketle Mehmet Eroğlu'nun romanlarındaki aforizmalar üzerinde duruldu.

Bu çalışmada aforizmalar, önce konusuna göre tasnif edildi; bunların yanında kitaplara ve konulara göre dağılımları istatistiksel olarak verildi. Bunlar ortaya konduktan sonra aforizmaların, Mehmet Eroğlu'nun romanlığındaki yeri belirlendi.

Anahtar Kelimeler

Aforizma, Mehmet Eroğlu, Roman.

Giriş

İnsanoğlu, yüzyıllar içerisinde edindiği hayat tecrübesine bağlı olarak kendisiyle ilgili iç ve dış unsurlar üzerinde sürekli düşünmüştür. Bu düşünceler, insanın kendi bakış açısıyla sözlere dökülmüştür. Kimi zaman bu sözler, yoğun, felsefî, edebî bir şekilde dile getirilmiştir. Türk kültürü içerisinde var olan atasözü, vecize gibi kullanımlar belirtilen kullanımlara örnek teşkil etmektedirler. Köken itibarıyla Batı kültüründen gelen aforizma terimi de belirtilen kullanımların bir çeşididir. Bu tarz kullanımlar, aralarındaki kimi farklılara rağmen insanların hayat tecrübesinin bir ürünüdür. Aforizma sözcüğü Batı kültürünün Türk kültürünü etkilemeye başlamasıyla Türk edebiyatında kullanılmaya başlanmıştır.

* Arş. Gör., Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü / hasanyurek@gazi.edu.tr

Aforizma köken olarak Latince ‘Aphorismos’tan gelmektedir.¹ Kullanımı ise *Aphorisms of Hippocrates*’e dayanır.² Başlangıçta “bilimsel bir prensibin özlü ve veciz ifadesidir.”³ Daha sonraki süreçte ise aforizma sözcüğü genelleşir ve farklı alanlarda söylenen veciz ifadeler için kullanılır.⁴ Yerli kaynaklara bakıldığında ise aforizma “çeşitli konulardaki düşünceleri, çarpıcı, kimi zaman mizahî bir şekilde ifade eden kısa, yoğun, özlü sözlerdir.”⁵ Bu sözlerin atasözlerinden farkı “yazarının belli olması,⁶ vecizelerden farkı ise “daha uzun ve felsefi”⁷ nitelik taşımasıdır. Bununla beraber günümüzde vecize ve aforizma terimlerinin eşdeğer kullanımlar olduğunu belirtmek gerekir. Her ikisi kısa, yoğun, felsefi nitelikler taşımakta ve alanında tanınmış uzman kişilerce söylenmektedir. Aforizmalarda ortaya konan düşünceler, kişisel görüşleri içermekle birlikte, bir gerçeği dile getirmek ya da yol göstermek amacını taşır. Bunun yanında söz konusu durumun kurgusal düzlemde farklılaştığı dikkati çeker. Anlatı metinlerde sözü edilen amacın dışına çıkılır ve yazar-anlatıcı ya da kahraman anlatıcı yoluyla farklı konulardaki görüşler ortaya konur. Buradaki aforizmaların genel-geçer bir niteliği yoktur. Bunun en belirgin kanıtı da anlatıcının aynı konuda farklı aforizmalar söylemesidir. Böylece öznel bir bakış açısıyla yoğun ve özlü bir şekilde görüşler dile getirilir.

Bu bölümde üzerinde durulması gereken bir diğer husus aforizmaların edebî metinlerde kullanılma nedeni ve bu kullanımların metne ne gibi katkılar sağladığıdır. Konumuz bağlamında roman üzerinde durulacak olursa, yukarıda da belirtildiği gibi, bu metinlerde kullanılan aforizmalar bireyseldir. Başka bir ifadeyle belirli bir konu ya da kavram karşısındaki öznel görüşlerdir. Dolayısıyla bunlar yol gösterme amacı gütmeyen aforizmalara romanda yer verilmesinin nedeni üslubu etkileyici kılma, romanın içeriğini ve romandaki kişileri zenginleştirme gayretidir. Bu tarz kulla-

¹ *Concise Dictionary of Phrase and Fable*, Oxford University, New York 2003.

² <http://en.wikipedia.org/wiki/Aphorism>

³ *Concise Dictionary of Phrase and Fable*, Oxford University, New York 2003, s. 21.

⁴ A.g.e., s. 21.

⁵ Turan Karataş, *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, 2. bs, Akçağ Yayınları, Ankara 2004, s. 20.

⁶ *Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 37-38.

⁷ Turan Karataş, a.g.e., s. 20.

nımlar düşünme sonucu ortaya çıktıkları için felsefi niteliktedir. Felsefi olmanın getirdiği yoğunluk sonucunda ortaya çıkan cümleler çarpıcı olmakta ve okuyucuyu etkilemektedir. Böylece yazar üslubuna bir derinlik ve bir zenginlik katmaktadır. Bunun yanında aforizmaların kullanımıyla roman, içerik açısından, farklı konu ve kavramlara dair öne sürülen yoğun düşüncelerle zenginleşmekte, okuyucuyu aynı konu ve kavramlar üzerinde düşünmeye sevk etmektedir. Sonuç olarak aforizmaların kullanımıyla romanın dili çarpıcı bir hâle gelmekte, içeriği de daha etkili ve yoğun olmaktadır, denebilir.

Son dönem Türk romancılarından Mehmet Eroğlu'nun romanlarına bakıldığında aforizma kullanımının oldukça sık olduğu görülmektedir. *Issızlığın Ortası*⁸ adlı ilk romanını 1984'te yayımlayan yazar daha sonra sırasıyla *Geç Kalmış Ölü* (1984), *Yarım Kalan Yürüyüş* (1986), *Adını Unutan Adam* (1989), *Yürek Sürgünü* (1994), *Yüz:1981* (2000), *Zamanın Manzarası* (2002), *Kusma Kulübü* (2004), *Düş Kırınları* (2005) ve *Belleğin Kış Uykusu* (2006) adlı romanlarını yayımlamıştır. Bu romanlar tek tek incelendiğinde farklı konularda söylenmiş pek çok aforizma örneği ortaya çıkmaktadır.

KONULARINA GÖRE AFORİZMALAR⁹

A- İnsanlara Dair Aforizmalar

- 1- Erkekler birbirlerini sevmezler, arkadaş olurlar. (IO-s. 13)
- 2- İnsan, (...) doğru dediğimiz şeylerin ne anlama geldiğini ancak büyük yanlışlıklar yaptıktan sonra anl(ar). (IO-s. 54)
- 3- Kadınları seven insanları da sever. (IO-s. 203)
- 4- Çoğu insan korkularından ölümle kurtulmayı düşünür, ama denemek zordur. (IO¹⁰-s. 212)

⁸ Bu kitabın Can Yayınları'ndan çıkan baskısı *Issızlığın Ortasında* adını taşımaktadır.

⁹ Romanlar şu şekilde kısaltılmıştır: *Issızlığın Ortası*: IO, *Geç Kalmış Ölü*: GKÖ, *Yarım Kalan Yürüyüş*: YKY, *Adını Unutan Adam*: AUA, *Yürek Sürgünü*: YS, *Yüz:1981*: Y, *Zamanın Manzarası*: ZM, *Kusma Kulübü*: KK, *Düş Kırınları*: DK, *Belleğin Kış Uykusu*: BKU.

¹⁰ Alıntılarda eserin şu baskısı kullanılmıştır: Mehmet Eroğlu, *Issızlığın Ortası*, 4.b., Everest Yayınları, İstanbul 2000.

5- Soyut olmayanların çoğu korkak olur, ayrıntıları ölüme yeğ tutarlar. (GKÖ¹¹-s. 283)

6- Kadınlara aldırmamalısn(ız). Öfkelendiklerinde yapılacak tek şey budur. (YKY¹²-s. 17)

7- Sevmek konusunda köpekler, çoğu insandan daha beceriklidir. (YKY-s. 85)

8- Basit insan ve basit düşünce, karmâşık olanlardan daha kuşku vericidir. (YKY-s. 91)

9- Güzelmiş gibi davranma, işte kadınları dayanılmaz yapan budur. (YKY-s. 96)

10- Tuzaga düşürmek istediklerinde bütün kadınlar aynı biçimde bakar. İçgüdüsel bir davranıştır bu. (YKY-s. 134)

11- Çoğumuz çektiğimiz acıya bağımlıyızdır. (YKY-s. 156)

12- İnsan kaderini ayak izlerinin peşinde sürükler. (YKY-s. 172)

13- Yaşamak konusunda biz insanlar diğer canlılara göre daha acemiyiz. (YKY-s. 214)

14- Biz insanlar gerçekleri hep keskin yanları ve özellikleriyle değerlendirmeye meyyalızdır. Oysa gerçekler, ya da sırlar diyelim, çoğu zaman silik ve belirsiz çizgilerden oluşur. (YKY-s. 249)

15- Çoğu güzel kadın yapmacık bir cesaret ve küstahlıkla örülmüş, parçalanmaya hazır, göstermelik bir zırh taşır. (YKY-s. 269)

16- İnsanlar, altında durmadıkça büyütece bayılırlar. (YKY-s. 269)

17- Hepimiz insanız ve belki de bundan daha büyüleyici bir gerçek, daha gizemli bir sır yok(tur). (YKY-s. 272)

18- Kadınlar ruhun ölümüdür. (AUA-s. 5)

19- Eğer denizdeysen, hava da bozukse kıyıya değil, açık denize doğru açılmak daha güvencelidir. (AUA¹³-s. 49)

¹¹ Alıntılarda eserin şu baskısı kullanılmıştır: Mehmet Eroğlu, *Geç Kalmış Ölü*, 4.b., Everest Yayınları, İstanbul 2000.

¹² Alıntılarda eserin şu baskısı kullanılmıştır: Mehmet Eroğlu, *Yarım Kalan Yürüyüş*, 4.b., Everest Yayınları, İstanbul 2000.

¹³ Alıntılarda eserin şu baskısı kullanılmıştır: Mehmet Eroğlu, *Adımı Unutan Adam*, 4. bs., Everest Yayınları, İstanbul 2000.

20- Çoğu erkeğin kadınlar konusunda başarılı olmasının sırrı, sanıldığı gibi aksine güçlü değil, güçsüz olmalarında gizlidir. (AUA-s. 82)

21- Eğer insansanız bazı şeylere âşık olmak zorundasınız. Meselâ gülmeye, meselâ güneşe, (...) meselâ direnmeye... (AUA-s. 91)

22- Kadın dizi, görünenle görünmeyenin, bilinenle bilinmeyenin, olağanla olağanüstünün ayrımı ve sınırıdır. (AUA-s. 120)

23- Çoğu güzel kadın seçmeyi bilmez. Seçse bile, isteği kendine duyduğu hayranlığı aşıp sevgiye dönüşmez. (AUA-s. 125)

24- İnsan korkusuzluğundan da korkaklığı kadar sorumludur. (AUA-s. 13)

25- İnsan olmanın bilincine varmak, eninde sonunda insanı kurtarıcılığa iter. Önemli olan bu dürtüyü toplumun istekleri ve insanlığın ahlâkî sınırları içinde tutup koruyabilmektir. (YS¹⁴-s. 106-107)

26- Çoğu kadının güzelliğinde acı ve hüzn eksiktir. (YS-s. 142)

27- İnsanlığın hayatını belirleyen, yaşarken asla kavrayamadığımız, kısacık anlardır. (YS-s. 249)

28- Farklılığının farkına ilk varanlar birbirinden hiç de farklı olmadıklarının farkında olmayanlar, yani çoğunluktur. (YS-s. 322)

29- İnsan soyu bu gezegenin üstündeki içgüdüleri ve korkuları en gelişmiş türdür. (YS-s. 410)

30- Kadınları onlarda bulduklarımız kadar bulamadıklarımız için de severiz. (YS-s. 479)

31- Kadınları onlarda bulduklarımız için değil bulamadıklarımız için severiz. (YS-s. 479)

32- İnsan doğacağı yeri seçemez, ama öleceği yeri seçme ayrıcalığına sahiptir. (YS-s. 481)

33- İnsanın hayat öyküsü olarak farkına vardığı, aslında biraz da başkalarının öyküleri(dir). (Y¹⁵-s. xii)

¹⁴ Alıntılarda eserin şu baskısı kullanılmıştır: Mehmet Eroğlu, *Yürek Sürgünü*, 3. bs., Everest Yayınları, İstanbul 2000.

¹⁵ Alıntılarda esrin şu baskısı kullanılmıştır: Mehmet Eroğlu, *Yüz: 1981*, 4. bs., Everest Yayınları, İstanbul 2000.

- 34- Cinselliği sadece aşkla, sevgiyle mümkün görenler, ana yemeğin tadını soslarla iğdiş edenlerdir. (Y-s. 294)
- 35- Acı çekmeyenlerin acı çekme yetenekleri yoktur ve bu, kişinin ruhsal zenginleşmesinin önündeki bir eksikliktir. (Y-s. 304)
- 36- Yaşamı kişinin başyapıtıdır. (Y-s. 385)
- 37- Sevmeyi bilmeyenin acıma duygusu ola(maz). (Y-s. 411)
- 38- Hiç mutlu olmayanlar mutsuzluğun da farkına varamazlar. (Y-s. 412)
- 39- Babası olmayanın Tanrısı da olmaz. (Y-s. 414)
- 40- Sanatçının büyük sözcüklerden korkmaması gibi âşıklar da sonlardan, acılı ayrılıklardan korkmaz. (Y-s. 417)
- 41- Birisini anlamak için kendimizden yola çıkmalıyız. (Y-s. 418)
- 42- İnsanları sıradanlaştıran akıl ve zekâ yetersizliğinden çok hayata yönelik eğilim ve seçimleriyle ahlâkî tutumlarının sığılığıdır. (Y-s. 419)
- 43- Bir erkek için hiçbir hoca, ihanet eden bir kadından daha öğretici değildir. (ZM¹⁶-s. 6)
- 44- Kadınlar, kendileri hakkında fikir sahibi olan erkekleri severler. (ZM-s. 7)
- 45- İçinde aşk ögesi olmayan drama nasıl ilgi duymazsak hiç âşık olmamış kadına da öyle bakarız. (ZM-s. 72)
- 46- Kendi cesaretinden bahsedenler basit insanlardır. (ZM-s. 138)
- 47- Akıllı olduğunu sandığımız çoğu kişi aslında sadece kendini bu dalalıktan uzak tutmayı başaranlardır. (ZM-s. 324)
- 48- Erdemler sadece gençken değerlidir. (...) yaşlılıkta erdemlere deneyim der, saflıklarını yitirdiklerini düşünürüz. (ZM-s. 358)
- 49- Önemli olan insanın şunu ya da bunu yapabilmesi değil, tek tek yapabildiklerinin tümüyle bir insan olabilmesidir. (ZM-s. 387)
- 50- Yeni kadının güzelliğinin kavranamamasında önyargılarımız kadar, bir önceki sevgilimizi aşmaktaki isteksizliğimiz rol oyna(r). (ZM-s. 389-390)

¹⁶ Alıntılarda eserin şu baskısı kullanılmıştır: Mehmet Eroğlu, *Zamanın Manzarası*, Everest yayınları, İstanbul 2002.

51- İtiraf etmesek de sahiplenme aşktan daha fazla mutluluk verir insana. (ZM-s. 391)

52- Gerçeğe ulaşmak için kendimizi kuşku fırınında pişirmeli, sonra da ruhumuzun iskelesinden denizlere uğurlayabilmeliyiz. (KK¹⁷-s. 62)

53- Budalalarla bozuk saatler birbirlerine benzerler. (...) Doğruyu bulmaları sadece bir rastlantıdır. (KK-s. 78)

54- Çocuk dediği(miz) hayal kurandır. (KK-s. 124)

55- Kimsenin sadece kendine ait bir hayatı yoktur. Vicdansızlar var sananlardır. (KK-s. 176)

56- Vicdanı olanlar(...), adaleti tutkularının Tanrı'sı yapanlardır. (KK-s. 176)

57- Kadınlar, gençken bizi olgunlaştırmalarını, yaşlandığımızdaysa bizi gençleştirmelerini umduğumuz sihirbazlar(dır). (KK-s. 251)

58- Bu dünyaya ait oluşumuz, kendimize bir yer tasarlamakla başlar. (KK-s. 313)

59- İnsan dediğimiz, eski acıları yeni baştan yaşamaya yeni baştan yaşamaya mahkûm edilmiş bir tür alt tarafı. (DK¹⁸-s. 59)

60- Gençken hayatın bizi mutlu ettiğine inanırız. Oysa hayat bizi sadece yıpratıyor. (DK-s. 64)

61- Tanrı'yı ancak yaratıcılığını ve varlığını onaylatma kaygısı taşıyanlar dikkate alır: sanatçılarla feylesoflar. (DK-s. 73)

62- Gerçekten güzel olan kadınlar, güzelliğinin kanıtını aramayanlardır. (DK-s. 79)

63- Aşk hakkında konuştuklarında her erkek inandırıcıdır. (DK-s. 90)

64- Çoğu dost seni kendi hayatının içine çekmez, bunu yapmak yerine hayatına sızar; ta ücre köşesine kadar. Dostlarımız çok yakınımızdayken onları (...) az tanımamızın nedeni de budur. (DK-s. 126)

¹⁷ Alıntılarda eserin şu baskısı kullanılmıştır: Mehmet Eroğlu, *Kusma Kulübü*, Agora Kitaplığı, İstanbul 2004.

¹⁸ Alıntılarda eserin şu baskısı kullanılmıştır: Mehmet Eroğlu, *Düş Kırınları*, Agora Kitaplığı, İstanbul 2005.

65- Dostlardan güzel ya da baskın olan, genellikle ötekini pek tanımaz. (DK-s. 126)

66- Sevgililer, terk etmek ya da edilmek için yaratılmış mahlûklardır. (DK-s. 139)

67- Âşıkken, ölüm karşısında olduğu kadar tek başınadır insan. (DK-s. 141)

68- Eğer sevmeyi öğrenmemişsek, aşk sandığımız çoğu kez merhametsiz bir tutkudur. (DK-s. 144)

69- Üç şeyden asla kurtulamayız: gölgemizden, ölüm korkusundan ve aşktan. (DK-s. 158)

70- İnsan kendi hayatına hükmedemediği zaman başkasınıninkine göz diker. (DK-s. 162)

71- İnsan ancak söz vermemişse özgürdür. (DK-s. 163)

72- İnsan, gezegenimizin en problemlili türü(dür). (DK-s. 188)

73- Genç birisi, her zaman kendisi için sever. (...) Yaşlı birisi ise karşısındakini o olduğu için sever. (DK-s. 193)

74- İnsan gençken, sevdiğinden, verebileceğinden fazlasını ister. (DK-s. 193)

75- Tümüyle sahip olabileceğimiz kişi bizi hep kıskırtır. (DK-s. 196)

76- Eğer bir kadın gerçekten âşıkça, sadece sevmekle yetinmez. (DK-s. 197)

77- Her zaman olasılıklar tarafından kandırıldığımız bir gerçektir. (DK-s. 197)

78- Aşk arayanlar (...) hiç âşık olmayanlar(dır)... Çünkü âşık olan, buna bir daha kalkışmaz. (DK-s. 198)

79- Korkak (...) aklın sınırlarını aşmayan kişi(dir). (DK-s. 202)

80- Büyük kâşif olmak istiyorsan aşkı keşfet. (DK-s. 203)

81- İlginç hayatlar kendini değiştirebilmiş kişilerin öyküleridir. (DK-s. 221)

82- Kadınları asla anlayamazsınız. (DK-s. 222)

83- İnsanlar ikiye ayrılı(r): geçmişinden kopabilenler ve bunu asla başaramayanlar. (DK-s. 232)

84- İnsanın savaşıırken iyi kalması mümkün değil(dir). (DK-s. 233)

85- Tanıdığımız değil, yarattığımız insanlar daha gerçektir. (DK-s. 249)

86- Gerektiğinden daha iyi, kötülüğünden tamamen sıyrılmış bir insan, yarım, iğdiş edilmiş insan demektir. (DK-s. 250)

87- İnsan, 'daha çok insan' olmak isteyen birisini, sevmese de saygı duymak zorundadır. (DK-s. 251)

88- Uzun süren dostluklarda, dostlar eninde sonunda birbirlerinin sahibi olurlar. (DK-s. 253)

89- Ölümümüze karar vermek, ancak gelecek duygusunu yitirmemizle mümkündür. (DK-s. 255)

90- İnsanlar en son annelerini unuturlar. (BKU¹⁹ -s. 28)

91- Bir kadına duyduğumuz ilgi, insanın kendisine duyduğu ilginin dışavurumudur (...). Ya da bedenimize, genlerimizi geleceğe aktarmaya duyduğumuz merak; yani sonsuzluk ihtiyacı(dır). (BKU-s. 44)

92- Birçok değerli şeyin ya da kişinin ardında çirkinliği vardır. (BKU-s. 69)

93- Değeri hep fiyatla ölçenler, parayla satın alınmayan şeylerin de değerli olabileceğini bazen kavrayamazlar. (BKU-s. 74)

94- Güzel kadınlar mıknaşıya benzerler; sayısız erkeği kendilerine çekerler. Ama oncasının arasında kalitelisini bulmak (...) zordur. (BKU-s. 86)

95- Mezarlar ölümün belleksizliğine karşı koymak için diktiğimiz işaretlerdir. (BKU-s. 103)

96- Bedensel günahlarımız, ruhsal günahlarımızın yanında çocuksudur. (BKU-s. 132)

¹⁹ Alıntılarda eserin şu baskısı kullanılmıştır: Mehmet Eroğlu, *Bellegim Kış Uykusu*, Agora Kitaplığı, İstanbul 2006.

97- Görev duygusu, dar görüşlülerde her zaman trajik sonuçlara yol açar. (BKU-s. 151)

98- Gerçeği bulmak yetmez, onu kişiselleştirmek gerekir. (BKU-s. 153)

99- Kendini bütünüyle sevdiğine veren, sevdiğini bütünüyle ister. (BKU-s. 155)

100- Bir kadın âşık olduğunda sevdiği erkeğin gücüne sığınır. (BKU-s. 156)

101- İnsanı yaşlı kılan, geçmiş ve anılardır. (BKU-s. 156)

102- Bir insan, vicdanının izin verdiği ölçüde özgürdür. (BKU-s. 157)

103- Tanrı'ya var olduğu için değil, var olması gerektiği için inanırız. (BKU-s. 173)

104- İyi insan olmanın ölçüsü hayvanları sevmekten geçer. (BKU-s. 181)

105- Gururun bizi budalalıktan kurtardığını sananlar, budalalıklarının sınırlarını kavrayamayanlardır. (BKU-s. 186)

106- İnsan denen varlık bir sürü şeyden kopartılıyor: anasının rahminden, yuvasından, yerinden, bazen de yurdundan. İnanın bunların arasında en az acı vereni, anılarından kopması(dır). Bu yüzden belleksizliği çok önemsemeyin. Yüzünüzü geleceğe dönün. (BKU-s. 201)

107- İstedikleri ve hayal ettikleriyle değil de elde edebildikleriyle yaşayan her insan, en az bir kez yazgısını değiştirmeyi düşler. (BKU-s. 204)

108- İnsan, boş hayaller kurup düşler edinen, sonra da bu düşlere inanan budala bir varlıktı(r). (BKU-s. 237)

109- Kendine insan diyen herkes aşktan yana olmalıdır. (BKU-s. 244)

110- Bütün özgün yapıtlar gibi hayatımız da amaçlarımızın bir ürünüdür. (BKU-s. 249)

111- Büyük hayatlar, büyük adamlar içindir. (BKU-s. 272)

112- Acı çekenler birbirlerine benzerler. (BKU-s. 260)

113- İnsan olan, insanî olan her şeye dikkat eder, sever. (BKU-s. 261)

B- Konu ve Kavramlara Dair Aforizmalar

1- *Aşk, Sevgi, Tutku, Duygu, Duygusuzluk Konulu Aforizmalar*

1- Duygusuzluk(...) bazen duygusallığı gizleyen bir maske(dir). (YKY-s. 28-29)

2- Tutku, istek ve aşkın ardından fedakârlık ve alçaklığı tutuşturan bir kıvılcımdır ve insanın en hayvan, dolayısıyla en insan yanıdır. (YKY-s. 268)

3- Bazen içten bir sarılma bin yalandan daha güçlü(dür). (AUA-s. 28)

4- Aşk (...) cesaretsiz yaşanamaz. (YS-s. 7)

5- Aşkın insan bilincini yeniden yarattığı bir gerçek(tır). (YS-s. 9)

6- Aşk iki insanın birbirini keşfedip yeniden şekillendirmesi(dir). (YS-s. 9)

7- Başka aşklara duyulan hayranlık aslında insanın kendi yaşamındaki sevgi eksikliğinin üstü örtülü bir dışa vurumu ya da özlemi(dir). (YS-s. 245)

8- Aşk insanın yaşlanmasına engel ol(ur). (YS-s. 340)

9- Sevgi korkunun da, sessizliğin de ilâcı(dir). (YS-s. 403)

10- Aşk tutkudan farklıdır; çünkü sevme yetisi -çocuklarda olduğu gibi- sonradan gelişir, sabırla sulamadan da büyümez. (YS-s. 481)

11- İhanet (...) biçimi, rengi ve kokusu olan, daha çok gözlerle açığa çıkan gönüllü aldanış; bir tür arsızlık(tır). (Y-s. 15)

12- Aşk her zaman yeni bir yaşam biçimidir; biten ya da yeniden başlayacak hayatların düğümlendiği noktadır. (Y-s. 129)

13- Aşk ölümden güçlüdür. Aşk ölümü yaratabilir, ama ölüm aşkı yaratamaz, ancak sona erdirir. (Y-s. 130)

14- Aşk, sevdiğimizizin yerine hiç kimseyi koyamayacağımızı fark ettiğimizde trajediye dönüşür. (Y-s. 130)

15- Sevmek anlamaktır, güç vermek değil. (Y-s. 134)

16- Sevmek düzeltmektir, kabullenmek değil. (Y-s. 134)

17- Aşk iki yalnızlığın buluşmasından doğar, sonra yaşamaya duyduğumuz özleme dönüşür. (Y-s. 134)

- 18- Aşk her seferinde yeni bir yürek yaratır. (Y-s. 134)
- 19- Aşkın sonunda yine aşktan başka bir şey yoktur. (Y-s. 225)
- 20- Bütün büyük aşklar gayrimeşrudur. (Y-s. 373)
- 21- Aşk acıya dönüştüren, tarafların yönelişlerindeki eşitsizlik değilse, üçüncü kişinin varlığıdır. (Y-s. 379)
- 22- Aşk, kişiliğin dış çemberinde doğar ve merkeze doğru ilerler, sonunda kişiliğin benliğine bir ok gibi saplanır. Yaranın derinliği, tutkunun siddetiyle orantılıdır ve sanılanın aksine gerçek aşk, asla kişiden uzaklaşan ve seyreden bir durum değildir. (Y-s. 407)
- 23- Bir sevgili edinmek, her şeyden önce yeni bir kişilik yaratmaktır. Çünkü insan önce bir kişilik icat eder, sonra icat ettiği o kişiliğin içine girer. (Y-s. 409)
- 24- Tutku kişilikle ilgilenmez, çoğu kez kötülük kutbuna meyleder ve saf hâliyle en çok aşkın ve edebiyatın malzemesidir. (Y-s. 410)
- 25- Sevgi her seferinde benliğimizi aşar; bana ne olacak acaba, olmalı mı gibi kaygı yüklü soruları geride bırakır. (Y-s. 417)
- 26- Sevgi kendimizden vazgeçebilme, yazgımızı denetimsiz geleceğe bırakabilme cesaretidir. (Y-s. 417)
- 27- Sevgi (...) yürekliliktir ve asla hesaplanarak bulunmaz; çünkü o hep sonuçtur. (Y-s. 417)
- 28- Sevgi soru değil, insan türünün bulduğu en muhteşem cevaptır. (Y-s. 417)
- 29- Hiçbir sevgi, ne denli büyük olursa olsun, varoluşumuzun yalnızlığını yok edemez. (Y-s. 417)
- 30- Umut aşkın her safhasında vardır. (Y-s. 418)
- 31- Eğer sonunda teslimiyet yoksa, yaptığın yolculuğa aşk dene(me)z. (Y-s. 418)
- 32- Aşk da yaratıcılık gibi masumiyetten çok günahkârlıkla beslenir. (Y-s. 420)
- 33- Aşk genellikle insanın kendi yıkımından haz duyması, benliğinin parçalanışını zevkle seyretmesidir. (Y-s. 420)
- 34- Hayata verilebilecek en anlamlı dikkat sevgidir. (Y-s. 428)

35- Bir aşkın büyük olması için birinci şart, yasak aşk olması. İkinci şartsa trajik bir sonla noktalanması(dır). (ZM-s. 75)

36- Aşk öğretilemez, öğrenilir... Tıpkı yazmak gibi. (ZM-s. 75)

37- Aşk tıpkı yaratıcılık gibi, masumiyetten çok günahkârlıkla beslenir ve eninde sonunda hayal ettiğiniz kişiyi yaratır. (ZM-s. 192)

38- Aşk aslında kendi bedenimizde bir başkasının hayatını yaşama çabasıdır. Ve böyle bir hayatı katlanılmaz kılan da, bunu tek başına – kimse yaptıklarımıza aldırılmazken- sürdürmek zorunda olmaktır. (ZM-s. 204)

39- Aşka, düşsel tanımını yapmadan asla ulaşamaz. (ZM-s. 214)

40- Âşık biri her şeyden önce en yalnız olandır. (ZM-s. 215)

41- Aşkta onurun yeri yoktur. (ZM-s. 269)

42- Aşk, aşktan sonrasını düşünmeye başladığımızda biter. (ZM-s. 276)

43- Sevmek bizi en az sevdiğimiz kadar yüceltir, değerli kılar, insanlaştırır. (ZM-s. 385)

44- Aşk günahkârlığın bağrında boy atar, zinayla gelişip büyür, ihanetle de olgunlaşır. (KK-s. 51)

45- Aşk da son tahlil de can sıkıntısı(dır). (KK-s. 205)

46- Aşk, ruhumuzun çileli ergenliği(dir). (DK-s. 3)

47- Aşk varoluşumuzun nedeni, ruhumuzun ölümsüz tohumu(dur). (DK-s. 3)

48- Eğer aşka inanıyor, saygı gösteriyorsak erotizme de inanmalı ve yasaklıktan vazgeçmeliyiz. (DK-s. 29)

49- Sunak taşına uzanır gibi başına gelecek her şeyi kabullenmeye hazır olma... Âşık kadın bu(dur). (DK-s. 67)

50- Belki sevmek beynimizin kazara ürettiği bir avuntu; yüreğimizi kavuran ani bir kıvılcımın doğurduğu bir yangın; belki de –benliğine kavuşmak yerine- benliğimizi karşımızdakine yayararak onu ele geçirme isteğinden ibaret(tir). (DK-s. 67)

51- Aşk, kendini yeniden yaratmaktır. (DK-s. 67)

52- Aşk yaşamımızı yüceltme, yazgımıza meydan okuma çabasıdır. (DK-s. 68)

53- Aşk, yalnızlık çığlıklarından doğar. (DK-s. 89)

54- Aşk hakkında konuştuklarında her erkek inandırıcıdır. (DK-s. 90)

55- Aşk, özü dışavurum olan bir duygudur. (DK-s. 103)

56- Şehvet bedeninin dostudur, ruhun esaretinden kurtarır onu. (DK-s. 137)

57- Aşk, imkânsızı istemek(tir). (DK-s. 142)

58- Aşk hiç su almayan, (...) kurak, tozlu rüzgârlarla yıkanan adada, kayaların arasında bir incirin boy atması kadar mucizevîdir. (DK-s. 147)

59- Aşk, beceri isteyen bir uğraş(tır). (DK-s. 148)

60- Aşk, içinden yeni nesiller çıkacak bir birleşmeyi sağlamak için cinselliğimizin bize oynadığı bir oyundan başka bir şey değildir; bir cinsel içtepi yani. (DK-s. 152)

61- Eğer varsa, aşk zenginliğe benzer, kurtulmak için önce elde etmek gerekir. (DK-s. 153)

62- Sevmek birisi olmak değildir, kendin olmaktır. (DK-s. 161)

63- Âşık olmak bir fırsattır. (DK-s. 161)

64- Aşkın olgunlaşması için zaman gerekir. (DK-s. 179)

65- Aşk bir erkekle kadının birlikte oluşturabilecekleri en görkemli şeydir, ulaşabilecekleri en yüce konum, gidebilecekleri en uzak ülke, düşle ülkesi(dir). (DK-s. 197)

66- Aşkın bir yarısı olasılıksa, öteki yarısı da aldanıştır. (DK-s. 197)

67- Sevmek bazen de bırakmaktır. (DK-s. 197)

68- Kavurucu bir kavuşma isteği olan aşk, her zaman kısa vadeliidir. (DK-s. 197)

69- Aşk, çok dikkat gerektirir; sevgi esnek ve dayanıklıyken, aşk kırılmandır. (DK-s. 197)

70- Aşk, yatışıp tutkudan kurtulmak, sonuna kadar gidip tükenmek, tüketilmek ister. Acelecidir, sona erdirmeye, erdiremiyorsa vazgeçmeye

hazırdır. Oysa sevgi gönüllü bir tutsaklık, kendini karşısındakine adamaktır. (DK-s. 198)

71- Aşk sizi değiştirip başkası yapmıyorsa, aşk değildir. (DK-s. 200)

72- Aşk en çok, saf katıksız suçluluk demek(tir). (DK-s. 203)

73- Âşık olduğumuz (...) âşık olduğumuza acımayı bırakmamızla (anlaşılır). (DK-s. 222)

74- Eğer birisi seni tanımadığın bir başkası yapıyorsa bu aşktır. (DK-s. 250)

75- Aşk, her şeyi alan ya da her şeyi veren bir saltlıktır. Acıma, sevecenlik gibi öteki duygular yalnızca dış çemberinde yer alırlar. (DK-s. 250)

76- Bir âşık ancak tutkusuyla özgürdür. (DK-s. 250)

77- Cinsellik, hayatın temelidir. (BKU-s. 65)

78- Cinselliğin olmadığı bir yaşam, anlamsız olduğu kadar imkânsızdır da. Çünkü cinsellik, yaşam gücümüzü besler. (BKU-s. 65-66)

79- Kısa vadeli, gelgeç cinsellik et ve bedenden; ölümsüz cinsellikse hayal gücünden oluşur. (BKU-s. 69-70)

80- Bir sevgiliden beklenecek en son şeydir adalet. (BKU-s. 156)

81- Aşk en çok (...) sevdiğine sahip olma isteği(dir). (BKU-s. 157)

82- Sevmek her şeyi paylaşmaktı(r): ölümü bile. (BKU-s. 167)

83- Sevişmek yüzmeye benzer; bir kez öğrendiniz mi asla unutamazsınız. (BKU-s. 183)

84- Sevişmek koşmaya benzer; her zaman sizden daha hızlı biri vardır. (BKU-s. 183)

85- Yasak olması, aşka bir giz, bir derinlik ver(ir). Bütün büyük aşklar, yasak aşk değil midir? (BKU-s. 184)

86- Sevgi, belki de sevilme isteğimizden başka bir şey değil(dir). (BKU-s. 198)

87- Gerçek sevgi, nedensizdir. (BKU-s. 198)

88- Tek kişiye yönelmiş, odaklanmış (...) sevgi, çoğu kez sorun yaratır. (BKU-s. 198)

89- Derinlere inmiş bıçak, saplandığı yeri parçalayıp iyice kanatmadan çıkmaz. (BKU-s. 198)

90- Aşk kendini küçültmekten, hor görülmekten korkmamaktır. (BKU-s. 242)

91- Âşık olanlar kendilerinden vazgeçer, birbirlerine ait olurlar. (BKU-s. 242)

92- Aşk, cennete değil, cehenneme aittir. (BKU-s. 259)

93- Sevgiye ve sevilen bir şeye anlam bulma(k) saçma(lıktır). (BKU-s. 261-262)

94- Sevme(...), sevebilme(...) ve sevilme(...) bir ayrıcalık(tır). (BKU-s. 266)

95- Sevginin bir tutamı(...) bile uzun bir ömre bedel(dir). (BKU-s. 266)

96- Bilgeliğin temelinde, bir insanın başka insanları sevmesi vardı(r). (BKU-s. 267)

2- *Hayat, Ölüm, Yazgı Konulu Aforizmalar*

1- Yaşanan her serüven insan hayatında eksik kalan bir resmin tamamlanmasıdır. (IO-s. 39)

2- Hiçbir hayat yenilmeden geri çekilmeden kazanılamaz. (IO-s. 318)

3- Yaşam yalnızca beyindir. (GKÖ-s. 290)

4- Yalnızca yaşamak bile, başlı başına bir çılgınlıktır. (YKY-s. 101)

5- Yaşama(...) ölümü öğrenmekten öte, yeryüzünde bir iz bırakma çabası(dır). (YKY-s. 271)

6- Hayat (...) olsa olsa, insanla adı arasındaki o kısa çizgiye sığan her şeydir. (AUA-s. 50)

7- Gerçek hayat, yaşamak istediğimizle yaşadığımızın arasında kalandır. (AUA-s. 132)

8- Beden güçlüyken yaşam ve ölüm eşittir. Zamanla, insan yaşlandıkça bu eşitlik bozulmaya yüz tutar ve ancak o zaman hayatın anlamı gerçek anlamda kavranabilir. (YS-s. 481)

9- Yaşam en çok suya benziyor. Hangi yatakta aksa onun şeklini alıyor. Biçimi, kararlı bir tarzı, bilinen bir örgüsü, kokusu ve siz katmadıkça da bir rengi yok. (Y-s. 134)

10- Yazgı, kötü haberlerin sinsî yüzü postacısı(dır). (Y-s. 193)

11- Yaşam insana karşı duyarsız, aldırılmaz ve yansızdır. Sonsuzluğa akışı insafsızcadır. (Y-s. 301)

12- Ölüm adaletsizlik olarak algılanmamalıdır. Unutmayın tüm insanları sonunda eşitleyen sadece ölümdür. (Y-s. 301)

13- En büyük, en saf yalnızlık ölümdür. (Y-s. 372)

14- Ölümün olağanüstülüğü, tekrarlanamayışındadır. (Y-s. 373)

15- Hayat, ölüme giden yolda gördüğümüz rüyadır. (Y-s. 373)

16- En mutlak, en sonsuz yalnızlık ölümdür. (Y-s. 414)

17- Yaşam, gerçeklere arkasını döner, merhameti ve aşkı unuttur, geleceğe gözünü kapar ve kendini aşmaya çalışmaz sadece varlığını korumak hâline dönüşürse, ölümcül bir zehirle çürür: sıradanlıkla. (Y-s. 418)

18- İnsanın yazgısı ölümdür ve sanıldığı gibi aksine ölüm peşimizde değil, birkaç adım önümüzdedir hep... Yani o bizi değil, biz onu izleriz. (Y-s. 421)

19- Yaşamak! İnsan dağarcığının bazen koyu, bazen parıltılı ama her durumda en değerli sözcüğü(dür). (ZM-s. 252)

20- Yazgı dediğimiz, sonunda umduğumuz, katlanılabilir bir ölümden başka bir şey değil(dir). (ZM-s. 386)

21- Ölüm: Yakınıımızdaysa bizi falcı yapar. (ZM-s. 401)

22- Ölmek için bir neden aramak... Bazılarımız için hayat eninde sonunda budur. (ZM-s. 419)

23- Ölüm dediğimiz, gelecek fikrinden vazgeçebilme(dir). (ZM-s. 432)

24- Hayatımız yaptıklarımız(dır). (KK-s. 217)

25- Her ölüm kendi ölümümüzün habercisidir. (KK-s. 299)

26- Hayat (...), büyük, sonsuz bir hüznü, insanın katlanmak zorunda olduğu yazgısal bir saçmalık(tır). (KK-s. 319)

- 27- Ölüm dediğimiz saf ve mutlak uyku(dur). (DK-s. 119-120)
- 28- Rastlantı ve gereklilik (...) hayatın en doğru tanımı(dır). (DK-s. 136)
- 29- Gençliğe, güzelliğe ve canlılığa yöneliş, yaşama isteğinin dışı vuruşu(dur). (DK-s. 155)
- 30- Hayat dediğimiz –kısa ya da uzun süren- bir ölüm hikâyesi(dir). (DK-s. 165)
- 31- Ölüm! Var olma arzusunun yitmesi, hiçbir şeyi arzu etmemek(tir). (DK-s. 175)
- 32- Felâket, yaşamda var olan anlamsızlığı belirginleştirir. (DK-s. 203)
- 33- Bütün cenazeler bir bakıma buluşmadır. (DK-s. 237)
- 34- Bizi en çok birbirimize benzeten, aynı kılan şey ölüm(dür). (DK-s. 244)
- 35- Ölümsüzler kendi ölümünü tasarlayıp seçebilenlerdir. (DK-s. 244)
- 36- Hayat yansızdır. (DK-s. 251)
- 37- Hayat, (...) ölümümüzü beklemek (ya da) beklemeyi öğrenmek(tir). (BKU-s. 110)
- 38- Hayat, (...) mutsuz insanların çözmeye çalıştıkları bir bilmece(dir). (BKU-s. 110)
- 39- Ölüm insanlar arasındaki tek ortak bölen, bir nevi bağ, bir tür eşitleyici. Her insanla paylaştığımız ortak yazgı(dır). (BKU-s. 111)
- 40- Bilge kişi ölümden değil hayattan korkar. (BKU-s. 112)
- 41- Ölüm unutuşun en mükemmel, en ödün vermez biçimi(dir). (BKU-s. 174)
- 42- Hayat en çok seçim yapmaktır. (BKU-s. 204)
- 43- Yazgımız bizi asla uyarmaz. (BKU-s. 206)
- 44- Hayat yaptığımız, yapacağımız, çoğu kez de yapamadığımız seçimlerdir. (BKU-s. 250)

45- Hayat: Sürekli yeniden yaratıp oluşturduğumuz, sonra da bozup dağıttığımız bir şey; rastlantılar ve gereklilikler silsilesi(dir). (BKU-s. 271)

46- Hayat, eğer ölümü uslandırmak değilse, insanı ölmeye razı etme çabasıdır. (BKU-s. 271)

3- *Sanat, Yazma ve Yazar Konulu Aforizmalar*

1- Yazmak (satın almayı istediğiniz ünün dışında) beynin kendine yönelttiği hırslı dikkatinden doğan güçlü bir boşalma isteğidir. (YKY-s. 269)

2- Yazmaya kalkışmak, suç işlemenin eşliğinde, önyargılı, tedirgin adımlarla gezinmekti(r). (YS-s. 9)

3- Arabesk, eksikliği duyulan bir estetik arayışın çapsız bir sonucu(dur). (YS-s. 108)

4- Bazen Tanrı, bazen de cellat olmak ayrıcalığına sahip olmaktır yazmak. (YS-s. 133)

5- Yazmak keşfetmekti(r); her satır ise keşfin öncüsü. (YS-s. 480)

6- Yaratmak, obur, arsız bir doyumsuzluktur; elde edilen ve var olanla yetinmeme yetisidir. (YS-s. 481)

7- Yazmak, hayatını edebiyata bağışlamak, hatta kurban etmek anlamına gelir. (Y-s. 377)

8- Acıyı yadsıyan, acıyı sevmeyen, acıyı yazdıklarının belkemiği yapmayan, amacı sadece eğlendirmek olan yazar olamaz. (Y-s. 377)

9- Yazmak için aşkın kendisine değil, acısına gerek duyarız. (ZM-s. 11)

10- Roman (...) acılı anlardan doğan güçlü bir boşalma(dır). (ZM-s. 24)

11- Büyük yazarlar erkekleri ya da kadınları değil; insanı, aşkı yazarlar. (ZM-s. 24)

12- (Yazar), kimsenin görmediği, görse de farkına varmadığı insan manzaralarının ressamı olmak(tır). (ZM-s. 48)

13- İyi bir roman yazmak için her şeyden önce yıkıcı bir fikir gerekir. (ZM-s. 84)

14- Her roman eninde sonunda bir sabit fikir, ya da yıkıcı bir sorudur. (ZM-s. 84)

15- Yazarın ölümlüye göre üstünlüğü, hikâyenin sonunu bilerek başlamasıdır; oysa ölümlü için hikâyenin sonu sadece yazgisına terk edilmiştir. (ZM-s. 137-138)

16- Bir yazarı büyütüp derinleştiren, mayasında kendini suçlama isteği ve yeteneğinin var oluşudur. (ZM-s. 218)

17- Yazmak başka hayatlara duyduğumuz meraktan, başkası olma isteğimizden doğar. (ZM-s. 219)

18- Gerçek anlamda yazmak için referans noktası, ait olduğun bir geçmiş, bir inanç sistemi olmalı(dır). (ZM-s. 264)

19- Unutulmaz romanlar ve ölümsüz kahramanlar her zaman inançtan çok fikirdir. (ZM-s. 264)

20- Bir yazar, hakkındaki övgülere de yergiler gibi aldırış etmediğinde olgunlaşmış demektir. (ZM-s. 265)

21- Ün, yazarı şimdiki zamana bağlar. Oysa yazar geleceğin, ölümsüzlüğün peşinde olmalı... (ZM-s. 299)

22- Gerçek, kalıcı ün gelecekte saklıdır. (ZM-s. 299)

23- Başyapıtlar aslında bize bir başkası olabileceğimizi kanıtlar. (ZM-s. 301)

24- Başyapıtlar aslında bize yazgılarımızın, ne denli trajik olursa olsun, katlanılabilir olduğunu kanıtlarlar. (ZM-s. 301)

25- Başyapıtlar, bize yazarların yaşamımız için ne denli gerekli olduğunu, kutsal hayatın okur olarak kalmaya mahkûm olanlara bırakılmayacak kadar karmâşık ve önemli olduğunu hatırlatırlar. (ZM-s. 301)

26- Büyük yazarların hepsi, insan konusunda küçücük bile olsa, bir buluş yapanlar ya da bunun için çabalayanlardır. (ZM-s. 301)

27- Yaratıcılık açısından delilikle akıllılık arasında pek fark yoktur. Ama nedense delilik övülmez. (ZM-s. 347)

28- Gerçek soyluluğun ölçüsü ne kanımızın rengi, ne de erdemler; ölçüt edebiyattan başka hiçbir şey değil, sadece ve sadece edebiyat... Sizi

kötülüğün zalim krallığından, iyiliğin soylu efendisi olmaya ancak edebiyat taşıyabilir. (ZM-s. 384)

29- Şehvet(...) yaratıcılığın mahmuzudur; şehveti olmayan bir yazar hiçtir. (KK-s. 51)

30- Kimlerdir yazarlar? Bizim için duyarlılık satın alan, söyleyemediklerimizi söyleyen; bizler adına insan ruhunda uzun yolculuklara çıkarak keşiflerde bulunanlar mı? Yoksa basit, sıradan beğeni dilencileri mi? Kim olursa olsunlar! Yazarlar, bizlerden daha akıllı, çok daha üstün olmamalı; kendilerini güzelliğin yüksek, erişilmez duvarlarının arkasında gizlememeli; aksine onları bir vuruşta alaşağı edebileceğimiz bir yerde, ayaklarımızın dibinde çökmüş olmalılar. (KK-s. 61)

31- Gerçek ve büyük yazarlar ruhlarımızın yüceliğinin ve sefaletinin ressamı olmayı seçenlerdir. (KK-s. 62)

32- Bütün acıklı öykülerin mutlaka dramatik bir sonu olur. (KK-s. 244)

33- En kötü şair bile kendine mutlaka bir dinleyici bulur; önemli olan şiir yazmaktır. (KK-s. 249)

34- Sanat tanrısallığın fethiyse, sanatçı da bu kutsal savaşın öncüsüdür. (DK-s. 1)

35- Birçok edebiyat başyapıtı, günah ve ahlâksızlığın soylu bir haya-sızlıkla, görkemli bir şölen gibi sergilenmesinden başka bir şey değildir. (DK-s. 30)

36- İyi bir yazar okunmak değil, kanıyla yazan Nietzsche gibi ezber-lenmek ister. (DK-s. 108)

37- Yazarlar analarının rahminden değil, kalemlerinin ucundan doğarlar. (DK-s. 109)

38- Sanat ölüm denilen büyük hiçliği, hiçbir şeyi, bir şeye dönüştür-mektir. (DK-s. 157)

39- Sanat eserleri, modern olsun olmasın, algıyla tüketilmeyen şeylerdir. (DK-s. 244)

40- Yazmak soyluca bir aldatma ya da aldanıştır. Aldatmayla aldanışın birbirinin içine geçerek gerçeğe dönüşmesi(dir). (DK-s. 250)

41- Yazmak –niyetiniz bu olmasa da- her seferinde bir keşiftir. (DK-s. 251)

42- Yazar; insanın dramatik, tuhaf yanlarını görebilen(dir). (DK-s. 252)

43- Dedikoducular öykü anlatmaya ötekilerden daha yatkındırlar. (DK-s. 253)

44- Edebiyat, hayattan ve insandan söz etmek demektir. Daha doğrusu, hayat edinirken yazgısını değiştirmeye çalışan insandan. (BKU-s. 37)

45- Edebiyat bize yaşamadığımız, yaşayamadığımız ya da yaşayıp da farkına varmadığımız hayatlar hediye eder. (BKU-s. 37)

46- Edebiyat(...), müzik(...) bir tür acı sapkınlığı, acıyı kutsallaştırma(dır). (BKU-s. 270)

4- Acı, Mutluluk-Mutsuzluk, Dram, Zevk ve Neşe Konulu Aforizmalar

1- Mutluluk, peşinden koşulmadan yakalanamaz. (GKÖ-s. 63)

2- Gülmek tüm insanlık ideallerinin varmak istediği en son noktadır. (YKY-s. 33)

3- Acının dili yoktur. İnsan ya da hayvan, fark etmez; hepsi aynı biçimde bağıırır. (YKY-s. 36)

4- Mutluluk bir sınırlamadır. (YKY-s. 237)

5- Mutluluk çoğu zaman sevgiye varmayan bir monotonluk(tur). (YKY-s. 237)

6- Bomba gürültüsüne iyi gelen ilâç gülümsemedir. (AUA-s. 57)

7- Tutkudan yükselen acı genellikle öfkeye dönüşür. Aşk acıcı ise insanı derinleştirip zenginleştirir. (YS-s. 143)

8- Mutsuzluk mıknaş gibidir. Her zaman birbirini çeker. (YS-s. 227)

9- Mutluluk! Kimine göre tanımlı gündelik ihtiyaçların karşılanması, kimine göre ayrıntılardan yoksun, kaba sayılabilecek doğal bir güvenlik duygusu; kimine göre ölümsüzlüğe uzanan, gerçekleşmeyecek düşleri görme özgürlüğü(dür). (YS-s. 345)

10- Mutsuzluk hayvan türleri arasında yalnızca yaratıcı insan soyuna bahşedilmiş bir ayrıcalıktı(r). (YS-s. 345)

11- Acı sıradan insanları –duvarlarını hiçbir zaman aşamayacakları-kine, beyniyle vicdanı birbirine bağlı olanları ise Tanrı'ya tutsak eder. (Y-s. 174)

12- Mutluluk, acıyla kaynağının yer değiştirmesinden doğar. (Y-s. 412)

13- Bilgi ve gerçeğin asıl kaynağı olan acı, varlığımızın farkına varmamızı da sağl(ar). (ZM-s. 5)

14- Zevk, var olduğumuzun bilincine varmamızı sağlar, canlılığımızı kanıtlamaya yarar. (ZM-s. 110)

15- Mutluluk, mutsuzluk aksine, kısa ömürlü; çabuk tüketili(r). (ZM-s. 199)

16- Abartılmış neşe de, acı gibi insanı yalnızlaştırı(r). (ZM-s. 262)

17- Varlık bilinci edinmekle, acı çekmek arasında güçlü bir bağ vardır. (KK-s. 251)

18- Dramlar ne kadar yakıcı olurlarsa olsunlar, sadece kahramanlarını kavuran iç yangınlardır; tutuşturdukları alevler, kara, isli dumana dönüşmeden fark edilmezler. (DK-s. 5-6)

19- Mutsuzluk yaşa değil, başa gelene bağlı(dır). (DK-s. 53)

20- Mutluluk (...) vardır diyenler, mutluluk sandıkları şeyin, razı oldukları bir mutsuzluk olduğunun farkına varamayanlardır. (DK-s. 59)

21- Acı, insanı er geç çıldırtır. (DK-s. 68)

22- Mutluluk şimdiki zamanda yaşansa da her zaman bir gelecek umududur; mutsuzluk ise geleceğin yitirilmesi. (DK-s. 255)

23- Mutluluk dediğimiz, bir aldanıştır; yine de sürekli olmasını dileriz bu aldanışın. (BKU-s. 29)

24- Mutluluk dediğimiz derin bir kuyuya benzer. Asla dibini bulamayız. (BKU-s. 30)

25- Bilinç, mutluluğu ancak sona erdiğinde algılar. (BKU-s. 30)

26- Hayatı anlayıp kavramamızı sağlayan temel olgu acıdır. (BKU-s. 111)

- 27- Acı çekmek, yaşamı yararsızca kullanmaktır. (BKU-s. 112)
- 28- Acı, mutluluğu anlamak, kavrayıp değerlendirebilmek için gereklidir: tıpkı ışığın karanlık sayesinde kavranması gibi. (BKU-s. 112)
- 29- Acı olmadan mutluluk olmaz. (BKU-s. 112)
- 30- Acının eğitmediği ve değiştirmedeği insan yoktur. (BKU-s. 112)
- 31- Acının saçtığı vahşetin ilâcı yoktur. (BKU-s. 112)
- 32- Acı, ölümün yaşayan biçimi(dir). (BKU-s. 112)
- 33- Ruhsal acı(...) insanı bedeninden uzaklaştır(ır). Fiziksel acıysa, bedenin kendini hatırlatmasıdır. Bu tür acı, bedeni ruhun esaretinden kurtarır. (BKU-s. 113)
- 34- Acı, yalnızlığın akrabasıdır ama itirafların da dilini çözendir. (BKU-s. 113)
- 35- En derin, en tutkulu dileklerimiz acıdan doğar. (BKU-s. 113)
- 36- Acı dediğimiz (...) sonsuz bir hüzn(dür). (BKU-s. 167)
- 37- Acı, (...) yeri doldurulamaz bir yitiriş(tir). (BKU-s. 167)
- 38- Yitirdiklerimizle geçmişte edindiğimiz ortak anıların bir daha tekrarlanamayacak olması(dır) acı. (BKU-s. 167)
- 39- Anlatılabilen, kavranan acı, katlanılabilen acıdır; katlanılamayan da anlatılamayan ve kavranamayandır. (BKU-s. 200)
- 40- Acı, doğurur doğurmaz yeniden hamile kalan tavşana benzer, durmadan yeni acılar yavrular. (BKU-s. 203)
- 41- Acının olmadığı yerde acıma, acımanın olmadığı yerde de merhamet ve vicdan kök sala(maz). (BKU-s. 219)
- 42- Hayvanlar için mutluluk var olmaktır, insan içinse bu varlıkla ne yapacağını bilmek. (BKU-s. 238)

5- Cesaret, Korku Konulu Aforizmalar

- 1- Cesaretin kokusunu önce korkaklar duyar. (GKÖ-s. 183)
- 2- Cesaret, ölçüsü kaçmış korkaklıktır. (GKÖ-s. 269)
- 3- Asıl cesaret sürekliliktir. (GKÖ-s. 269)

4- Cesaret (...) ayrıntıları yıllar yılı hep aynı biçimiyle yaşamak ve başarmaktır. (GKÖ-s. 269)

5- Korku anlaşılmaz, hissedilir. (YKY-s. 58)

6- Cesaret bir anlamda insanın hayatını sürekli tehlikeye atmasıdır. (YKY-s. 157)

7- Gerçek korkaklığın özünde ihanet vardır ve ancak ihanetle sonuçlanan korkaklık katıksız, dolayısıyla kaçınılması gereken korkaklıktır. (AUA-s. 126)

8- Cesaret asla yalnızca ölümü göze alabilmek değildir. (...) Tüm gezen sallanırken, herkesten uzakta, tek başına korkarak da var olabilmektedir. (YS-s. 136)

9- Cesaret korkarak devam etmektir. (YS-s. 183)

10- Cesaret erdem değildir; yokluğu sahip olmayı küçültmez. Ama cesaret, insan yüreğine ait erdemleri ve zenginlikleri büyüten bir mercektir. (YS-s. 480)

11- Sanıldığına aksine fizikî cesaret, cesaretin en kaba biçimidir ve çoğunlukla da aşırılığa kayarak vahşetle akraba olur. (YS-s. 480-481)

12- Asıl cesaret, yüreği beyinle birleştiren kararlı cesarettir. Çünkü cesaretin kabul edilebilir bu türü süreklidir ve insan sevgisinin içindeki o sonsuz kaynaktan fışkırır. (YS-s. 481)

13- Cesaret, korkuya verilen içgüdüsel karşılıktır. (Y-s. 171)

14- Korku, bilinmeyi tanımak için geçirdiğimiz kararsızlığa verilen addır. (ZM-s. 346)

15- Cesaret bilinmeyene doğru adım atmaktır. (ZM-s. 382)

16- Cesaret korkaklardan başkasını ilgilendirmeyen bir göz boyama(dır). (DK-s. 87)

17- Cesaret dediğimiz çoğu kez korkaklığımızı saklama becerisinden başka bir şey değildir. (DK-s. 87)

18- Tehlike büyüyünce, cesaret de büyü(r). (DK-s. 115)

19- Ölümle yüzleşmeye kimse aracılık yapmaz. Cesaret dediğimiz bu sırada gösterdiğimiz sabırdır. (DK-s. 115)

20- Korku, üzerinde durursanız sizi derinleştirir. (BKU-s. 51)

21- Korku, insanı koruyan en sağlam zırhtır. (BKU-s. 51)

6- *Zaman, Unutma, Hatırlama, Bellek Konulu Aforizmalar*

1- Hiçbir şey zaman kadar gerçek değildir. (IO-s. 39)

2- Çözümler hep zamanın içinde saklıdır. (IO-s. 39)

3- Zaman korkulacak tek gerçektir, çünkü insanların unutmak için çıldırdıkları iki büyük gerçeği bağlar birbirine. (...) Doğum ve ölüm. (IO-s. 39)

4- Sürekli bir eksiklik duygusu, zaman zaman akla gelen, uysal bir dış ağrısına benzeyen acı: Unutmak bu(dur). (YKY-s. 1)

5- Bir gün borç verilmeyecek kadar uzundur. (YKY-s. 53)

6- Unutmak bir çeşit vazgeçmektir. (YKY-s. 156)

7- Hatırlamak çoğu zaman acı çekmek(tir). (YS-s. 150)

8- Anılar hayatın en kalıcı ve en gerçek yönleridir. (YS-s. 284)

9- Yarın dediğimiz aslında geleceğin bugünü(dür). (Y-s. 424)

10- Unutmak, unutulmanın ikizidir. (ZM-s. 108)

11- Geçmişin utancı örtülebilirken, gelecek korkusu asla yok edilemez. (DK-s. 195)

12- Bellek cesarettir. (DK-s. 202)

13- Geçmişe ulaşamamak, zamanın hâllerine hükmedememek: Anısızlık bu(dur). (BKU-s. 4)

14- Bellek silinemez ve asla yok edilemez! Sadece unutkanlığın zarı, anıların ışıldamasını engeller. Sonra bir darbe gelir ve o zarı parçalar. Hatırlamak budur. (BKU-s. 23)

15- Varlığını dış dünyanın anılarına odaklayamamak... Anısız bir göçebelik... Belleksizlik bu demektir. (BKU-s. 33)

16- Düşünmek için beyne değil, belleğe ihtiyaç vardır. (BKU-s. 126)

17- Yılların belleği yoktur, acıyı taşımazlar. (BKU-s. 189)

7- Kişilik, Gençlik-Yaşlılık, Geçmiş-Gelecek Konulu Aforizmalar

1- Yaşlılık, insanın yaptığı hataları fark etmesine karşılık bunları onarabileceği zamanın olmaması(dır). (YS-s. 74)

2- Geçmiş özmek, genç olmadığı(mızın) en kesin belirtisi(dir). (YS-s. 86)

3- Kişilik ancak tutarlılığın çelikleştirebileceği bir pamuk ipliğidir. (YS-s. 418)

4- Kişiliğin rengi, diğer bütün renkleri içinde eriten siyahtır. (YS-s. 418)

5- Kişilik aynadaki görüntü gibidir. Orada olduğunu bilir ve görürüz, ama asla ulaşamayız. (YS-s. 418)

6- En gerçek yalan, biçim verilmiş kişiliktir. (Y-s. 410)

7- Gençlik, başarıları abartmaksa yaşlılık, başarısızlıklarımızla uzlaşmayı öğrenmektir. (DK-s. 5)

8- Yaşlılık (...) sürekli hastalıklarımızdan söz etmek(tir). (DK-s. 226)

9- Günahın yontmadığı bir beden nasıl ham ve biçimsizse kötülüğünden sıyrılmış, arındırılmış bir kişilik de o denli katlanılmaz ve sıkıcıdır ve evinde sonunda yönünü yitirir. (DK-s. 250)

10- Gençlik yorucudur. (BKU-s. 36)

11- Yaşlılık, bir tür zihin hastalığı ya da sürekli hastalıktan söz etmek(tir). (BKU-s. 36)

12- Yaşlılık (...) tutkulardan dolu dolu zevk almamızı engelleyen bir sınırdır, bir eşiktir. (BKU-s. 36)

13- Geçmişe hep bugünün gözlüğüyle bakıyoruz; yani geçmiş dediğimiz, çoğu kez bugünün özlemleri(dir). (BKU-s. 201)

14- Geçmişe, başlangıca uzanmayan gelecek, ipi kopmuş bir uçurtmaya benz(er). BKU-s. 202)

15- Gelecek belleksizdir, kin tutmaz. (BKU-s. 264)

16- Gelecek için kurduğumuz umutsuz hayaller, çoğu kez geçmişte göz ardı edip kaçırdığımız sıfatlardır. (BKU-s. 270)

8-İnanç, Tanrı, Soyutluk, Ruh-Beden Konulu Aforizmalar

- 1- Küçük şeylerin büyük inançları olmaz. (IO-s. 210)
- 2- Tanrı'ya inanmak cesaret demektir. (GKÖ-s. 270)
- 3- Hiçbir davranış soyut düşüncenin yol açtığı ve vardığı çılgınlıklara erişemez. (YKY-s. 90)
- 4- Tanrı her zaman adildir. (AUA-s. 110)
- 5- Ruh belirsizken beden her zaman kesinliktir, çünkü beden derinliği olsa da gizi yoktur. Sizi aldatmaz. (Y-s. x)
- 6- Ruh bedenimizi aşağılamak ya da yüceltmek için uydurduğumuz bir yalan(dır). (Y-s. 94)
- 7- Tanrı avcıdır, acının sonuna gidip pusuya yatar, sabırla bekler, yenilmiş, boyun eğmişken ele geçirir seni. Ama asla yardım etmez, sadece seyreder. (Y-s. 173)
- 8- Ruh, evsiz kalamayacağından nasılsa bedeni izler, kucağa düşer. (ZM-s. 165)
- 9- Dinin insanogluna en büyük hediyesi soyut düşünme yeteneğidir. (KK-s. 313)
- 10- Utanan beden değil, ruhtur. (DK-s. 135)
- 11- İnançsızlık savunması en kolay şeydir. (DK-s. 153)
- 12- Tanrı, mutsuz ve çaresizlerin beyaz atlı prensidir. (BKU-s. 217)

9- Yalnızlık, Sıradanlık, Alışkanlık Konulu Aforizmalar

- 1- Tek başına olmakla yalnızlık ayrı şeylerdir. (GKÖ-s. 22)
- 2- Alışkanlıkların kişiye yaptıramayacağı şey yoktur. (YKY-s. 113)
- 3- Yalnızlık, (...) özgürlüğün kendisidir. (YKY-s. 148)
- 4- Yalnızlığın bir eksikliği başka bir eksikle doldurma çabası olduğunu kim bilmez. (YKY-s. 270)
- 5- Sıradanlığı aşmanın birinci koşulu bencilliğin tuzağına düşmemektir. (YS-s. 296)

6- Çevreye yönelik bir umursamazlıkla kendi çıkarlarına dönük, keskin, kuşkucu bir dikkat, iki farklı kişilik özelliğinden çok, sıradanlığın iki değişik biçimde ortaya konusudur. (Y-s. 419)

7- Sıradanlığın panzehiri (...) aşktır, sadece aşktır, başka hiçbir şey değildir. (Y-s. 420)

8- Hiçbir sevinç, hiçbir mutluluk, ne denli büyük olursa olsun, varoluşumuzun o hüznünlü yalnızlığını yok edem(ez). (KK-s. 246)

9- Yalnızlık, vahşi hayvanlar ve krallar içindir. (DK-s. 12)

10- Yalnızlık, insanı iyi ya da kötü biri olma derdinden kurtarı(r). (DK-s. 97)

11- İnziva bilgelikle mümkündür. Ama bilgelik de yalnızlıktan doğar ve insan en çok uzun, çileli yolculuklarda yalnızdır. (BKU-s. 34)

10- Savaş, Şiddet, Güç-Güçsüzlük Konulu Aforizmalar

1- Olabildiğince hazır olmaktır güçlülük. (IO-s. 40)

2- Güçlülük kendini ölümle tartabilmektir. (GKÖ-s. 184)

3- Güçlülük, insanın şimdiden çok, geleceğine hükmedebilmesidir. (GKÖ-s. 184)

4- Savaşlar romantizm ve romantikler olmadan kazanılmaz. (...) Asık suratla hiçbir yere varılmaz. (AUA-s. 46)

5- Şiddet bazen üstünlüğün kılavuzudur. (AUA-s. 52)

6- Savaşta gelecekte söz edenler ya yalancılar ya da hayal gücü geniş olanlar. (ZM-s. 139)

7- Savaşlar kendini zorla yazdırırlar. (ZM-s. 264)

8- Şiddet bazen adaletin ve yasaların temeli olur. (KK-s. 355)

9- Savaşın sadece öncesi romantiktir. İnsanlar kadın ve erkek diye ikiye ayrılırken. Sonra cinsiyetler yok olur. Savaşmış ya da savaş görmüş insanlara dönüşür hepsi. (DK-s. 115)

10- Savaş, hayatın çekiciliğini artırır. (DK-s. 228)

11- Erdem, Ahlâk, Kusur, Soyluluk, Sabır, Gurur, Bilinç, Susma, Evlilik Konulu Aforizmalar

1- Soyluluk özet olarak tersyüz edilmiş vahşetten başka bir şey değildir. Belki de üzerine geçirilen cila. (IO-s. 252)

2- Ahlâk (...) iyi ile kötülüğün uzlaşması ya da ruhun bedene eziyeti(dir). (DK-s. 29)

3- Bilinç, mutluluğu ancak sona erdiğinde algılar. (BKU-s. 30)

4- Sabır, en önemli erdemdir. (BKU-s. 50)

5- Evlilik yolculuğa benzer, başıyla sonu güzeldir. (BKU-s. 31)

6- Evlilik, son tahlilde, yasalarla güvence altına alınmış sıkıcılıktır. (BKU-s. 31)

7- Gurur yararsızdır. (BKU-s. 186)

8- Erdemler, acılarımıza verdiğimiz cevaplardır. (BKU-228)

9- En bağışlanmaz kusur, kusursuzluktur. (BKU-s. 233)

10- Susmak, insanı akıllıymış gibi gösteren en inandırıcı davranıştır. (BKU-s. 133)

12- Gerçek, Doğru Konulu Aforizmalar

1- Gerçek, insanın dünyayı nasıl düşlediğidir. (IO-s. 39)

2- Ayrıntılar olmasa gerçekler de olmazdı. (IO-s. 210)

3- Gerçek her zaman tektir. (GKÖ-s. 227)

4- Gerçekler(...) bir süreklilik içinde evrenin en büyük gerçeğini, hayatı oluştururlar. (GKÖ-s. 283)

5- Hiçbir şey kadın vücudu kadar gerçek değildir. (YKY-s. 33)

6- Gerçek, insanın gözüne bakmadığı anda batar. (YKY-s. 65)

7- Gerçek dedikleri varsan baksan bizi bir şeylere zorlamak için uydurulmuştur. (YKY-s. 245)

8- Her gerçek eninde sonunda bir yansıma(dır). (YS-s. 441)

9- Gerçeğin (...) her zaman biraz uydurulmaya ihtiyacı (vardır). (ZM-s. 431)

13- Akıl-Akılsızlık, Güzellik-Çirkinlik Konulu Aforizmalar

- 1- Akıl ve güzellik her zaman aynı yolu izler(...); ama sırtları birbirine dönük olarak. (YKY-s. 90)
- 2- Akıllılık esas anlamda tedbirli olmanın, yani aslında korkaklığın sonucudur. (ZM-s. 324-325)
- 3- Güzelliğin her zaman biraz uydurulmaya ihtiyacı (vardır). (ZM-s. 431)
- 4- Akıl direnm(ez), sıkışınca mantığa sığınıp vazgeç(er).(KK-s. 259)
- 5- Akıl, zenginliktir. (KK-s. 351)
- 6- Aklın kılavuzu vicdan ve merhamet olmalı(dır). (KK-s. 352)
- 7- Güzellik çoğu kez insanı kendisinin kölesi kılar. (DK-s. 77)
- 8- Gerçek güzellik, kendini ortaya koymaz, keşfedilmeyi bekler, tıpkı bir hazine gibi. (BKU-s. 31)
- 9- Budalalık, içtenliğin katlanılabilir tek hâlidir. (BKU-s. 47)

14- İyilik-Kötülük, Zenginlik-Yoksulluk, Hastalık, Değişiklik Konulu Aforizmalar

- 1- Kötülük her an yeni bir boyutunu keşfedebileceğiniz büyümlü bir ormana benz(er). (YS-s. 8)
- 2- Hastalık! Bedenimizi ölüme taşıyan köprü; Tanrı'nın bedenimizi terk etmeye hazırlanan ruhumuza bir yer bulması için tanıdığı süre ya da aklımızın kavrayışı ve sınırları içinde kalmayı reddeden bir beden(dir). (ZM-s. 199)
- 3- Zenginlik bu gezegenin üstündeki en tehlikeli hastalık(tır). (KK-s. 354)
- 4- Ölçülü olduğu sürece kötülük doğaldır; katıksız iyilikse, yapmacık. (DK-s. 250)
- 5- İyilik ve kötülük sadece birer bakış açısidir. (BKU-s. 114)
- 6- Kötülük dediğimiz hayata, nesnelere ve olaylara herkesin baktığı yerden farklı bir açıdan bakma isteği(dir). (BKU-s. 114)
- 7- Yoksulluğa karşı takınılan vurdumduymaz kayıtsızlık, insanlığa yöneltilmiş bir soykırımdan farksızdır. (BKU-s. 230)
- 8- Değişiklik mutluluğun düşmanıdır. (BKU-s. 232)

15- Özgürlük, Dostluk, İçtenlik, Umut, Sadakat Konulu Aforizmalar

- 1- Unutmayın, sürekli içtenlik de bir tür yapmacılıktır. (YKY-s. 97)
- 2- Dostluk eşitlik gerektirir. (ZM-s. 173)
- 3- Kalıcı dostlukların gıdası alışkanlıklardır. (KK-s. 29)
- 4- Öç alma isteğini besleyen umuttur. (KK-s. 151)
- 5- Umudun iki güzel kızı vardır: öfke ve cesaret. Öfke, olanlara dayanabilmek, cesaretse değiştirebilmek için(dir). (KK-s. 184)
- 6- Gökyüzünde başıboş sürüklenen bir uçurtma. (...) Özgürlük bu demek(tir). (BKU-s. 202)
- 7- Özgürlük, (...) bir hâlden öteki hâle geçmek, her şeyden vazgeçebilmek(tir). (BKU-s. 202)
- 8- Sadakat, hayal gücü kıt, seçenekleri olmayan insanlara özgü bir erdemdir. (BKU-s. 209)

16- Uyku, Hayal, Rüya Konulu Aforizmalar

- 1- Uyku(...), huzur veren, sihirli, kutsal örtü(dür). (ZM-s. 215)
- 2- Hayallerimiz aslında tek bir istekten, kendimizi sevme düşünden doğar. (DK-s. 145)
- 3- Uyku gençlik, uykusuzluksa yaşlılık hastalığıdır. (BKU-s. 55)
- 4- Hayatımızı şekillendiren gerçekler değil, düşlerimiz olmalı(dır). (BKU-s. 206)
- 5- En doğurgan dişi hayal gücüdür. (BKU-s. 70)
- 6- İrademizin hükmedemediği tek yaşam benzeri şey rüyadır; bu yüzden en özgür olduğumuz zaman da rüyalarımızdır. (BKU-s. 163)
- 7- Rüyalar tatmin olmamış isteklerimizden doğar. (BKU-s. 271)

17- Serüven, Yolculuk, İçki Konulu Aforizmalar

- 1- Her büyük yolculuğun sonu büyük bir keşiftir. (Y-s. 221)
- 2- En uzun yolculuklar insanın kendi içine doğru çıktıklarıdır. (Y-s. 373)

3- İçki, acıyı unutturmaz, sadece katlanılabilir yapar. İçenlerin beklediği, içkiden umduğu da budur zaten. (DK-s. 58)

4- Bir denizcinin ülkesi denizse, bir ayyaşınki de içkidir. (DK-s. 72)

5- Yolculuğun asıl zevki, gidecek yere varmaktan çok yoldadır. (BKU-s. 34)

6- Tehlikeli serüvenler ve gerçek yolculuklar her zaman güçlü ve kalıcı yoldaşlıklar ortaya çıkarır. (BKU-s. 133)

7- İçki, başında bizi zevklerimizden hizmetkârı yapar, sonra efendimiz olur çıkar. (BKU-s. 134)

18- Sır, Giz, Yeni Konulu Aforizmalar

1- Her sırrın içinde bir aldanış pusudadır. (YKY-s. 155)

2- Aramak çoğunlukla gizdir. Giz de sınırsızlık. (YS-s. 220)

3- Yeni olan, çoğu kez yanlışlardan doğar. (BKU-s. 185)

4- Yeni olan, acılarımızın üstünde yükseli(r). (BKU-s. 185)

19- Diğer Aforizmalar

1- Ayrıntılardan kaçmak hayattan kaçmaktır. Korkaklıktır. (GKÖ-s. 269)

2- Her kent biraz geçmiş, daha çok gelecektir. (Y-s. 135)

3- Özlemek acıyla akrabadır; lokomotifle katar gibi. Ama hangisi ötekini çeker, işte bu belirsizdir. (Y-s. 407)

4- Bazı sözler, önemli ya da güzel olduklarından değil, yol açtıkları sonuçlar yüzünden unutulmaz(dır). (ZM-s. 8)

5- Her büyük karşı koyuşun sonu teslimiyettir. (KK-s. 243)

6- Kentlerin günahlarını orospularla çocuklar öder, dünyanın günahlarını ise filozoflar. (DK-s. 158)

7- Kartal alçaktan da uçsa kartaldır. (DK-s. 255)

8- Küçük nesnelerin büyük varlığa katılması için boyun eğmesi gerek(ir). (BKU-s. 238)

İstatistikî Bilgiler ve Değerlendirme

Aforizmaların Romanlara Göre Dağılımı

IO	GKÖ	YKY	AUA	YS	Y	ZM	KK	DK	BKU	Toplam
14	14	36	15	41	60	60	29	110	121	500

Aforizmaların Konulara Göre Dağılımı

<i>İnsanlara Dair Aforizmalar</i>	<i>Konu ve Kavramlara Dair Aforizmalar</i>
113	387

Konu ve Kavramlarına Göre Aforizmaların Dağılımı

Aşk, Sevgi, Tutku, Duygu, Duygusuzluk Konulu Aforizmalar	96
Hayat, Ölüm, Yazgı Konulu Aforizmalar	46
Sanat, Yazma ve Yazar Konulu Aforizmalar	46
Acı, Mutluluk-Mutsuzluk, Dram, Zevk, Neşe Konulu Aforizmalar	42
Cesaret, Korku Konulu Aforizmalar	21
Zaman, Unutma, Hatırlama, Bellek Konulu Aforizmalar	17
Kişilik, Gençlik-Yaşlılık, Geçmiş-Gelecek Konulu Aforizmalar	16
İnanç, Tanrı, Soyutluk, Ruh-Beden Konulu Aforizmalar	12
Yalnızlık, Sıradanlık, Alışkanlık Konulu Aforizmalar	11
Savaş, Şiddet, Güç-Güçsüzlük Konulu Aforizmalar	10
Erdem, Ahlâk, Kusur, Soyluluk, Sabır, Gurur, Bilinç, Susma, Evlilik Konulu Aforizmalar	10
Gerçek, Doğru Konulu Aforizmalar	9
Akıl-Akılsızlık, Güzellik-Çirkinlik Konulu Aforizmalar	9
İyilik-Kötülük, Zenginlik-Yoksulluk, Hastalık, Ahlâk, Değişiklik Konulu Aforizmalar	8
Özgürlük, Dostluk, İçtenlik, Umut, Sadakat Konulu Aforizmalar	8
Uyku, Hayal, Rüya Konulu Aforizmalar	7
Serüven, Yolculuk, İçki Konulu Aforizmalar	7
Sır, Giz, Yeni Konulu Aforizmalar	4
Diğer Aforizmalar	8
TOPLAM	387

Mehmet Eroğlu'nun yayınlanan on romanı değerlendirildiğinde 500 tane aforizma tespit edilmiştir. Her romanda kaç tane aforizma olduğu belirtilmiş olmakla birlikte ortalamaya bakıldığında roman başına 50 aforizma düşmektedir. Bununla birlikte romanlardaki aforizma kullanımının, istisnalar olmakla birlikte, ilk romandan son romana doğru arttığı görülmektedir. Bu bağlamda Mehmet Eroğlu'nun yazarlık süreci içerisinde bu tarz kullanımları zamanla arttırmış olduğu söylenebilir.

Aforizmaların ne ile ilgili olduğuna bakıldığında ise doğrudan insan(lar)ı konu alan; onların özellikleri, eğilimleri, yönelimleriyle ilgili olan 113 aforizmanın kullanıldığı görülmektedir. Bunun dışında farklı konu ve kavramlarla ilgili 387 aforizma tespit edilmiştir. Bu başlık altındaki aforizmalar da 18 alt başlık altında sınıflandırılmış, herhangi bir başlık altına girmeyen, fazla örneği olmayan aforizmalarsa ayrı tasnif edilmiştir. Böylece gerek insanlarla gerekse konu ve kavramlarla ilgili 20 başlık oluşturularak romanlardaki aforizmaların alan genişliği ortaya konmuştur. Bu açıdan Mehmet Eroğlu'nun romanlarına bakıldığında insanoğluluyla ilgili oldukça çok unsur üzerinde aforizma söylendiği dikkati çekmektedir. İnsan, aşk, sevgi, tutku, duygu, duygusuzluk, hayat, ölüm, yazgı, sanat, yazma, yazar, acı, mutluluk, mutsuzluk, dram, zevk, neşe, cesaret, korku, zaman, unutmama, hatırlama, bellek, kişilik, gençlik, yaşlılık, geçmiş, gelecek, inanç, Tanrı, soyutluk, ruh, beden, yalnızlık, sıradanlık, alışkanlık, savaş, şiddet, güç, güçsüzlük, erdem, ahlâk, kusur, soyluluk, sabır, gurur, bilinç, susma, evlilik, gerçek, doğru, akıl, akılsızlık, güzellik, çirkinlik, iyilik, kötülük, zenginlik, yoksulluk, hastalık, değişiklik, özgürlük, dostluk, içtenlik, umut, sadakat, uyku, hayal, rüya, serüven, yolculuk, içki, sır, giz, yeni gibi varlık, kavram ya da konuyla ilgili aforizmalar dile getirilmiştir. Böylece Mehmet Eroğlu'nun romanlarında insanın, hayatın felsefî bir bakışla, farklı yönleriyle bir bütün olarak irdelenmeye çalışıldığı söylenebilir.

Sonuç

Yukarıda verilen aforizmalardan ve tablolardan anlaşılabilceği üzere Mehmet Eroğlu, romanlarında aforizma kullanımını oldukça sık yapmıştır. Bu aforizmalar, kimi zaman yazar-anlatıcı kimi zaman da romanın herhangi bir kişisi tarafından söylenmektedir.

Aforizma kullanımının yoğunluğu tamamen yazarın romancı kişiliğiyle ilgilidir. Yazarın romanlarına bakıldığında bir olay/öykü eksenli anlatımdan çok insanın, bireyin anlatılmaya, onu en derin özellikleriyle ortaya konmaya çalışıldığı görülür. Bu durum beraberinde insanlarla ilgili başta aşk, sevgi, cesaret, korku, acı, mutluluk olmak üzere pek çok konu üzerinde aforizmaların söylenmesini getirmektedir.

Aforizmalara bakıldığında ortaya çıkan bir diğer özellik aynı konuda karşıt fikirler taşıyan örneklerin ortaya konmuş olmasıdır. Bunun nedeni romanlardaki aforizmaların yazar-anlatıcı ya da farklı kişiler tarafından dile getirilmesidir. Dolayısıyla farklı bakış açıları sonucunda aynı konuda karşıt düşünceler taşıyan aforizmaların söylendiği görülmektedir. Aynı zamanda bu özellik yazarın amaçlarıyla da ilgilidir. Yazar, bir konuyla ilgili görüşleri özlü bir şekilde, farklı düşünce içeriğiyle ortaya koymakla adeta bir tartışma ortamı yaratmakta ve konuyu/kavramı derinlemesine çözmeye çalışmaktadır.

Mehmet Eroğlu'nun romanlarında iç ve dış özellikleriyle, modernist roman geleneğine bağlı olarak, insanın/bireyin çözümlenmeye çalışıldığı; buna bağlı olarak insanla/bireyle ilgili kavramların/düşüncelerin çarpıcı bir şekilde vurgulanması için sıklıkla aforizmalara başvurulduğu söylenebilir.

“APHORISM IN MEHMET EROĞLU’S NOVELS”

Abstract

We, as humans, create opinions about the concepts that interest all of us like life, love, fear, and courage etc. Then we express these opinions orally or in texts. Aphorisms are a part of the consequences of this contemplation process and they have philosophical profundities.

Mehmet Eroğlu uses a large number of aphorisms in his novels. In this article, aphorisms in his novels are examined. They are classified according to their themes. Their statistical distributions according to the books and themes are presented. Based on these data, the status of aphorisms in Mehmet Eroğlu's novels are clarified and classified.

Keywords

Aphorism, Mehmet Eroğlu, Novel.

FUZULİ ŞAĞILIN FALANNAMESİ

Naci Şahin, *XIX. Yüzyılda Karahisar-ı Sahib Sancağı (Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapı)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, ISBN 978-975-255-148-0, 509 sayfa.

Özer KÜPELİ*

XX. yüzyılın son çeyreğinde, Türkiye'de akademik tarihçiliğin ilgisi- nin yoğunlaştığı konulardan birisi Osmanlı şehirlerinin demografik, sos- yal ve iktisadî tarihidir. Bu ilginin bir sonucu olarak seksenli yılların ikinci yarısından itibaren yeni açılan üniversitelerin tarih bölümlerinde yüksek lisans ve doktora düzeyinde sayısı belirsiz tez çalışması hazırlan- mış ve bunların birçoğu da basılmıştır. Zengin arşiv malzemesinin kulla- nıldığı bu araştırmalar sayesinde Osmanlı döneminde pek çok şehrin idarî, demografik, ekonomik ve sosyal yapısı açığa çıkarılmış, önemli ve- riler elde edilmiştir.

Osmanlı şehir tarihi üzerine yapılan araştırmaların sayısındaki artış beraberinde birtakım meselelerin de ortaya çıkmasına yol açmıştır. Özel- likle son yıllarda bu tarz araştırmaların standart bir şablona dayalı, ham verilerin hiçbir tahlile tâbi tutulmadan sıralandığı, sadece rakamların farklılık gösterdiği, birbirini tekrar eden çalışmalar hâline geldiği görül- mektedir. Bu durum çoğunlukla araştırmacıların konuya yaklaşımların- dan kaynaklanmaktadır. Zira bir kısım araştırmacılar Osmanlı şehir tarihi araştırmalarını basit ve sıradan çalışmalar gibi algılayarak, belki de kolay olacağını zannederek, konuya ve kaynaklara vâkıf olmadan, metot bilme- den, ciddiyetten uzak, disiplinsizce ve dikkatsizce çalışmalar yapabilmek- tedirler. Üstelik bunların bir kısmı doktora tezi olarak hazırlandığı gibi, bazıları da yayınlanmaktadır. Bu bağlamda değerlendireceğimiz çalışma

* Ege Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü Öğretim Elemanı.

2002 yılında doktora tezi olarak takdim edilen¹, 2007 yılı içinde de IQ Kültür Sanat Yayıncılık tarafından basılan Naci Şahin'in XIX. yüzyılda Afyonkarahisar konulu araştırmasıdır.

Kitabın Başlığı, Konusu ve Yazarın Amacı

Osmanlı şehirlerinin incelendiği çalışmalarda çoğunlukla araştırma dönemine bağlı olarak *Falanca Yüzyılda Filanca Sancağı/Kazası* şeklindeki başlıklar tercih edilir. Bununla birlikte bazen kaynaklar yüzyılın bütününü aydınlatmaya yetmeyebilir ki, XV-XVII. yüzyılı ele alan çalışmalarda bu sıkça karşılaşılan bir durumdur. Fakat XIX. yüzyıla birlikte bir yandan kaynakların bollaşması ve çeşitlenmesi, diğer yandan Tanzimat süreciyle taşra idaresinde meydana gelen köklü değişiklikler çalışma döneminin sınırlandırılmasını gündeme getirebilmektedir. Nitekim birçok araştırmacı da böyle bir sınırlamaya gitmektedir. Öte yandan bazı araştırmacılar XIX. yüzyılı konu alan çalışmalarında dönem sınırlandırması yapmakla birlikte başlık seçiminde bu hususu pek dikkate almamaktadırlar. Tabiatıyla çalışmanın başlığı ile muhtevası arasında uyumsuzluk ortaya çıkmaktadır ki bu kitapta da böyle bir durum sözkonusudur. Zira başlıktan şehrin XIX. yüzyıldaki durumunun araştırıldığı anlaşılrsa da, muhteva ve kaynaklar incelendiğinde açıkça görülmektedir ki, çalışmanın konusu XIX. yüzyılın son çeyreği ile sınırlıdır. Zaten *Önsöz*'de de "XIX. yüzyılın sonlarında Karahisar-ı Sâhib Sancağı'nın fiziki, idarî, sosyal, ekonomik, kültürel, askerî v.b., boyutları"nın ortaya konulması amaçlanmıştır denilerek çalışmanın çerçevesi de çizilmiştir (s. 17). O hâlde başlığın "XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Afyonkarahisar Sancağı" şeklinde olması daha uygundur.

Bu çalışmada dönem olarak XIX. yüzyılın belirli bir kesitinin seçilmesi doğru bir tercihtir. Zira şimdiye dek Afyonkarahisar'ın bu dönemine dair müstakil bir araştırma yapılmadığı gibi², Tanzimat süreciyle birlikte

¹ Naci Şahin, *Şer`iyye Sicillerine Göre XIX. Yüzyılın Sonlarında (1875–1900) Karahisar-ı Sahib Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 2002.

² Afyonkarahisar tarihinin çeşitli dönemlerini ele alan çalışmalar için bk. Üçler Bulduk, *XVI. Asırda Karahisar-ı Sahib Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1993; M. Zahit Yıldırım, *Karahisar-ı Sahib Sancağı'nın İdarî, Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1720–1750)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları

şehrin yapısında meydana gelen değişiklikleri ortaya koyma imkânı mevcuttur. Üstelik arşiv belgeleri, şer'iyye sicilleri, salnameler, seyahatnameler ve hatırat türünden kaynak eserler sayesinde malzeme sıkıntısının pek fazla çekilmeyeceği de aşikârdır. Konu ve zaman seçimindeki isabete rağmen, “*bu bir şehir tarihi çalışmasıdır*” (s. 15) diyerek yola çıkan ve “*böyle bir sancak çalışması hazırlamanın güçlükleri*”nin (s. 15) farkında olan yazarın konunun işlenmesinde yeterince başarılı olamadığını belirtmeliyiz. Aşağıdaki değerlendirmelerle bu daha iyi anlaşılacaktır.

Şekil Bakımından Değerlendirme

Bilimsel bir eser hazırlanırken önce notlar derlenir, sonra bu notlarla plan oluşturulur ve nihayet kaleme alma safhasına geçilir. Ancak üzerinde durduğumuz çalışmanın bu bakımdan yetersizlikleri ilk bakışta dikkati çekmekte, iyi planlanmadığı ve bölüm başlıkları ile alt başlıklar belirlerken yeterli özenin gösterilmediği fark edilmektedir. Altı bölümden oluşan kitabın birinci bölümü coğrafi ve idarî yapıya, ikinci bölümü tekrar idarî yapıya, üçüncü bölümü sosyal ve hukukî yapıya, dördüncü bölümü ekonomik yapıya, beşinci bölümü kültürel yapıya ve altıncı bölümü de askerî yapıya tahsis edilmiştir. Çalışma incelendiğinde bu bölümlendirmenin uygun olmadığı ve yazarın sık sık aynı konuları tekrar ettiği görülmektedir. Nitekim birinci bölümde “*Osmanlı Devleti'nde İdarî Teşkilat Bakımından Yapılanma*” alt başlığı ile XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı eyalet teşkilatı tam yirmi sayfa bütün ayrıntısıyla anlatılırken (s. 92-112), “*XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Vilayet Sistemine Geçiş ve Karahisar-ı Sahib Sancağı'nın Konumu*” (s. 113-184) adlı ikinci bölümde yer yer bu bilgiler yinelenmektedir. Öyle ki, birinci bölümde s. 105-110 arasında kadılar ve naiblerle ilgili kısım, s. 104'te müftülere dair yazılanlar ve s. 96-97'deki Hüdâvendigâr Eyaleti bahsi, ikinci bölümde sırasıyla s. 177-181'de, s. 176'da ve s. 118'de bir iki cümle değişikliğiyle aynen tekrarlanmıştır. Yine birinci bölümde birkaç alt başlıkta birden Afyonkarahisar'ın Anadolu Selçukluları ve Beylikler dönemindeki idarî yapısı ve siyâsî tarihine değinilmiştir (s. 61-92). Bunlar gibi

Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2003; Mehmet Güneş, *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Karahisar-ı Sahib Sancağı (Şer'iyye Sicillerine Göre)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2003.

“*Karahisar-ı Sahib Sancağı'nda Sosyal ve Hukukî Yapı*” adlı üçüncü bölümde de (s. 185-291) üç ayrı alt başlıkta (*KHS Sancağı'nda Sosyal Anlaşmazlıklar* (s. 240-241), *Karahisar-ı Sahib Sancağı'nda Hukuk* (s. 284-289) ve *Müteferrik* (s. 289-291)) aile içi anlaşmazlıklar, arazi meseleleri, borç-alacak davaları gibi benzer konular şeriye sicillerinden alınmış farklı dava örnekleriyle işlenmiştir. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Yazar bütün bu tekrarlar düşmek yerine çalışmasını baştan düzgün planlasaydı, söz gelimi birinci bölümü idarî ve askerî yapılanmaya, ikinci bölümü nüfus ve yerleşmeye, üçüncü bölümü ekonomik yapıya, dördüncü bölümü sosyal hayata ve beşinci bölümü de eğitim, kültür ve sağlık konularına ayırsaydı daha makul olurdu. Böylece hem tekrarlardan hem de bunlar için boşa zaman harcamaktan kurtulurdu.

Çalışmada şekil bakımından gözümüze çarpan bir diğer husus dipnotlarla ilgilidir. 433 sahifede 1284 dipnot bulunmakla birlikte hepsi italik olarak verildiğinden hangisinin alıntı, hangisinin atıf olduğunu anlamak zorlaşmaktadır. Bununla birlikte en azından kitap adlarının koyu ile işaretlenmiş olması onların ayrımını kolaylaştırmaktadır. Dipnotlarla ilgili bir diğer problem, araştırmada kullanılan kaynakların gerek tam künye gerekse kısaltma olarak kullanımındaki tutarsızlıklardır. Mesela 386. dipnotta “*Çadırcı, a.g.m., s. 1222*” referansı verildikten sonra sadece «*aynı yer*» ifadesinin kullanılması yeterliyken takip eden dipnotlar “*Çadırcı, aynı yer, s. 1222*” ve “*Çadırcı, a.g.m., c. LI, S.201, s.1222*” şeklinde verilmiştir (benzer durum için 167 ve 169. sayfalardaki dipnotlara da bakılabilir). Yine dipnotlarda bazı kitapların yanlış yazarlara atfedildiği³, bazılarının birkaç yerde birden tam künye olarak verildiği⁴, bazılarının da hiç tam künye verilmeden baştan itibaren kısaltılmış hâlde kullanıldığı görülmektedir⁵. Dipnotlarla ilgili son söyleyeceğimiz nr. 317'den itibaren (s. 126) bir sıra ileri kayması ve bu durumun nr. 1081'e (s. 407) kadar devam etmesidir.

Dipnotlar gibi *Kısaltmalar*'da da (s. 21-24) pek çok sorun bulunmaktadır. Örneğin İÜFD şeklinde *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*

³ Bekir Kütükoğlu'na atfedilen *Osmanlılarda Narh Müessesesi* adlı kitap Mübahat S. Kütükoğlu'na aittir, bk. s. 333/dipnot 798.

⁴ 32, 41, 42, 45 ve 47. dipnotlarda birçok makale ve kitap tam künye olarak birkaç kez verilmiştir.

⁵ 132. sayfa 332. dipnotta Neşri ve Âşıkpaşazade tarihleri için olduğu gibi.

Dergisi adıyla olmayan bir yayının kısaltması verilmiştir (s. 22). Metin incelendiğinde görülmektedir ki, bu İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin yayını *Tarih Dergisi*'dir. Daha enteresan olan, bu derginin metin içerisinde, hiçbirisi listede olmamakla birlikte, İÜEFTAD, İÜEFTD ve İÜTAD (s. 39) kısaltmalarıyla kullanılmasıdır. Metnin muhtelif yerlerinde karşılaşılan ama kısaltmalara konulmamış başkaları da vardır. Örneğin; a.g.madd, AKM, AKÜ, ATBD, AÜDTCF, BTTD, DİB, DÜİFD, DTCF, DTCFD, Fak, FÜSBD, GÜSBE, KHS, ks, M (bu kısaltma hem Muharrem ayı hem de Miladi için kullanılmış, listede Muharrem ayının kısaltması olarak yer almıştır), mad/madd, MEB, no (kısaltması nr olarak verilmiş ama metinde no tercih edilmiştir), O, ODTÜMFD, SÜEF, TDA, TDAD, TDK, TDTD, TK, TKAE, Vol, yay gibi. Her ne kadar bunların büyük bir kısmının ne anlama geldiği bilinse de, bu kısaltmaların neden ilgili yere eklenmediği anlaşılamamaktadır.

Çalışmanın eksiklikleri olan bir başka bölümü *Bibliyografyası*dır (s. 467-500). Buradaki eksikliklere bakıldığında, öncelikle bazı eserlerin dipnotlarda olmasına rağmen bibliyografyada yer almadığı göze çarpmaktadır⁶. Bazı kitapların yayınevi ve kaçınıcı baskı olduğu belirtilirken, bazılarında bu bilgiler yoktur. Makalelerin ait oldukları dergi ya da kitaplar için sayfa aralıkları belirtilmemiştir. Birkaç derginin cilt ve sayı numarası hatalı, bazılarının ise eksiktir. Eserlerin alfabetik sıralaması düzgün değildir. Ayrıca araştırmada kullanılmayan, dipnotlarda zikredilmeyen bazı eserler de bibliyografyaya konulmuştur. Mesela “*Usûl ve Bilimsel Araştırma Metodları ile İlgili Kitaplar*” (s. 472-473) başlığı altında bir dizi kitap sıralanmış, ama bunlardan tarih metodolojisi ile alakalı birkaç tanesi dışında hiçbirine metin içerisinde atıf yapılmamıştır. Aynı şekilde “*Arşiv Kılavuzları-Ansiklopediler, Lügatler ve Sözlükler*” adı altında metinde hiçbir şekilde kullanılmayan *Bellesten Dizini*, *Index Islamicus*, *Meydan Larousse*, *Ana Britannica*, *Redhouse Sözlüğü* gibi birtakım eserlere yer verilmiştir (s. 470-472). Buna lüzumsuz konuların anlatımı sırasında müracaat edilen

⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı (*Osmanlı Tarihi*) ve Stanford Shaw'ın (*Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*) kitapları ile Tayyip Gökbilgin'in (“Kanuni Sultan Süleyman Devri Müesseseler ve Teşkilatına Işık Tutan Bursa Şer‘iyye Sicillerinden Örnekler”, *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara 1976) adlı makalesi ve Afyon Valiliği'nin bir yayını (*2000 Yılı Ekonomik ve Ticari Durum Hakkında Rapor*, Afyon 2001) ilk bakışta bibliyografyada bulamadığımız çalışmalardır.

eserler de eklendiğinde bibliyografyadaki makale ve kitapların sayısı beş yüzü aşmaktadır. Asıl konuyla alakasız, bir kısmının gönül almak maksadıyla konulduğu belli çok sayıdaki kitap ve makale sonuç itibarıyla bibliyografyanın hacimli görünmesine yol açmaktadır.

Bütün bu hata ve eksikliklerin yanında kitabın indeksi de bulunmamaktadır. Üç Osmanlıca vesika, dört harita ve bir resimden ibaret pek de aydınlatıcı olmayan *Ekler* bölümü de (s. 501-509) yetersizdir.

Kısacası bu kitap şekil özellikleri bakımından teknik bir değerlendirmeye tâbi tutulduğunda ortaya çıkan sonuç olumlu değildir. Ayrıca araştırmanın hazırlanması ve yazılması sırasında gerekli ihtimam kesinlikle gösterilmemiştir.

Araştırmanın Kaynakları

Kitabın *Giriş* kısmı (s. 25-55), bu tür çalışmalarda artık âdet olduğu üzere, kaynakların tahliline ayrılmıştır. Bunun amacı araştırma sırasında faydalanılan kaynakların irdelenmesi, yeterliliğinin ve doğruluğunun tartışılması iken yazarın böyle bir amaç taşımadığı, sadece herkesçe malum bilgileri aktarmak suretiyle bir anlamda kaynak tanıtımı yaptığı görülmektedir.

Kaynakların ilk kısmı *Arşiv Belgeleri*'yle ilgilidir. Burada Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Yıldız, Cevdet, Dahiliye Nezareti, Meclis-i Vükela gibi bazı tasnif ve kataloglara dair genel bilgiler *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*'nden (İstanbul 2000) birebir aktarılmıştır (s. 25-30). Lakin araştırmada faydalanılan belgelerin mahiyeti, muhtevası, çalışmaya katkıları boyutundan hiç bahsedilmemiştir. Bu durum ağırlıklı olarak şeriye sicilleri ve salnamelerin kullanıldığı bir çalışmada arşiv kaynaklarından da faydalandığı gibi bir izlenim verilmeye çalışıldığını düşündürmektedir. Bununla birlikte arşivden edinilen malzemenin çoğunun Afyonkarahisar'dan ziyade Osmanlı Devleti'nin o günkü iç ve dış meseleleri ile ilgili olduğu dikkati çekmektedir ki, bu da sözkonusu malzemenin daha önce başka amaçlar için temin edildiği ve bu çalışmaya bir şekilde dâhil edildiğini akla getirmektedir. XIX. yüzyılın herhangi bir dönemiyle ilgili vilayet/sancak/kaza araştırmaları için Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bakılacak onlarca tasnif mevcutken, böyle bir araştırma konusuyla oraya giden birisinin bunları görmemesi mümkün değildir. Bu nedenle

konunun incelenmesinde şeriye sicillerinin tek başına kâfi gelmediğinden yakınan yazarın “*Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivlerindeki vesikalar taranarak dönemle ilgili vesikalar alınmış ve bu tez konusu içerisinde titiz bir değerlendirmeye tâbi tutulmuş*”(1) (s. 18) demesi pek de gerçekçi değildir.

Bu araştırmada kullanılan ana kaynak şeriye sicilleri olmasına rağmen, bunlar hakkında da ayrıntılı bir tahlil yapmaktan kaçınılmış, araştırmada kullanıldığı belirtilen otuz sekiz adet defter katalog bilgilerine göre alt alta sıralanmıştır (s. 40-50). Yıllar önce düzenlenmiş bu katalog bilgilerinden defterlerin mahiyeti, muhtevası, şimdiki durumları, hatta bir kısmının tarihleri bile öğrenilememektedir. Bununla birlikte şeriye sicillerinin önemi, dili ve teknik özellikleri, belli merkezlerde toplanması, şeriye mahkemelerinin işleyişi, sicillerin kataloglanmaları gibi çok merak edilen (!) konularda sayfalarca lüzumsuz bilgi verilmektedir (s. 30-39).

Aynı durum kaynaklar bahsinin geri kalanı için de geçerlidir. Nitekim 53-55. sayfalarda sırasıyla *Salnameler*, *Seyahatnameler*, *Kronikler* ve *Tetkik Eserler*'e değinilmiş, ama hiçbirisinin kaynak değeri hakkında kritik yapılmamıştır. Oysaki seyahatnamelere dair 17. sayfada “*XIX. yüzyılın ikinci yarısında batılı seyyah ve gözlemcilerin Osmanlı Devleti toprakları içerisinde sıkça dolaştıkları ve edindikleri izlenimleri kaleme aldıkları seyahatnameler dönemle ilgili Afyonkarahisar merkez ve bağlı birimler açısından son derece ilginç veriler*” sundukları söylenmiştir. Gerçekten de, XIX. yüzyılın değişik dönemlerinde Charles Fellows, Charles Texier, Clement Huart, Eugéne Pittard, Friedrich Sarre, Vital Cuinet gibi seyyahlar Afyonkarahisar'a uğramışlar ve gözlemlerini kaleme almışlardır. Fakat yazar, bu seyyahların eserlerinden de yazdıklarından da bahsetmediği gibi, seyyahların Afyonkarahisar'a pek uğramadığından yakınanarak bir anlamda önceki ifadesiyle de çelişkiye düşmüştür (s. 54).

Yazarın benzer bir şekilde yakındığı bir diğer kaynak ise, “*Afyonkarahisar kenti üzerine çok kırsıdır ve onlar çoğu zaman siyasi olayları bile suskun geçmektedirler*” dediği kroniklerdir (s. 17). Konusu XIX. yüzyılın son çeyreğinde Afyonkarahisar olan bir çalışmada herhangi bir tarihinin Osmanlı tarihinin XV-XVI. yüzyıl kaynaklarından medet umması biraz gariptir. Muhtemelen yazar “*Bu tür kaynaklar yine de başvurulması zorunlu eserler niteliğindedir*” dediği bu kaynakların mahiyeti hakkında fikir sahibi değildir.

Kaynakların son kısmı tetkik eserlere ayrılmıştır, lâkin zikredilmedikleri için “*bilimsel metotlarla tahlil*”(!) edilerek kullanılan (s. 55) bu eserlerin neler olduğu hakkında fikir edinilememektedir. Yalnız burada dik-kati çeken, son yıllarda yayımlanmış Afyonkarahisar ile ilgili bazı çalış-malara müracaat edilmekten özellikle kaçınılması ve dolaylı bir sansür uygulanmasıdır. Mesela *Afyonkarahisar Kütüğü*⁷ bunlardan biridir. Yazar mensubu olduğu üniversitenin yayını olan bu çalışmanın adını vermiş (s. 52) olmasına rağmen ulaşamadığı ve yanlış bildiği birtakım bilgiler konu-sunda ona hiçbir şekilde müracaat etmemiştir. Yine araştırma dönemiyle ilgili yararlı bilgiler bulabileceği XX. yüzyılın ilk yarısında Afyonkarahisarlı bir öğretmen olan Ömer Fevzi Atabek'in kaleme aldığı eserden de faydalanmamıştır⁸. Adını verip de kullanmaktan kaçındığı bu kaynaklara karşı yazarın tavrı anlaşılır bir durum değildir.

Kitabın Muhtevası, Bilgi Hataları ve Tutarsızlıklar

Giriş bölümü ve müteakip altı bölümden oluştuğunu söylediğimiz ki-tabın istisnasız bütün bölümleri için geçerli olan husus lüzumsuz anla-tımların çokluğudur. Mesela birinci bölümde sancağın idarî yapısından bahsedilirken, önceki yüzyıllardaki durum normalde birkaç sayfada izah edilebilecekken, konuya Türklerin Anadolu'ya gelişinden başlanması ne-deniyile otuz iki sayfada ancak açıklanabilmiştir (s. 60-92). Bahsi geçen kısımda 60 ile 72. sayfalar arasında birkaç başlıkta birden Türklerin Ana-dolu'ya gelişi ve bölgenin Türkleşmesi tekraren anlatılmıştır. Sonraki yirmi sayfa ise XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı taşra teşkilatının ayrıntılı bir şekilde açıklanmasına ayrılmıştır (s. 92-112). Bunlar çıkarıldıktan sonra bu bölümde Afyonkarahisar ile alakalı bilgiler bir araya getirilse birkaç sayfa tutacağı aşîkârdır. Aynı husus diğer bölümler için de geçerli-dir. Dördüncü bölümde mevzu sancağın ekonomik yapısına ayrılmışken

⁷ Afyon Kocatepe Üniversitesi'nde bir proje dâhilinde, ağırlığı Osmanlı dönemi olmakla birlikte Afyonkarahisar'ın tarih, coğrafya ve kültürünün her yönüyle ayrıntılı bir şekilde ele alındığı bu eser için bk. *Afyonkarahisar Kütüğü*, I, (Haz. Mustafa Karazeybek vd.), Afyon 2001; II, Afyon 2002.

⁸ 51. sayfada dipnotta bu eserin şimdi Afyon Kocatepe Üniversitesi Kütüphanesi'nde Yz. 7-10 numaralarında kayıtlı bulunan yazma nüshası referans gösterilmiştir. Ancak bibliyografyada yayınlanmış hâli verilmiştir, bk. *Ömer Fevzi Atabek ve Afyon Vilâyeti Tarihçesi*, (Haz. Turan Akkoyun), Afyon 1997.

ilk on bir sayfada Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıldaki ekonomik gelişmeler, mali durum, dış borçlar, Düyûn-ı Umumiye ve devlet bütçesinden söz edilmiştir (s. 292-303). Beşinci bölümün ilk on sayfasında sancağın kültürel yapısı yerine kültür kavramına, önemine, Osmanlı Devleti'nde kullanılan mimarî ve sanat üsluplarına değinildiği dikkati çekmektedir (s. 375-385). Sancağın askerî yapısıyla alakalı altıncı ve son bölümde de otuz yedi sayfanın on yedisi Panslavizm hareketi ve 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, Kıbrıs Adası'nda İngiliz işgali, Bosna-Hersek'te Avusturya işgali, Ermeni Sorunu, Bulgaristan Krallığı'nın kurulması ve Doğu Rumeli Meselesi, Girit Sorunu ve Osmanlı-Yunan Savaşı gibi Osmanlı Devleti'nin siyasi meselelerine ayrılmıştır (s. 421-437). Bütün bu bilgilerin hangi maksatla kitaba konulduğu anlaşılammaktadır ve bizce sayfa sayısını arttırmaktan başka bir faydası da yoktur. Bu kısımlar çıkarıldığında metnin yarı yarıya azalacağı muhakkaktır.

Yukarıda belirtilen gereksiz kısımların yanısıra bölümlerin muhtevası da sorunludur. Mesela birinci bölümde bölgenin Türkleşmesi hakkında uzun uzadıya aktarılan bilgiler kronolojik bir şekilde verilmemiş, dolayısıyla Anadolu Selçukluları, Sahip Ataoğulları ve Germiyanogulları dönemleri birbirine karışmıştır. Bunun yanısıra bu konuların anlatımında ana kaynaklardan ziyade ikinci, hatta üçüncü derece kaynaklara müracaat edilmiştir (s. 56-113). Asıl konu olan Karahisâr-ı Sâhib Sancağı'nın önceki yüzyıllardaki idarî durumuyla ilgili de sadece kaza isimlerinin verilmesiyle yetinilmiştir (s. 97).

İkinci bölüm, sancağın idarî yapısına ayrılmıştır. Burada ağırlıklı olarak salnamelerden elde edilen bilgilerle teçhiz edilmiş tablolarda sancağın teşkilat yapısı, görevliler, kazalar ve buralara bağlı nahiye ile köyler ve tespit edilebilen mahallî idareciler hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır (s. 56-184). Ancak sözkonusu tablolar pek anlaşılır olmadığı gibi bunlar hakkında herhangi bir yorumda da bulunulmamıştır. Bu yüzden sancağın incelenen dönemdeki idarî yapısını anlamak pek mümkün olmadığı gibi arada sarf edilen bazı cümleler de kafa karıştırmaktadır. Örneğin Karahisâr-ı Sahib Sancağı'nın idarî yapısında Tanzimat süreciyle birlikte meydana gelen değişimler şöyle ifade edilmiştir. "*Karahisâr-ı Sahib, muhtemelen önce Kütahya'ya kaza olarak bağlanmış (!), 1863 yılında Hüdavendigâr Vilayeti'ne sancak olmuş, önceleri merkezden tayin edilen sancak beyleri tarafından idare edilmekte iken bu son tarihte kaymakamlık, 1867'de mutasarrıflık*

olarak idarî teşkilattaki yerini korumuştur. Daha sonra ise 1922'de vilayet oldu. Meşrutiyet devrinde 1915 senesinde müstakil bir mutasarrıflık hâline getirilmiştir” (s. 122). Bir başka sayfada ise bu konuya dair “Karahisâr-ı Sâhib Sancağı, 1887 yılında Hüdavendigâr Eyaleti içerisinde bir mutarassıflık(sancak) merkezi oldu” (s. 127) denilmiştir.

Bu çelişkili cümleler yanında dikkat çekici bir başka husus, esas konuyla bağlantısı olmayan cümlelerdir. Şöyle ki, idarî yapıdan bahsedilirken araya sıkıştırılan şu cümle gibi: “1885 yılı hava istatistik verilerine göre sancakta ortalama sıcaklık, yazın +33 kış aylarında ise -15 derecedir. Gerek salnameler ve gerekse seyyahlar Karahisâr-ı Sahib Sancağı üzerindeki düşüncelerinde şehrin bakımsız ve evlerin eski ve topraktan yapıldığını ifade etmişlerdir. Yalnız ortak hareket noktası, havası ve suyunun son derece güzel olduğudur” (s. 130). Bu gibi asıl konuyla alakasız cümleler özellikle kazalardan bahsedilen kısımlarda oldukça fazladır ve doğal olarak konu bütünlüğünü bozmaktadır.

Sosyal ve hukukî yapıya ayrılan ve ağırlıklı olarak şeriye sicillerinden faydalanan üçüncü bölümde (s. 185-291) demografik yapı, aile hukuku, aile içi anlaşmazlıklar, sosyal ve gündelik hayat, gayrimüslimler ve nüfus hareketleri hakkında bilgi verilmiştir. Ancak az sayıdaki hükümden hareketle yapılan yorumlar oldukça yetersiz, kimi zaman da yersiz, bir kısmı da yanlış, eksik ve çelişkilidir. Misal olarak Mehmet Emin Efendi, 9.029 kuruşluk mal varlığı nedeniyle oldukça zengin bir kişi olarak nitelenirken (s. 203), terekelere göre en zengin kişi olduğu söylenen Hamza Beyzade Ebubekir Efendi'nin malvarlığı 496.022 kuruştur (s. 217)⁹. Oldukça zengin ile en zengin arasındaki fark bu kadar olmamalıdır; ama sayfalar ilerledikçe görülüyor ki, Toros oğlu Heci Agop'un malvarlığı 644.281,5 kuruş (s. 348), yine en zengin Müslüman tüccar denilen Ömer Ağa'nın malvarlığı ise 943.914 kuruştur (s. 350). Öte yandan bu gibi yargılara varılırken kıstasların ne olduğu veya neye göre karar verildiği hususu da anlaşılammamaktadır. Nitekim orta hâlli bir köy ahalisi denilen Karaca Ahmet köyünden Ebubekir'in terekesindeki emvalden bahsedilmekle birlikte malvarlığının ederi belirtilmemektedir (s. 216). O hâlde bu şahsın orta

⁹ Yazar, nedense daha sonra bu kişiden Mehmet Ağa diye söz etmektedir. Oysa Mehmet, sözkonusu şahsın dedesinin adıdır. Bu arada nasıl olduğu anlaşılammamakla birlikte sözkonusu şahsın terekesi 452.119 kuruşa düşmüştür (s. 222).

hâlli bir köylü olduğuna neye göre karar verilmiştir? Aynı yanlış tereke sahiplerinin mal varlıklarına göre zengin, orta hâlli ve fakir diye sınıflandırılmasında da devam etmektedir. Burada da kıstaslar belli değildir ve şehirdeki tüm tereke sahiplerinin % 60'ı fakir, % 25'i orta hâlli, % 5'i de zengin olarak nitelenmiştir (s. 222). Buradaki bir başka hata, oranların toplandığında % 10'luk bir açık çıkmasıdır. Belki bu gözden kaçmış bir hata olabilir ama yazarın da istatistikle arasının pek hoş olmadığı açıktır. Keza aynı bölümde nüfus konusundan bahsedilirken 1878 ile 1911 yılları arasında Anadolu nüfusunun % 50 oranında arttığı, lakin doğum ve ölüm oranlarının yılda ancak % 0,15'lik bir artışa imkân verdiği söylenmektedir. Kaynağı belirtilmese de bu bilgiler doğru olabilir ama nüfus artışının nedeni hakkında yapılan yorum enteresandır. “*Anadolu'da nüfus artışı yüksek doğum oranından kaynaklanmakta idi*” (s. 273). Bu yorumu yapan yazar dönemin temel meselelerinden biri olan göçlerden habersiz değildir (s. 441-442). Fakat analitik düşünülmediğinden, bir yanda bu dönemde Anadolu'ya yoğun göçler yaşandığı söylenirken, diğer tarafta bunun nüfus artışıyla ilişkisi kurulamamaktadır. *Bibliyografya*'ya eklenen ve kullanıldığı zikredilen ama bu durumda pek bir işe de yaramadığı aşikâr istatistik ve usûlle ilgili kitapların (s. 472-473) yazar tarafından tekrar gözden geçirilmesinde fayda vardır.

Nüfusla ilgili tek tutarsızlık nüfus artış oranlarıyla ilgili bilgiler değildir. 276 ve 277. sayfalarda kaynağı belirtilmeyen ve çeşitli yıllara ait nüfus bilgilerini içeren tablolardan birisi 1893 yılına aittir. Ancak sözkonusu tabloda kazalara ve milletlere göre ayrıntılı şekilde verilen rakamlar toplamlarla uyuşmamaktadır. Yine XVI, XVII ve XVIII. yüzyıllarda şehrin yerleşim durumunda bir değişiklik olmadığı ve nüfusun da 12.000 ile 16.000 arasında değiştiği söylenmiştir (s. 277). Oysa bunun öncesinde XVI. yüzyılda sancağın nüfusunun 11.000, XVII. yüzyılda ise 18.000 dolayında olduğu belirtilmekteydi (s. 275). Birbiriyle tutarsız bu rakamlardan acaba hangisine itibar edilecektir. Sancağın XVI. yüzyıl sonlarında nüfusunun 11.000 civarında olduğu bilgisi kaynak belirtilmese de doğrudur. Ama XVII ve XVIII. yüzyıllara dair verdiği nüfus bilgileri şüphelidir. Çünkü avarız kayıtlarına bakıldığında sancağın 1622'de 233,

1757'de de 255,5 avarızhanesi olduğu görülecektir ki¹⁰ bu hane sayılarına göre yazarın herhangi bir kaynağa dayanmadan şehrin nüfusunun 12.000 ya da 18.000 olduğunu söylemesi çok mantıklı değildir. Rakamlarla uğraşmak yazarın kafasını oldukça karıştırmış olmalı ki yanlışlıklar devam etmektedir. 223. sayfada 1, 2, 3 çocuklu ailelerin sancakta en çok görülen aile tipi olduğu zikredilirken, takip eden sayfada ortalama çocuk sayısının 4 olduğu yazılmıştır. Eline geçen her türlü kaynağı ciddi bir şekilde bilimsel tetkike tâbi tuttuğunu belirten yazarın, sadece nüfusla ilgili kısma bu kadar çelişkili, tutarsız ve yanlış bilgiyi sığdırması söylediğinin aksine kaynakları pek de iyi tetkik edemediğinin açık göstergesidir.

Sancağın ekonomik yapısına ayrılan dördüncü bölüm (s. 292-374) için söyleyeceklerimiz önceki bölümlerden farklı değildir. Önce uzun uzadıya XIX. yüzyıl Osmanlı ekonomisinin genel durumu anlatılmış, ardından hiçbir tahlile tâbi tutulmadan şeriye sicillerinden derlenen terke kayıtları, emlak satış hüccetleriyle salnamelerde bağ bahçe dönümleriyle alakalı bilgiler sıralanmıştır. Hayvancılık ve madencilik üzerine genel bilgiler verilmiştir. Ticaretle ilgili bahis de farklı değildir. Önceki bölümlerde olduğu gibi burada da iyi tetkik edilmemiş bilgiler mevcuttur. Örneğin hangi çalışmasına ait olduğu anlaşılammamakla birlikte İlber Ortaylı'ya dayanarak Tanzimat'tan hemen sonra narh uygulamasının kaldırıldığı söylenmiştir (s. 335). Oysa söylenenin aksine 1850'lerde dahi narh uygulaması Afyonkarahisar şeriye sicillerinde açıkça görüldüğü üzere devam etmekteydi¹¹.

Beşinci bölüm kültürel hayata ayrılmakla birlikte, burada çoğunlukla vakıflar ve mimarî eserlerden bahsedilmiştir (s. 375-420). Eğitime bir sayfalık yer ayrılmış ve orada da Afyonkarahisar eğitim tarihine dair sadece iki cümle yazılmıştır (s. 419). Mamafih, II. Abdülhamit'in saltanatına rastlayan bu dönem eğitim-öğretimde atılım yıllarıdır ve Afyonkarahisar'da da bunun etkileri görülmüştür¹². Eğitim bahsi yanında

¹⁰ Latif Daşdemir, "Yerleşim ve Nüfus", *Afyonkarahisar Kütüğü*, I, (Haz. Mustafa Karazeybek vd.), Afyon 2001, s. 262.

¹¹ Narh fiyatları ve bunların bulunduğu siciller hakkında, bk. Özer Küpeli, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Karahisar-ı Sâhib'de Fiyatlar (1844-1854)", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, II/1, (Nisan 2000), s. 122.

¹² Yusuf İlgar, "Afyonkarahisar'da Eğitim-Öğretim", *Afyonkarahisar Kütüğü*, II, (Haz. Mustafa Karazeybek vd.), Afyon 2002, s. 213-256.

kütüphaneler ve sağlık gibi konular da gelişigüzel geçirilmiş, kayda değer bilgi verilmemiştir.

Kitabın altıncı ve son bölümü askerî yapıya tahsis edilmiştir (s. 421-458). Bu bölümde de ağırlıklı olarak Afyonkarahisar tarihinin dışındaki olaylara değinilmiş, şehirle ilgili yalnız asker celbi, savaşlarda ölen, yaralanan, kaybolan ya da esir düşenler hakkında birkaç cümle sarf edilmiştir.

Bozuk ve Anlamsız Cümleler, İfadeler

Kitabın göze çarpan hususlarından birisi sıklıkla karşılaşılan anlamsız cümle ve ifadelerdir. Bunların hepsini buraya alma imkânı olmamakla birlikte bir kısmının zikredilmesinde herhâlde sakınca bulunmamaktadır. Yazım hatalarının aynen korunduğu, ne denilmek istenildiğinin anlaşılmadığı bu cümlelere verebileceğimiz örnekler şunlardır: “Şehirde ticari amaçlı tüccarlar çoktur” (s. 16). “Batı Anadolu Ege ticaretinin etkisiyle Ege adaları ve Avrupa kıtası kıyı yerleşmeleriyle kent yapısı bakımından ilişkidir” (s. 56). “M.Ö. 400 yıllarında Taş ve Maden çağlarına isabet eden dönem ...” (s. 60). “Arap Ukayl oğulları (M.996-1096) devletine bağlı olan Hakkari Bölgesine girdiler. İşte bugünkü Türkiye sınırlarını aşmak şerefini bu Türkmenler kazanmıştır. Fakat hayatlarını yolda kaybedeceklerdir” (s. 66). “Bu topluluklar anadolunun doğusundan batısına kadar ... ya sürülüp yerleştirilmişler yahutda mecburi iskan edilmişlerdir” (s. 67). “Bunların yerleşik hayata geçirilme teşebbüsleri ise çoğu zaman sonuçsuz kalmıştır. Çünkü boş ve tarıma elverişli arazilere yerleştirildikleri vakit üretimden yana artış eğilimi olacaktır” (s. 74). “Buna örnek olarak klimatik olarak verilenleri gösterebiliriz” (s. 150). “Muhtemelen mahkemeye intikal etmemiş, olanlarında kuvvetle muhtemeldir” (s. 202). “Gerek savaş ve gerekse de tarım malzemesi olarak kullanılan atların” (s. 220). “Karahisâr-ı Sahib Sancağı'nda tüfenk ve kılıç yapımının el sanatları seviyesinde mümkün olduğu anlaşılmaktadır” (s. 231). “Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki toprakları üzerinde kısmende Anadolu'da kuzeyde İzmir'den Erzin-can'a uzanan bir çizgi üzerinde yayılmış bulunan ikametgah tipi iki katlı bir servisin ve dairelerin üst üste konmasıyla ve bir çeşit sahanlık olan veya karşılama yeri müşterek hayat yeri olan bir merkezi sofa etrafındaki dağıtımla tarif olunur” (s. 243). “Belgede hastalık için 'hükümferma olmuş', tabiri kullanılmaktadır ki, bu durum hastalığın ne derece etkili olduğunun yani geniş bir alanda ve acı sonuçlarla yayıldığına açık göstergesidir” (s. 245-6). “Anne ölüm oranı oldukça büyüktü. Ancak kadının yaşadığı doğurganlık döneminde kendi-

sinden ortalama 6 çocuk yapması beklenirdi” (s. 274). “1878'deki meşrutiyetin ilanıyla birlikte gerçekleşen nispî güvenlik, savaş, iç ayaklanma ve kıtlık nedeniyle meydana gelen ölümleri azalttıysada anadolu insanını bölgesel hastalıklardan korumak için hiç bir şey yapmamıştır” (s. 275). “Hiç bir koruma önemi kalmamış gümrüklere rağmen memleketin iktisadî hayatını tutan ve bütün direncimizin sırrını teşkil eden küçük tezgahlar ve teknikler çökmeye başladı. Gittikçe artan merkezîyetçi idare, mahalli halk teşekküllerini söndürdü” (s. 309). “En zengin kişinin bile evinde sahip olduğu varlığı bugünkülerle kıyaslanamayacak derecede azdır. Genellikle hayvancılık yaygındır” (s. 352). “Şehirdeki kervansaraylar yani hanlar yollarda rastlananlarda olduğu gibi özellikle Avrupaya götürülen yollarad çok büyük binalar idi. 1896'da çok büyük bir yer sarsıntısı olmuştu” (s. 383). “Bu belgede vakıfla ilgili belgeleri bulmak mümkündür” (s. 411). “Çeşitli medeniyetlerden sonra sancak idarî yapılanma bakımından yüzyıllar içerisinde pek çok değişiklik geçirmiş yönetsel yapılanma açısından da farklı şehirlere bağlanmış” (s. 459). “Başta İran olmak üzere Avrupa tüccarlarına da oldukça rastlanılmaktadır” (s. 464).

Yazım Hataları

Çalışmanın tez ve kitap aşamasında hiçbir şekilde tashihten geçmediği açıktır. Zira çok sayıdaki yazım hatası bunun ispatıdır¹³. Başlıcaları; arpa>arrpa, Corca-i sagir>Corca-i kebir, gerekse>gerekese, giyim-kuşam>giliy-kuşam, gücüne>gücene, ıskât-ı salâvâta>ıskatı salavate, Karahisar-ı Sâhib>Karahiâr-ı Sâhib, Kirkor>Krikor, Kütahya>Kütahiye, nisbî>nispî, oranı>oronanı, sadece>sadeci, ticaret>ticadet, yalnız>yalınız, yollarda>yollarad.

Bazı kelimelerde standart bir imla oluşturulmadığı görülmektedir. Mesela, Sahib-ata>Sâhib-ata>Sahib-Ata>Sahib Ata>Sâhib Ata, Osmanlı Devleti>Osmanlı devleti, Karahisâr-ı Sâhib>Karahisar-ı Sâhib>Karahisâr-ı Sahib>Karahisar-ı Sahib gibi. İmla tutarsızlıkları olur da okuma hataları olmaz mı? Feleli (Köyü)>Felli, Kebeceler (Köyü)>Gebeceler, Bavırdı (Köyü)>Beyyurdu, mutaf>mukan, kantarcı>katarcı, na'ıçacı>na'ılcı, attaran>asaran şeklinde okunmuştur. Yine bazı olayların tarihleri yanlış verilmiştir. Alaaddin Keykubat'ın kaleyi tamir ettirdiği tarih 1225 yerine 1325 (s. 84), Kavalalı Mehmet Ali Paşa

¹³ Bu örneklerin birincisi doğrusu, ikincisi metinde kullanılan hâlidir.

ordusunun Kütahya ve Afyonkarahisar dolaylarına geliş tarihi 1833 yerine 1883 (s. 93), I. Meşrutiyetin ilan tarihi de 1876 yerine 1878 olarak verilmiştir (s. 275).

Dilbilgisi kurallarına da hiç dikkat edilmediği anlaşılıyor ki, “dahi” anlamına gelen “de” ve “da” ile bağlaç olarak kullanılan “-ki”nin ait olduğu kelimeden ayrı yazılması kuralına hiçbir yerde uyulmamıştır. Özel isimlerin büyük harfle başlaması kuralı pek çok yerde dikkate alınmadığı gibi (arapça, asya, avrupa, balkanlar, ege bölgesi, farsça, karahisar, osmanlı, tanzimat şeklindeki yazımları örnek verebiliriz), bunların sonuna gelen yapım veya çokluk ekleri dışında diğer eklerin kesme ile ayrılması da mevzubahis değildir (Anadoluyu, Anadolu, Karahisar-ı Sâhibin, Karahisar-ı Sâhibde, Afyonda, Evliya Çelebiye, Kahil Mahallesinden gibi).

Sonuç

Böylesine fahiş bilgi hataları, yanlış yorumlar ve eksik bilgilerle dolu bir çalışmanın faydalı yönlerinin olmadığı da düşünülemez. Mesela bu çalışma bir araştırmanın nasıl yapılmaması ve yazılmaması gerektiği konusunda iyi bir örnek teşkil edecektir. Konuya ve kaynaklara vâkıf olunmadan bir araştırmaya girişildiğinde sonucun nasıl bir facia olacağını da kanıtı olacaktır. Bununla birlikte böyle bir araştırmaya, üstelik düzeltilmiş bu hâliyle doktora tezi olarak cevaz verilmesi, hatta basılarak da ödüllendirilmesi üzücüdür. Bilimsel araştırmaların desteklenmesi ve yayınlanması -layıkıyla yapılmışsa- elbette ki gerekli ve önemlidir. Ama bu tarz araştırmaların basılması, harcanan para bir yana, kâğıt ve zaman israfından başka bir şey olmadığı gibi okuyucu için de gereksiz meşguliyettir. Sonuç itibarıyla doktora unvanını almak, kitap yazmak ve bastırmak bu kadar basit olmamalıdır.